

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

احمد زكى وليدى.

تورک و تاتار

= تاريخى =

انجى جزء

عموماً تورک خلقلىرىنىڭ ، بابالرىمىز بلغارلارنىڭ چىنكىز خان
توزوگان دولت طارالغانىمىز قىدر اولغان عمومى حاللىرى - آلتون
اوردا - بر آز تفصيل ايله قىزان خانلىقى .

انجى طبعسى .

سن ۱۳۳۰ هـ .

ناشردى: قىزان دەۋرى
كەڭەشچىسى: قىزان دەۋرى

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФИЯ.

"*Abdulcelil Turan*"

1912

مقدمه

بزنك كىتاب بازارلرمزده، يازلاچاق تارىخ كىتابلىرى اوچون ماخذ بولورلىق بايتاق اثرلر صائله. بولارنىڭ بارسىده، بىرايكى اثرنى استثناء ايتىپ كىلىنمىسە، مستفاد الاخبار بالالارىدر. اوشبو كىتابنىڭ قىسمى، هېچ بىر كىتاب، هېچ بولماسە شول بازاردەغى كىتابلاردان جىوبىقە بولسىدە بىر اثر چىقارمىدى .

چىرىدەلەر، مەجلەلەردە شوندىكى اثرگە احتىياجىنى شول قىسىم كىتابى سولدىلەرگە، ايندىكى اوقى اوقى يالغان كىشىلەردە يوق توغلىدى. خەلقنىڭ باشىغا كىلىدىغان شول احتىياجنىڭ اوز باشىغا كىلىدىغان سىبىلى (موندان اوج يىل ايلك)، كىتاب اۇرلاردىن جىوبىقە بىر اوشبو «تور كىتابى تارىخى» اسملى اثرمىزنى يازغان ايدىكى. ايندىكى اول بىر كىتابنىڭ باشتىغا باشلادى. بىز كىتابمىز خەلقنىڭ احتىياجىنى تامام قىلالار دىيىپ اويلايمىز، بىلكە خەلقنىڭ احتىياجىنى قاپلارلىق مەكەمل اۇرلار موندان صوڭ چىقارلار. كىتابمىز موندان صوڭ بولمىدە چىقچاق اثرلارنىڭ نىگىزىغا بىر نىچى تاش بولمىسە يارار.

بزنك تارىخىمىز، يەنى دىنئادە ظەورمىزدىن شوشى كىتابمىزگە قىسىم اوتكىن حاللىمىز، اوزىندەكى زور واقىعە ايلە ايكىگە بولمىسە: بىرى چىنگىز خان تىزىملىك دىولت بىتوب، قىزىق خەلقلىرى روسلار تىزىملىك بىتوب ايتلىكلىكىگە قىسىم اوتكىن حاللىدىن، ايكىنچىسى روسىيا تىزىملىك كىتابمىزدا اوشبو صوڭنى كىتابمىزدا قىسىم اوتكىن حاللىدىن بىر تىزىملىك.

بولاردان برنجی سینی بز استقلال، ایکنچی سینی محکومیت دوری دیب یوروتهمز. هم اوشبو «تورک تاتار تاریخی» اسمی آستنده جیغان خدمتیزی ده شول ایکی دورگه قاراب ایکی گه بوله مز. روسیا قولینه کرگانگه چیکلی بولغان استقلال دوری اثرنک اوشبو برنجی جزئینی، ایکنچی دور ایکنچی جزئینی تشکیل ایته. بز اوشبو اثرمیزی فسقه غنه اولسون دیب ییک فسوب یازدق؛ لکن تاریخده بز ننگ اوچون مهم بولغان برلرنی قالدیر ماسقه طرشدق. کتابنک اولگی جزئنده: چنکز دولتی، دشت قیچاقلر، قرانلر طارالغانغه قدر بز ننگ یعنی بز ننگ بابالرمز اولغان بورونفی تورک وتاتار خلیقلرینک دنیا یوزنده هم آنده غی قوملر آراسنده توتقان موفعلری، غایت زور استعدادلری سایه سنده دنیا اوستنه ایسکان حکملری (که موندی حاللر هیچ بر قوم طرفندن کورلمگاندر) فسقه غنه روشده ذکر ایئلدی. ایکنچی جزئنده: بز ننگ روسیا حکومتی فولی آستنده طورومز، قزان آلغاندن شوشی کونلرگه قدر بولوب اوتکان واقعلر. مدنی بر مملکتنک اعضالری بولوب، اول مدنیت آلدنده نیندی حالتده طور دقمز، اول مدنیت ایله مناسباتمز، اول مدنیتکه آزلاب قوشلوموز، عموماً تورک خلیقلرینک صوگتی زمانده غی حاللری حقنده افتدارمز دائرهمسند او گرانسد کمز معلومات فسقه چه ذکر ایئلور.

کتابى يازغان وقتدە كۆب كىتابلاردىن فائىدەلاندۇق؛ حتى بعض جملەلەر نىچە كىتابلاردىن تۈزۈلدى. ھەسېنى كۆرسىتىشكە كىتاب يەنە اوزناياچاق اولدى. بىز ماخذ ايتدكمز كىتابلارنى بو اورندە اجمالاً ذكر ايتەمز. بعض بر ياتراق سوزلرنىڭ گنە، شېھ بولماسون اوچون، ماخذلارنى تحت الخط يازدۇق .
مەھرەك ماخذلار اوشبو اثرلردىر:

(۱) مشهور فرانسوز مؤرخى Лень Кагенъ نىڭ تورک تارىخى . ۱۸۹۷ نچى سنە ماسكاولدە نىشر ايتلگان ۸۰ صحيفەلك .
(۲) مشهور ترک مؤرخى نجيب عاصم افندى نىڭ شولوق لئون كاۋن نىڭ تارىخىنە قاراب كۆب تكميل ايله يازدىغى «تورک تارىخى» دىگان كىتابى . ۱۳۱۶ نچى ھجرى دە استانبولدە نىشر ايتلگان ۵۵۱ صحيفەلك .
(۳) مستفادالايخار ۲ جزۇ . ۱ نچى جزئى ۱۸۸۵ دە ۱۸۹۷ نچى يل باصلغان ۲۴۶ صحيفەلك ، ۲ نچى جزئى ۱۹۰۰ نچى يل باصلغان ۳۶۸ صحيفەلك .

(۴) قران دارالفونىنىڭ آثار عتيقة جمعيتى نىڭ مجموعهسى Известія общества Археологич. Исторіи и Этнографіи при Имп. Каз. университетѣ بو مجموعه ۱۸۷۹ نچى يىلدان بىرلى چقماق دەدر . موندە شىپلافسكى ، شىستا كوف ، فىر صوف ، صابلوكف ، احمرف ، اشمارين ، فوكس ، كاتانف ، كىك عالمان نىڭ بىز نىڭ تارىخىمىز حقتە كۆب اثرلرى چقدى .

(۵) Труды II го и IV го Археологического съѣзда — اسمندە گى مجموعه موندە

ليخاچوف شېستا كوف، شېنلافسكى، مازاروفسكى، رادلوف كېك
عالمىرنىڭ اثرلىرى درج ايتلگان.

(۶) قزان دارالفونىنىڭ Ученныя записки دېگان مجموعەسىندە
درج ايتلگان بعض اثرلىرى.

(۷) يېنىگىننىڭ «اوتكاندە ھم حاضرده قزان» دېگان كىتابى.

(۸) رېيوشكىننىڭ «مختصر قزان تارىخى» دېگان كىتابى.

(۹) رېجكوفنىڭ «اورتا ھم ايسكى دورلردە قزان تارىخىنە عائد
نجرىبە» دېگان اثرى.

(۱۰) قزان خانلىقى وقتىدە قزاندىكى يىل فېدرا سېر بولوب
طورغان بىر روسنىڭ، «قزان تارىخى» دېب يازغان اثرى. اول
بو كىتابىدە قزان خەلقلىرى سېونىيىكە ھقىدە كوزى ايله كورگان
ھاللىرىنى ھكايە ايتە (۱).

(۱۱) مراد افندى تارىخى ۲ جلد.

(۱۲) شجرە ترك ابوالغازى خاننىڭ. قولمىدەغى نىسخەسى،
قزان دارالفونىنى مطبەئەسىدە، ۱۸۲۴ نچى يىلدە زور قولمىدە، لائىنجە
مقدمە ايله، ۱۸۳۰ ھىجىفەلك بولوب باصلغان نىسخەسى ايدى.

(۱۳) بىراقاوز - يىرون قاموسى.

(۱۴) Труды восточнаго отдѣленія Императорскаго Русскаго
Археологическаго Общества. ھىجىفەسى. بو مجموعەسى ۱۸۵۵ نچى يىلدە
باشلاب ۱۸۷۵ نچى يىلغە قىدەر ۱۷ جلد بولوب چىققان ھىجىفەسى ۱۹۰۹ نچى
يىل ۱۸ نچى جىزى چىقىدى. بو مجموعەگە كرىگورىف، واسىلىف،
بىرىزىن، وىليامىنوف - زىروفوف، كىبى كىشىلىرنىڭ اثرلىرى،
(۱) بۇرسالەتنىڭ بىر نىسخەسى قزان دارالفونىنىڭ كىتبخانىسىدە بار.

جامع التواريخ (رشيد الدين نك) ترجمه سى، مانفولچه آلتان
توبچى اسمنده گى كى ائرلر كره .

Записки Восточного отд. Имп. Русскаго Археол. (١٥)

общества. بو مجموعه ١٨٨٥ نچى يلدان بيرلى ٢٢ جلد كتاب
بولدى. مونده خواسون- بارون روزين، بارتولد، ميلبورانسكى،
رادلوف، واسيليف، مارا، كاللاور،... ديگان كيك عالمرنك
مقاله لرى، دا كلادلرى درج ايتلگان .

Собрание путешествий اولغان ترجمه سى اولغان (١٦)
къ татарамъ ديگان اثرى. ١٨٢٥ نچى بلغى نشر .

(١٧) قزانده باصلغان توارىخ بلغاربه، داستان نسل چينگيز خان
ديگان كيك ائرلر .

احمد زكى وليدى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مدخل

تورک خلقلىرى.

تورک ديگان سوز، بوكونده آسيانك تونىكى ياق يارطيسنده هم غربنده، ياوروبانك شرق قسمنده تركك ايتە، بر نل ايله سويلەشە طورغان زور بر ملتەك اسميدر. تورک خلقى بوكونده تورلى اداره آستنده تورلى روشچە (كوچمە هم اوطورمە) معيشت ايتەلر. بولارنك ايك كويسى زور روسيە حكومتى تصرفنده، بر قسى قطاي حكومتى تصرفنده تركك ايتەلر؛ اوچنچى بر قسى غرب طرفنده (ياوروبا و آسياده) تركيە (عثمانلى) حكومتى نك ايلەرى بولغان توركلرنى تشكيل ايتەلر.

روسيە تصرفندهغى توركلر: قزان خلقى، ميشار، باشقرد، نوغاي، قريم، قومق، قافقاز (آذربيجان) توركلرى هم اورتا آسيادهغى سارت، اوزبك، قولجە، تارانچى خلقلىرى. بولاز مدنى معيشت ايتەلر.

قرغز - قازاق، توركمەن، عموماً سبر تاتارلرى ديب آنالا طورغان، آلتاي، تلهوت، شور، صاغاي، فاراغاس، آباغان، چوليم، قزىل، يافوت توركلرى. بولار كوچمە معيشت ايتەلر.

قطایده غیلر: شرقی تورکستانده غی کاشغر تورکلری هم شرقی مغولستانده غی اوریانخای (سایان) تورکلری.

ترکیه حکومتینی تشکیل ایتکان تورکلر اوزلرینی عثمانلی دیب آتیلر هم ترک (۱) اسمی ایله گنده یوریلر. مدنی ترکک ایتلر.

تورک خلقلرینک همه سیده (دیهرلک) اسلام دیننده لر؛ تیک سییر یاده گی بعض قبیللر اوزلرینک ایسکی عادتلرینی مجوسی لکلرینی صاقیلر و بعضلری صوگ و قتلرده رسماً خریستیان دیننده اعتبار ایتلر.

تورک خلقلرینک زور برملت، زور بر حکومت تشکیل ایتوب، بر برسی ایله قاتشوب، براوک ادبی تل ایله یازوب بر گه ترکک ایتولرینه بیک کوبدن توگل (زور تورک حکومتی (۲) موندان آلتی یوز یللرغنه ألسگری بتدی)؛ اوشبونک اوچونده تورک خلقلری نیتدر کوب و نیتدر طار او، بر برندن براق ترکک ایتله طورغان بولسه لرده همان براوک تل ایله سویله شه لر. قطای چپگنده ترکک ایتله طورغان تورکلر بحر سفید یارلرینده غی تورکلر ایله تیز آراده طانشوب اوز آرا ترجمانسز سویله شه آلار.

بیک ایسکی زمانده همان تورک بولاتوروب حاضرده تورکچه سویله شمکان، تورک دیب یورتلمگان بعض قوملر بار. آلار:

(۱) یاؤروبا علماسی عموماً تورک خلقلرینه اسم بولغان تورک اسمینی «Тюркь» دیب، استانبول تورکلرینه اسم بولغان تورک - سوزینی Туркь دیب، آبروب بازار، بزده اوشبونریعایه ایتوب عمومی اسمی «تورک» دیب، استانبوللرغه بولغانده «ترک» هم «ترکیه» دیب یازامز. بوایسکی «تورک» هم «ترک» سوزلرینک اصلی همانده بر، شولوق «تورک» سوزیدر. تیک یا گلشدن صاقلانوب آیرلغان. (۲) یعنی چنکز خان توزوگان دولت.

(۱) يا بىك ايسكى زىماندىن بىرلى مركزىدن (يعنى تورك مملكتىنىڭ اورتاسىدىن) بىك يراق و آيرىم طورغانلار؛ باشقى تورك قوملار ايله قاتنىماغانلاردا بارا بارا تىللىرى تامام اوزگەرگان خىلقلار، (۲) يا كە ايكىنچى بىرىيات خىلقلار آراسىندا طوروب اوز تىللىرىنى، قومىللىرىنى اونوتقان خىلقلار، (۳) يا كە چىت خىلقلارغا كورشى بولوب طورولرى سىببلى اوز تىللىرى تامام اوزگەرگان قوملاردا.

بىرىنچىلىرى: فىن، چىرمىش، آر، واغول، قارل، آست، بىرماك، موردا، زىرىيان، لاپار، سامايسىد خىلقلارىدا. بولار عوموماً فىن دىب آتالار.

اىككىنچىلىرى: ايران خىلقلرىغا قاتنىشوب اىرانيلاشقان، قىتايلارغا قاتنىشوب قىتايلانغان، ھىندى ھىندىلاشقان خىلقلار. ھىم غرب طرفىداغى اصلاۋىيان قوملىرىغا قاتنىشوب اصلاۋىيانلاشقان بلغارلار.

اۈچىنچىلىرى: قىتاى مملكتى ايله چىكدهش بولوب تىلدا نىدى تامام باشقى بىر يول آلغان مانغول خىلقلرى ھىم آلارنىڭ بىرىيات، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كىلاك دىگان كىك فىللىرى، قىتاينىڭ ھىم ياپونلارنىڭ كورشىلىرى بولغان قورا يارم آطەسى تانارلىرى، مانجورلار، ھىم فىنلار ايله كورشى طورغان چواشلار، غربىداغى اصلاۋىيانلار آراسىندا طورغان ماجار (وېنگەر) خىلقلارنىڭ عبارتلىرىدا بوخىلقلار، تارىخىدا بىرگە قايناب بىر تورك خىلقى اولوب بىر سەلرە بوكونىدا تىلدا، دىندا، معىشتىدا باشقى توركلارنىڭ بىرلىكلىرى اوچون تورك دىب آتالمىچە اوزلارنىڭ اسملىرى ايله فىن، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وېنگەر) دىب آتالار.

I

بۇرۇنقى زاماندا تورک خەلقلىرى.

بۇرۇنقى تورک كارىنگ و وطنلىرى - مەيشتلىرى - دىنلىرى - عرف و عادەتلىرى -
آلاردىن قالغان اثرلىرى - ھونلىرى - نوکىولرى - تورکلىرى ھم عربلىرى .

تورک خەلقلىرىنىڭ مەيشتىت ايتكان اورنلىرى : تورک
خەلقى ، دىنانىڭ ايكى ايسكى خەلقلىرىدىن اولوب ايكى شەرتلىرىدىر .
تورکلىرىنىڭ ايكى اول دىنلار تىركلىك ايتە باشلانغان اورنلىرى ، شىمالى
آسىيانىڭ آلتاي تاغلىرى و اصبىق كۆل تىرەلەرنىڭ گى بىرلەردىر . زامانلارنىڭ
اوتۇرى ايله آلاز كۆبەيۈب اوشبو اورنلاردىن تارالدىلار . غەرب
طرفىدىن بالىق و قارا دىڭىزلىرى ، شىرق طرفىدىن الوغ مەيشتىت ھم آخۇپ
دىڭىزلىرى ، جەنۇب طرفىدىن قاقاز و ھىمالايا و ھىندوگوش تاغلىرى ،
مەنۇلىستان چوللىرى ، تورکلىرىنىڭ ايسكى زاماندا تارالوب اوتۇرغان
جەيرلىرىنىڭ چىكىلىرىدىر .

تورکلىرىدىن ايلەنگەنلىرى اوشبو كىچىك يەرگە ھېچ كىمكىن خوجەلىق
ايتىدىكى مەلۇم توغلىدىر . بۇ مەلۇمكىنىڭ بىر اۈچىدىن ايكىچى اۈچىنە
تورکلىرى نېچە يىللاردا غەنە چىغا آلتانلار . اول نەھايەتسىز مەلۇمكىنىڭ
غەرب طرفىدىن غى سازلىقلىرىدا يىتىپ بۇرغ ، ماسكاو دىگان كىك ،
شەرقىدىكى نەھايەتسىز صحرا لىر اورتاسىدا نومسكى ، ايركونسكى ،
ۋىلايەتلىك ، خاباروفسكى سىمى پالات ، دىگان كىك حسابسىز
كۆب ، باي ، زور قالارنىڭ تۈزۈلۈشى و بۇ شەھەرلەر آراسىدا دىنلار
اوزونلۇقىدا تىمىر يول سىلسىلەلىرى قۇرۇلۇشى ، روس ، نېمىس ، فرانسوز ،

انگلىز، دېگان كېك، اول وقتلاردا ئىلى بولماغان خەلقلەرنىڭ اول، قوشلار اوچۇب اوچىنە يىتە ئالىي طورغان مەملىكەتنىڭ بىر اوچىندان ايكنچى اوچىنە تىمىر چىقىلار طارنوب، آوزغە آوز فويغان كېك سويلە شوب طورولرى بلكە اول وقتىدە غى توركلاردان ھېچ بىرسىنىڭدە خاطر يەنەدە، خىالىنەدە، توشىنەدە كېلمەگاندىر. اول زمانلاردا تون شېكىللى قارانغى اورمانلار آراسىدە وحشى حيوانلارغىنە، آچق اورنلاردا نھايە سز صحرالاردا، بولونلاردا صوبويلرنىدە، تورك خەلقلەرنىڭ كېيەنلەر توسىلى بولغان تېرەمە (كېزاوى) لىرى گىنە كورينەلر ايدى. غرىدە دىنپىر، دون، ايدىل بويلرنىدە؛ شارقىدە تېانشان طاولرى، بايقال كولى، اورخون، آمور يىلغەلرى تېرەلرنىدە كېك بولونلقلارنىڭ اوزون اوسكان اولەنلرى آراسىدە بىزنىڭ بابالارمىز اولغان تورك خەلقلەرنىڭ حيوانلرى غىنە بويلر ايدى.

ايسكى زماندا تورك جمعيتلىرى: (۱) توركلەر، ايكى اۋلىگى عصرلاردا بىرلى اوك باشقە قوملەر كېك تورلى آنا بالالارى بولوب تورلى قىيەلەرگە بۆلنمەدىلەر. توركلاردا باشقە خەلقلەر كېك تورلى عشىرتلەرگە، قىيەلە صمان جمعيتلەرگە بولنوب تورلى اسملەر آلورلر ايدى؛ لىكن بو اسملەر آلاردا، باشقە قوملاردا اولغان كېك بىر آتاناڭ بالالاردا ياصالغان قىيەلەلرنى كورسەتمەدىلەر. توركلاردا گى تورلى جمعيتلەر، تورلى وقتلاردا، تورلى اسملەر ايلە اوشبو يوللر ايلە آتالوب كېلىدىلەر: (۱) بىر بىر ئورە، خان، قاآن كېك رېئىسلەر،

(۱) بو باباقتىدە، موسيو *Лень кагенъ* كىتابىنىڭ ۹-۱۰ بېتلرنىدە:

نجىب عاصم نىك تارىخىدا ۳۷-۴۳ صحىفەلەرنىدە گى مقاله لاردا بىر *В. Д. Смирновъ* نىڭ «*Исторія Турецкой литературы*» دېگان كىتابىدا غى سوزلاردا نىك لاندۇق.

قوماندانلر قولى آستينه جيولغان جمعيتلر، شول رئيسلرنىڭ اسمى ايله آت آلالار. بورونىڭى و بو كونده گى توركلردن، اوغوز، ماغول، جوجى، چغتاي، اوزبك، سلجوق، عثمانلى، نوغاي ديگانلرى فقط اوزلرنيڭ الكده گى رئيسلرى اسمى ايله آتالغانلر. (۲) ياكە توركلر اوزلرنيڭ جيولوب اوطورغان اورنلرى، يرلرى، صولرى ايله آتالار. مثلاً ايسكى و ياكى توركلردن قىچاق، بلغار، كاشغر، فريم، آلتاي، قزىل، سايان، قاراغاج، توبل، نهايت سبر ديگان كيك اسملر بارسىده صو و ير اسملر يدر.

قىچاق بزننىڭ ايسكى تلدە بوشلق صحرا ديگان سوز. دون صحرالرنده هم خزر ديكزىنىڭ شرق طرفنده غى صحرالرده بوشلقلرده تركلك ايتكان توركلر هر وقت قىچاق ديب آتالغانلر (۱). اولوغ صو بوينده تورغان توركلر بلغار ديب، ايدل قاما بلغارلرى، دوناي بلغارلرى، قوبان بلغارلرى ديب آتالغانلر، (۲) فريمده غيلر فريم ديب آتالغانلر (۳) ياكە بعض قوملر اوزلرنيڭ معيشتلرنيڭر و شلرينه، اوزلرنيڭ حاللرينه قاراب اسم آلغانلر. مثلاً ايسكى توركلرده بر يرگه او يوشوب شهرلر قوروب تركلك ايتكان توركلر اويغورلر ديب آتالغانلر. اگر تورلى جمعيتلر آراسندن برير سبب ايله قاچوب كيتكان، هيچ خاننه، قاآغه بوى صونى بورگان قبيلهلر قاچاق = قازاق - فرگيز ديب آتالغانلر. تورك جمعيتلرينه ايلكگيدن فوتليرك بر قوماندان قاآن ظهور ايتسه، آلا رالكىگى

(۱) توركستانده عمودريا هم ايلي بلغهلىرى آراسنده غى اورنلرني قطايلر هيونخ نو، ابرانلر توران ديلر ايدى. بو اورننىڭ غربنده گى بوشلق قىچاق ديب غربنده گى بوشلق قوبى غوبى ديب آتالورلر ايدى. هر ايكيسى بوشلق معناستد.

(۲) بو سوز ن. ف. كاتائف تقيدر.

اسمى طاشلاب ياكى قوماندان اسى ايله آتالغانلر؛ مىلا بىر قوم باشده جوجى دىب سوگىندان يىنە اوزىك دىب آتالغانلر. اىككىچى بىرلىرى باشده سلجوق دىب سوگىندان عثمانلى دىب آتالالار، ياكە طورغان اورتلىرىنىڭ مەشىتلرىنىڭ اوزگەروى ايله اويغورلر قازاق، قازاقلر اويغور، قىچاقلر بلغار، بلغارلر قىچاق آتالالار. اوشبو حاللر اوچراغان وقتىدە چىت خىلقلرغە، فلان تورك قىبىلەسى بار ايدى اول منقرض اولدى بىدى، دىگان كىك كورىنە؛ حالبوكە جىمەيتلر اسملرىن گنە آلماشدىرغان بولالار. اوشبونىڭ اوچوندى توركلر تارىخىدە تورلى قىبىلەرگە بولنوب ھەر قىبىلە اوز باشىنە تەقتىش ايتلى بىلكە جىملەسى بىر يولى ھەر بىر «تورك» اسمى آستىدە ذكىر ايتىلەر.

بورونقى توركلرنىڭ مەشىتلرى: تورك خىلقلرى تارىخنىڭ بىلمەگان و قىلارنىدىن بىرلى اوك مەشىتىدە اىككىچى باصفىچ بولغان (۱) كوچمە - بدوى تركلك ايتوب كىلگانلر. خىت خارجى سىبىلر تىصرفىنە كرمەگان تورك قىبىلەلرى بو كوندەدە عىن شول مەشىتنى ايتىلەر. بو كوندە قازاقلرنىڭ، قالماقلرنىڭ تركلكلرى موندان ۴-۵ مىڭ ايل اىلگەرگى تورك خىلقلرىنىڭ مەشىتلرىنى كورسەتە (۲). بىك

(۱) مەشىت اوچ باصفىچ ايتوب اعتبار ايتلە: بىرنچى وحشى تركلك، اىككىچى بدوى، اوچىنچى مدنى تركلك.

(۲) قىزاقى مۇزخلىرى مىلاد عىسىدىن ۲۴۰ عىزلارمقدم تورك خىلقلرىنىڭ

كوچمە حالده مەشىت ايتىكلار بىن يازالار.

طبيعى، تورک خلقلىرى خارجى سىبىلرگە اوچراماغاندە (۱) موندان صوڭ دخى نىچە عصرلر ھېمىشە شول مېشىتلرنىدە دوام اينەرلر ايندى. چونكى توركلرنىڭ اوپورغان يىرلىرى شوندى؛ اول يىرتوركلرنى شول كوچمە مېشىتلدىن يوغارىغە مېنى تركلگە چغارغە، شىرلر اوللر قىبەلر بىنا ايتوب علم و معارف و مېنىتە ترفى اينەرگە ايرك بىرمەگان.

خىللىرى يىرلىرى تىرىيە اينە: ياۋروپا خىللىرىنى اوللرىنىڭ يىرلىرى دىكىزلىرى، يىلغىلىرى، سودا اينەرگە تورلى خىللىرى ايله فاتشوب، تورلى مېشىتنى طانوب، مېنىتە علمدە معارف ترفى اينەرگە كوچلەدى. يىرلىرىنىڭ طارلىرى ياۋروپالىلرغە بدوى تركلگە اينەرگە ايرك بىرمەدى. بارغان صابىن خىللىرىگە كوپە يوب مېشىت اوچون اول كىچكە يىرلرگە چەچلىگان اىگىلرنىڭ ىنىشمەوى، اول خىللىرىغە مېشىتە دخى نىندى او كىغايلى بوللر بولسە شولارنى ازلەرگە مېجور ايندى. شونلقدان اول يىرنىڭ خىللىرىدە، مېشىتىدە، علمدە ترفى ايندى. اول زمانلردە بىك مېنى صانالغان ايران و قىطاي مېلىكللىرى ىنە عىن يىرلىرىنىڭ ھم دنىالرىنىڭ تىرىيەسى آرقاسىدە مېنى بولغانلر. توركلرنىڭ اورنلىرى يىرلىرى مېشىللىرى بىتونلى باشقى: آلارنىڭ يىرلىرىدە بىر چىكىسز قورلىق دىكىزى. شىرفدە مېشىت دىكىزىدىن غىرىدە قارىبات طاغىلىرى، پالطىق وقارا دىكىزلىرى ىنە قىدىر

(۱) خارجى سىبىلر دىب بو اورىدە مېنى قوملرنىڭ بدوى قوملرنى اول مېشىتلدىن چغارورغە كوچلەلورى، مېنىتە و عمران اشلىرىنىڭ، مىتلا شىرلر، تىمر بوللرنىڭ بدوىت عالمىنە طارالولرى نە ايتىلەدر. مىتلا روسلر سىبىرىيا گە تىمر بول صالدىلر، شىرلر بىنا ايتدىلر، ايندى سىبىرىيە گە بدوى خىللىرىنى مېنىتە چغارغە اوندىلر. قازاقلرنى اوللارغە اوپورتوب مېنى اينەرگە تىلر. بولار ھمەسى خارجى سىبىلر بولور.

تېك كشيئسز بوز دېكزلرېنه آغاطورغان يلغه لر هم كوب بولماغان داخلي كوللردن باشقه هېچ برره تلي بول بوق، سودا، تجارت، مدنيت، علم بولسز يورمېلر.

آلار بر مرتبه كوچمه معيشت باشلاديلر، اول آلا رغه جيتدى. مملكت كوك شيكللى، كېك، حيوانلرى آلا رغه ايت، فمز، سوت، قايماق، ماي بېره لر. آياقلى حيوانلر آلارنك بارلق مملكتى؛ آلا رغه حيوانلرنك كېفى اوچون اورندان اورنغه كوچوب يورورگه كېره ك بولغان؛ جاي كوني فارنك كوب بولوب ياتقان اورنلرېنه يعنى اوله نك يخشى اورنلرېنه شمالغه تابا كوچه رگه كېره ك بولسه، قش كوني قار بولمى يا آز بولا هم حيوانلرغه تېين (۱) اوچون اوڭايلى اورنلرغه كوچه رگه طوغرى كېله. جاي كوني اورال طاولرنده تركلك ايتكان توركلر، قش كوني سر دريا بويلرندە بولورلر ايدى (۲). اوبى، ايرتس بويلرندە غيلر، قش كوني تيانشان طاولرى تاريم يلغلرې ياغينه كېته لر ايدى (۳). شولاي ايتوب اول شهرلر بنا ايتوب معيشت ايتهرگه اوڭايلى طابا آلاماديلر. توركلرنك بعض فآنلرى توركلرنى مدنى تركلك گه كرتور اوچون سھى ايتوب فاراسه لرده بولمادى.

توركلر آراسنده تورلى وقتلرده تورك تلى اوچون تورلى يازولر چقدى. تورلى فآنلر وقتنده تورلى ادبى علمى اشلرگه شروع ايتوب

(۱) تېين ديب توركلر حيوانلرنك قش كونند، بونا قارنى تېوب اوله ن

آشى طورغان اورنلرېن هم حيوانلرنك تېوب آشاولرن آتيلر.

(۲) مستفاد الاخبار ص ۱۵۱ و ۱۵۷. جلد ۱ نچى (۱۸۹۷) نچى يلغى

باصمەسى قارالسون.

(۳) تيانشان آز ياده مشھور طاوا، تاريم توركستانده مشھور يلغه.

قاراۋدە بولدى، لىكىن ھەممەسىدە وجود عالمىدە اوزاق دوام ايتىدۇ. فقط قالن طاش ديوارلىر واسطەسى ايله گنە صافلانا طورغان مدنيت و علم ائىرلىرى، توركلرنىڭ كىز تىرمەلىرى اچىندە تىز وفت اچىندە بوغالا بتەلر ايدى.

توركلرنى كوچمە مەبىشتە كەچلى طورغان يرلرنىڭ دخى بر خاصىتى آنڭ بەضى اورنلرنىڭ غنە اىگن اوچون او كغايلى اولوب، خلىقنىڭ جىولولو وىنە ايك موافق بولغان اورنلرنىڭ اىگن اىگەرگە او كغايلىز محصولسىز بولو وىدر. مدنى تركلك ايتەرگە موافق اورن طابقان توركلر يك راحتلە نوب تارانچى اولورلر ايدى (۱). آشلىق چاچارلردە سودا غە تجارەتكە كرشورلر ايدى. اوشبونڭ اوچونىدە اىگن اوچون، سودا اوچون او كغايلى بولغان اورال ايدل طرفلرنىدە تركلك ايتەرگە بلغار توركلرى، تىانشان طاولرى، خاضرگى كاشغر تىرەلرنىدە گى تركلك ايتكان او يغور توركلرى يك ايرتە مدنى تركلك گە باشلادىلر. نىچكىدە علمگە، معارفگە، مدنىتگە زور استعدادنى مالك بولغان توركلرنىڭ كوچمە تركلكدە طورولرى اوز اخبىارلىرى ايله توگل ايدى (۲)، بلكە يرلىرى، دنىالىرى، محىطلرى مجبور ايتكاندن ايدى (۳).

توركلر ھر نىقتىر كوچمە بولسەلردە آلالرنىڭ اول كوچمە لكلىرى اچىندە مدنىتنىڭ ھر نرسەسى دىەرلك بار ايدى. آلالر جمەلە سندن مە اوشبو نرسەلر اولورلر: مىلى ادبىيات، مدنى قوملردە بولى طورغان حكمت و فضىلتلرنى شامل بولغان خلق ادبىياتى، مىلى و فقط اوز تللرنىڭ خاصىتلىرىنە قاراب توزولگان حرفلر، ألفبا، يازو، مىلت - وطنغە محبت - دنىادە طورورغە اوستالىق، تدبىر.

(۱) تارانچى دىگان سوز. (۲) و (۳) لئون فاوون، ص ۱۲.

خلاصه: توركلر، كوچمه قوملر صورتنده مدنى تركلك ايتكانلر. بورونغى توركلرنىڭ طبيعت و اخلاقلىرى: طبيعت و اخلاقلىرى ايله توركلر انسانيت تارىخىدا ايك مهم اورنى آلغانلر. توركلر فوق العاده بهادر، طازا بدنلى، هر اشكه استعدادلى، كوكللىرى كوتهرنكى، آدملىرگه اوستون اولوغه آرتق درجده حريص خلقلار ايدى. آلارنىڭ تارىخىدا ايك زور شهرتلىرى صوغش اشلىرىدا كورسەتكەن بهادرلىقلاردا. توركلرنىڭ تركلك ايتكان وطنلىرى، كىڭ بولونقلر، صحرالر هم اول يرلرده گى معيشتنىڭ تريبەسى، قىزى، مايسى، شورپاسى، آلارنى شوندى بهادر ايتوب، آلداوغە، جيله و مكرگه قطعياً احتياجسىز، آدملىرگه اوستون اولورغە حريص ايتوب اوسىردى.

اول زمان شوندى صوغش زمانى ايدى، اول زماندا صوغش مودا ايدى؛ توركلرده، شول زماندا مودا بولغان اشدە آلتە چغارغە طرىشقانلر هم آلتە چققانلر. توركلرنىڭ صوغشقا محبتلىرى بىك قوتلى ايدى: آلار اوزلىرىنىڭ اولسكلرىنىڭ قىلرىنى، شول اولسگان كىشى عمرىدا نىچە كىشى اوتىرگان شول قدر طاش قويارلر، ياكە طاشقا آنىڭ صوغشلىرىدا كورسەتكەن همىلرىنى يازارلر ايدى. صوغش اشلىرىدا ياردەم ايتدىگى اوچون نىمىزنى حرمت ايتەرلر ايدى، صوغش اورنىدا فاسچاقانى آصارلر، آوروب اولمىكى مكر و كوررلر ايدى. ساسانغ چەچەن (۱) دىگان بورونغى

(۱) ساسانغ چەچەن، ۱۶۶۲ دە توركلر و ماغوللارنىڭ تارىخىدا عاندىك مهم اثر بازغان مۇرخدر. ساسانغ چەچەننىڭ اثرى ۱۸۲۹ نچى يل پىتربورغدا ШМИДТЬ طرفىدا تىرجمە ايتلوب باصلدى.

تورك مؤرخى توركلرنىڭ اوشبو مقاللىرىنى حكايه ايتە: «كشى اويده طوفان صوغش اورننده جان بيرور».

توركلر صوغش اورننده بىك مهر بانسز، صلح وقتنده فوق العاده بومشاق و آچق يوزلى ايدىلر. بر عرب شاعرى موندى طبيعتى اوشبو شعر ايله كورسەتە:

..... قوم اذا فوبلوا كانوا ملائكة وان هم فوتلوا كانوا عفاريتا (۱)
 بوروننى توركلرنىڭ طبيعت و اخلاقلىرى حقنده جاحظ اسمنده
 عرب محررى اوشبو سوزلرنى ايتە: «توركلر اوچون آت
 اوستلرنده دشمان عسكرلرنى احاطه ايتو، كانب اوچون كاغدلر
 آقارمق كىي؛ دشماننى تيز وقت تارمار ايتوب طاشلاو، جون
 توب طاشلاو قىلىندى. عالي همتلى اولدقلىرى اوچون، بولار
 صوغشده هيچ فرصت كورمەسلر، جيله ايتىك آلدماق خاطرلرينده
 كىلمەس. بر يوزنده صوغشلردن هيچ ضرر ايتى طورغان خلق
 فقط تورك خلقلرىدور. توركلر نملق، نفاق، غىبت، ربا، حاكملىرگە
 جاسوسلق ايتىك، نامەت، يالغان سويلە و كىي يامان خاقلرنى
 بلمەسلر (۲) .»

(۱) يعنى بونوركلرشوندى خلق، آللارنده طورساڭ آلار فرشته
 كىك (يعنى خلق و طبيعت جهندن)؛ اگر صوغش اشينه كرشەلر آلار
 عفرىلر كىك. بيتىڭ باشى:

وفتية من كماء الترك ما تركت * للرعء كباتهم صوتا ولا صيتا
 يعنى بهادر تورك بىكلرىنىڭ صوغشلردە كورستكان غيرتلى مچوملىرى
 وقتنده چقان طاوشلر آلدندە، كوك كوكراگان طاوشلر ايشتولمى .

(۲) توركلردە گى بو حال آلارنىڭ بهادر و هن اشنى اوز باشلرینه
 اشلى آلغانلردن كىلگان. يالغانچىلىق، غىبت، نامەت، عاجز خلقلر آراسنده
 معروف بولا.

توركلرنىڭ دىنى، عرف و قانۇنلىرى: توركلرنىڭ اوزلىرىنە آيرىم بىك سادە دىنلىرى وار ايدى؛ آلاىر بىرنىڭ كوكنىڭ يعنى بتون عالمنىڭ آدملىرىگە ايلك شفقتلى تىكرى اولووينە ايمان ايدىرلىر ايدى. طوپراقى، صو، اوت، آغاچ، تىمر كىبى نرسەلرگە حرمت ايدىرلىر، دنيا اشلارندە، بىگرەك اوزلىرىنىڭ ياراتا طورغان صوغشلىرىندە ياردىبى اولدقندىن تىمرنى هر نرسەدن آرتق حرمت و تعظيم ايدىرلىر، اسملىرىنە هم آنى فوشوب آتارلىر ايدى (۱).

وفسات ايتكانلرگە قىربانلر چالورلىر، و آرتق درجەدە فايقرورلىر و قىرىنە طاشلار قويارلىر، بىوگرەك آدملىرنىڭ طاشلىرىنە آنك ترك وقتندەغى بىخشىلقلرن بازار ايدىلر.

توركلردە صوغش ايتىك اوزى بر ألوغ يىگىتك صانالدىقندىن اول صوغش قومىت و مىلىتىدىن دفاع ايدو (يعنى اوز مىلىتى يافلاو و حمايه ايدو) كىبى مقصودلر ايله چىكلەنمەگان ايدى. اوشبو سببىدىن آلاىر اوزلىرىنىڭ كورشىلىرى قىطاي و ايرانلرغە هر وقت اوجرتلى عسكەر (يعنى آقچە ايله ياللانغان عسكەر) اولوب كررلىر، و اوزلىرىنىڭ قوم و مىللىتىرىنە قىطاي و ايرانلر باغدىن صوغشورلىر ايدى. توركلردە دىن و مذهب تعصبى تاثيرلىرى اولمادىقندىن آلاىر اوزلىرى آراسىندە بر برسىنە يا كە باشقە قوملىرىگە قارشو هىچ بر روحانى عداوت صاقلامادىلر.

(۱) بىزنىڭ خلقىدىغى تىمرخان، تىمرباى، تىمرجان كىبى اسملر بوروغى عقىدەنىڭ جىلدىر.

تورکلرنىڭ عمومى اچىنىدى بىك سادە اولغان قانۇنلىرى وار ايدى. بو قانۇنلارغا اطاعت ايتۇدە پادىشاھ ايله كىچىكى بر درجەدە طوئتلور ايدى. مىثلا فساد ايتكان، قانۇنلارغا قارشىقان، خىانت ايتكان، ايرلى خاتونلارغا قول تىگىزگان كىشىلر اعدام ايدلور (اولترلور)؛ بره وىنى جراحتهلرگان آدملىرگە بونىڭ مىثلى ايدلور؛ اوغراغانلارغا اون مىثلىنى و برورلر؛ قىز بر يىگىتنى اوزىنە نىڭ كورب وارور ايسە، آنا آناسى قايتارا آلماز ايدى.

توركلرنىڭ هر بر كىچىكە كىچىكە جيونلىرى اچىنىدى. آفا دىب يورتلە طورغان بر اولوغلرى اولور ايدى. باش قارت جملەسى اوشبو آفاغە اطاعت ايتو، آننىڭ سوزىدىن چىقماو لازم ايدى. اگر قانۇنلارغا رعايە ايتۇدە بر برسى قىسور ايسە، جزاسى اوشبو آفا و جمعيت قوللىنىدە ايدى. توركلردە نسل فرايتىدىن باشقا يەنە قان قرداشلىقى اولور ايدى. ايكى تورك، آرالارنىدە هيچ بر نسل فرايتى بولمادى، ايكىسى ايكى تورلى او يماق (۱) قە، ايكى اولوس (۲) گە منسوب اولدۇقلىرى خالده بر برسى ايله آندايتشوب قرداش اولورلر ايدى. آند ايتشوب بو زوشچە بولور ايدى: قرداش اولماق ايكى كىشى قوللىرىدىن آزغىنە قان چىقاروب سوتكە يا قىزغە تامزورلر ايدىدە، شاهدلر حضورىدە، ايكىسى شول سوت ياقمىزنى اورتاقلاشوب اچەرلر ايدى. توركلر موفى آند اچىمك دىب، شوندى روشچە قرداش بولونى «قان يالاشوب قرداش بولو» دىب آتارلر ايدى. موندى قرداشلىك توركلر اوچون

(۱) او يماق دىب توركلردە بر خلق جيونى، جمعيت، قىلەگە ايله .

(۲) اولوس - خانلىق، مىلكىتىگە، بر قىسمى معناسىدە، اولەش دىگان سوز.

نسل قرابتندنده مهم اورن طوتار ایدی. ایکی قرنداش ایکی قبیله گه خان بولسه لر عمر بویی قرنداش لکنی صاقلارغه، دشمانلاشما سقه تیوش ایدیلر. یا که خان بولماسه لر ایکی اویماقنڭ صلاحی اوچون ایکی یاقدان نیچکده طرشورغه تیوش ایدیلر. قان قرنداش باری بر نسل قرنداش اورنده طوروب، نسل قرنداشینه بولا طورغان هر حکم قان قرنداشلرینه ده یوری ایدی.

تورکلرده وارث بولو حاضرگی زمانده غیبه تمام باشقه روشیچه بولغان: آتا اوزینڭ مالینڭ ایڭ کوبن بالالاری آراسندن یا ایڭ ککوچلی، فوتلی سینه (۱) بیرگان، بو وقتده ضعیفلر آز اولوش آغاللر. یا که آتا اوزینڭ مالن بالالارندن ایڭ کچوگینه بیرگان بوته نلری واق تویهک ایله گنه قالا طورغان بولغانلر.

تورکلرده اوشبو صوکنی وراثت سبیلی زور واقعه لر بولغالاغان: کوب وقتده میراندن اولوشسز قالغان اوغللر، اوزلرینڭ پرلرین طاشلاب، اسملرین یوغالتوب چیتکه کیته وایسکنچی اویماق یا اولوشده بربر معتبر کشی گه باروب اوغل بولوب یازلا هم «آتسز» دیب آتالا طورغان بولغانلر. بر برخان یا که قاآنغه اوغل بولغان «آتسز» لر، کوب وقتده خاننڭ عسکری ایله مملکتلر فتح ایتوب زور قاماندير بولالرده، اوزینڭ قرداش روغلرینی باروب قولینه آلا طورغان بولغانلر. تورکلرده ایڭ زور خانلر «آتسزلر» دره (۲)

(۱) تورکلرده قوت اقتدار دیگان سوزا بتون سعادت، بخت دیگان معنای آڭلاتا.

(۲) تورکلرده گی سلجوق، بابر، آلب تکین کبی زور حکمدارلر باشد. آتسز بولغانلر. چنگز، تیمرلنک، ارطغرل کبیلر باشد. کچوک ایلرلر و پادشاهلر حضورنده خادملرگنه ایدیلر. (لئون قاهون ص ۱۴ - ۱۶ ده، نجیب عاصم ص ۶۲ - ۶۳ ده).

بورونغى توركلرنىڭ كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى:

بورونغى توركلرنىڭ يىخشى وياپامان مناسبتلىرىنىڭ ايك كوبسى
آلارنىڭ ايك ياقىن كورشىلىرى بولغان قتايلر ايله، مونىڭ سوڭىندە
ايران حكومتى ايله، اوچنچى درجەدە غرب طرفىندەغى كورشىلىرى
بولغان ياۋروپا خلقىلىرى، روما ايمپىراتورلىقلىرى ايله اولدى.

توركلرنىڭ قتايلر ايله مناسبتلىرى بىك ايسكىندىر. بولاردىن
تارىخىدە مىلاد عيسى دن ۲۳ عصر مقدم بولغان واقىلەر معلومدىر.

بولارنىڭ ايك كوب مناسبتلىرى صوغش دن عبارت اولور ايدى.
توركلر كوب وقت قتايلەرغە باردىلر، مىلكتلىرىنى آلدىلر،
قتايلەرغە خانلىق ايتدىلر. كوب وقت قتاى ايمپىراتورلىرى تورك
قاآنلىرىنە قدا قداغىلىق مناسبتى عرض ايدوب صلح صورارغە با كه
تورك قاآنلىرى نفوذىدە قالەرغە مجبور اولورلر ايدى. لىكن
مونىڭ ايله برابر توركلر قتاى خلقىلىرىنى اوزلىرىنە قرداش دىب
بلورلر وچىت قوملردن قتايلەرغە قول اوزاندىر ماسلر ايدى.

بورونغى توركلرنىڭ صوغش اورنلرىندە دشمانلىرىنە كورسەنكىن
سلطەلىرى بىك مشهور در. قتاى وايرانلر آراسىندە توركلر حقىندە
بىك قورقنچلى حكايەلر سويلەنور ايدى. آلار اوچون توركلەرگە
صوغش ايتىك عادتدە اولم جزاسىنە حكم ايتىك ايله برابر ايدى.
قتايلر وايرانلر توركلەرگە مقابله ايتەرگە نىندى چارەلەرغە
يابشەلردە فائىدە ايتى ايدى. هم قتاى هم ايران خلقىلىرى، اوزلىرىنىڭ
توركلر ياغىندەغى چىكلرىنە طاش وكىرىچلردن بىك زور سدىلر،
قويمالر بنا ايتوب قارارلر ايدى. فائىدەسى اولماز ايدى.

تورکلر اوشبو بنالر تمام اولغاچده جیمرو اولدیلر (۱).
تورکلر گه قطایلر، تورکلر آراسنده بربر ترنيسزلك، فا آنسزلق
وقتلرنده غنه غلبه ایتدیلر. فا آن بولماغان وقتلرده شرفده گی
تورکلر قطای نفوذنده، جنوبده گیلر ایران نفوذنده فالورلر ایدی.

بورونغی تورکلرنک ادبیاتی ویازولری: تورک
خلقلرینک عرب مدنیته تأثیری آستینه کورلرندن الگه ریگی ادبیاتندن
بو کونده خلق اچنده، کتا بلرده بیک آز اثرلر قالغان. تورلی تورک
خلقلری آراسنده گی تورلی فالیده یازلوب، سوبله نوب کیلگان
بعض حکایه لر، افسانه (Легенда) لر باز ایدی. آلا، مثلا ماغوللرده
بوددی لری، مسلمانلرده اسلام تأثیری آستنده، بیک نق اوز گه رگانلر (۲).

(۱) قطایلرنک «چین شهوانغی» اسمنده ایپراطوری، میلادعیسی (ع ۴ م)
دن ۲۱۴ ییل الک قطای مملکتینک تورکلر باقی حدودینه نوکلر گه
قارشو بر سد (قویما) بنا ایدب تمام ایدی.
اوشبو سدنی بنا ایتکانه دورت ملبیون قدر قطای عسکری خدمت
ایدب ۴۰۰،۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. اشله گان وقتده تورکلر گه قارشو
۵۰۰،۰۰۰ قدر عسکر صاقلاپ طوردی. بو بنا پیکین ننگ شرفنده پیچیلی
بوغانندن باشلانوب غرب طرفنده «شهنسی» ولایتلرینه قدر صوزلدی.
بویبی اوج مگ بیش بوز چاقرم مقدارنده اولدی. کوب اورنی کیر یچدن
طاشدن اشلندی. واوستنده هر یردن آلتی آنلی عسکر بوررلک درجهده
کیک ایدلدی.

تورکلر بوسد (قویما) ننگ بناسندن اوج ییل اوتدکی صوگ (۲۱۰)
فیل المبلاده) واتوب چقدیلر و قطایلرغه هجوم ایتدیلر.
اوشبو سدینک اوشبو کون ینه بناسی واردر.
ایرانلر ینه بلخ ایله سمرقند آراسنده هم قافقاز طاغلری آراسنده بیک
زور سد (قویما) لر بنا ایتدیلر (باشلاب اوردشیر بن بابک بنا ایتمش
ایدی) لکن فائده سی تیمادی.

(۲) ایک ایسکی حکایه لردن برسی لهون قانون ص ۱۸-۱۹ ده، تور
تاریخی ص ۹۹-۱۰۲ لرده درج ایتلگانلر.

اوزلر يىڭ بورونغى خاھىشلار، يازولار، تىلەمگى ھەر بىر خصوصىتلارنى تامام ساقلاپ كېلىدىغان بۇ بورونغى ئاتلار، ايسكى توركلار طرفىدىن تاشلىرىغا يازولۇپ قالغان ئاتلار كەندەر.

بولار يىسا بىر بىر زور قاآن و قاماندىرلار شرفىنە، آلارنىڭ فضىلىتىنى ساناب يازغان ھېكللار (پامنىكلار) دن، ياكە قىر تاشلىرىدىن عبارت اولالار. موندى ئاتلار بۇ كۈندە تور كىستاندە ھەر وقت تابلۇپ تۇرالار. موندى ئاتلارنىڭ ايسكى مەھمۇرى سېبىر يادە يېنىسەي بويلىرىدە ھم ۱۸۸۹ نچى يىل بايقال كۈلى جنۇبىدە اورخون يىلغەسى بويىدە تابلغان ھېكللاردر (۱). اورخون ھېكللىرى ۸ نچى عصر مىلادى باشىدە بولغان تور كى حكومىتىنىڭ قاآنلىرى شرفىنە قويلغانلار.

بۇ ھېكللاردا شۇن زامانداغى توركى قوملارنىڭ اجتماعى حاللىرى ھم قاآنلارنىڭ تور كى ملىتىنى ايتىدىغان خىدمەتلىرى يازغان. بۇ ھېكللارنىڭ ھەر بىرىدە توركلارنىڭ اوز تىللىرى اوچون اوزلىرى تاليف ايتىدىغان يازولار ايله يازغانلار. توركلارنىڭ اول يازولرىنى قىلىپ بەدە ھم غەرب طرفىدە روما ايمپىراتورلىقىدا او قۇچىلار بولغانلار. تور كى قاآنى، شرفى روما ايمپىراتورىدە بويىزولار ايله خط يازا تۇرغان بولغان، قاآننىڭ ۵۶۹ نچى مىلاددە يازغان بىر مکتۇبى مەلۇمدۇر. مىلادى ۹-۱۰ عصرلردىن سوڭ يازغان ايسكى تور كى ئاتلارنى كۆرۈڭ.

(۱) اوشۇ ھېكللارنى رادولوف، طومسون، يىدەرىنسىف، مېليورانسكى اسمەندەگى عالەملىرى تەتقىش ايتۇپ ھېكللارنىڭ رىسلىرى، تورلى شىرحلىرى ايله نېچە نېچە جىلدلر ايله كىتابلار يازدىلار. رادولوف، طومسون، يىدەرىنسىف لارنىڭ ئاتلارنىڭ اېرىم كىتابلار بولۇپ چىققانلار. مېليورانسكىنىڭ «Памятникъ въ честь князя Тегина» «Зап. Вос Отд. Имп. Рус. Археолог. общества» مجموعەسىنىڭ ۱۸۹۹ نچى يىلى ۱۲ نچى جىلدىنىڭ ۳ نچى جىزى بولۇپ نىشراپتىغان. ۱۴۴ صىھىفەلىك.

تورک قا آنلرى: تورکلر، اوزلرى آراسندن ظهور ايتوب دولتلر نوزوگان قهرمانلرينه هم آنك خقلرينه «قان» ديب اسم بېرورلر ايدى. توركلرده قا آنلقلقنىڭ تشكىلى بىك طبعى ايدى. بىر كچوك بى اوزىنىڭ قولى آستىدەغى اولوسكه ايسكنچى اوچنچى بىر كچوك اويماقلىرىنى قوشاده اقتدارى شوكتى آرتقان صابىن دخى نېچە جمعيتلرنى قوشوب زور بىر قا آنلىق ياسى. توركلرده موندى زور قا آنلىق تورلى عصرلرده تورلى اسملر آستىدە كوب وقت تشكىل ايتدى. كوچمە خقللرنىڭ قا آنلقلرىدە اوزلرىنىڭ معيشتلىرى ايله متناسب اولغان؛ بىر مملكتنىڭ اوزاق وقت دوام ايتوى بىك آز وقت طوغرى كېلگان. قا آنلىق بىر آنانىڭ بالالىرى قولندە اوزاق وقت دوام ايتىشە آلماس ايدى. آتادىن بالاغە قالموب دوام ايتكان قا آنلىق توركلرده بىك آز وقتلرغىنە اوچرادى، بىر قا آنلىق تورلى كشىلر قولندە دوام ايتكاندە مدنى بولغان توركلرده قا آنلىق، هميشە شەر يىر اسملىرى ايله دوام ايتىلەر؛ اما كوچمە خقللرده قا آنلىق، تىختكە اوطورغان كشىلرنىڭ اسملىرى ياكە آلارنىڭ منسوب بولغان جمعيتلرنىڭ اسملىرى ايله همان آلماشوب طورور ايدى. تورك قا آنلرنىڭ معلوم اولغانلىرىنىڭ ايك اولگىسى ومشهورى اوغوز خاندەر. تورك قا آنلرنىڭ تومن قا آن مىلاددىن ۲۱۰ يىل الك قىتايلرنىڭ بنا ايتكان سىدلرېنى واتوب قىتايلر اچىنە كىردى. هم قىتايلرنىڭ نېچە ولايتلرن آلدى. تومن قا آن اوزى دولت تشكىل ايتكان بىر ذات اولمىچە، قىتايلر طرفىدىن «هيون نو» ديب آنانلا تورغان زور تورك مملكتىنىڭ قا آنى ايدى.

اوشبو «هيون نو» ياكە «هون» (۱) مەلئكىتى مىلادىنىڭ ۴۳-ئىچى يلىندە «جنوبى هون» «شمالى هون» اسملىرى ايله ايكى گە بولندى. هونلر بو وقتلردە بيك ضعيفلەنگانلر ايدى. قطايلرنىڭ بر گىنيرالى شمالى هونلر جمعيتىن تمام طوز دردى. بوندىن صوڭ شمالى هون نوركلرنىڭ بر مقدارى جنوبى هونلرغە فوشلدى و كوبسى اورال بوز قىرلرئنه باشقرد يرلرئنه كىتىدىلر (۹۳ ب. م. ۰).

جنوبى هونلر بوندىن صوڭ ئنه ايكى عصر قىر دوام ايتدىلر ايسەدە ئنه طارالدىلر. (۲۲۱ ب. م. ۰).

بوندىن صوڭ هون مەلئكىتى يرئنه شرق طرفدىن «سيانى» اسمىندە تاتار توركلرى كيلوب خواجالق ايتدىلر. ۳۲۰-ئىچى يللردە بولارنىڭ مەلئكىتى خزر دىكزى يانئدەغى ايلي يلفەسىندىن بحر محبط كىبرگە قويا طورغان آمو ر يلفەسىنە قىر صوزلور ايدى. بوندىن صوڭ مەلئكىت ادارەسى «جوچن» اسمىندە توركلر قولئنه كىچدى. اوشبو جوجنلر وقتئدە تورك خلقلرنىڭ هر طرفدە اولغانى بر ادارە آستىنە كرىدىلر. پىرىنىغ و كامچاتقە طرفلرنىدە اولغان تاتار توركلرىدە، اورال و ايدىل طرفلرنىدە اولغان باشقردلردە اوشبو ادارەدە ايدى. «جوچن» لر اوزلرنىڭ قوتلرى ايله فطاي و ايران كىبى كورشىلرنىڭ خاطرلرنىدە بيك قورقنچلى اولوب قالدىلر (۲).

(۱) هون، سىبىرىادەگى اورخون يلفەسىنىڭ بورونغى براسىدىر. هون مەلئكىتى شول يلفە اسمى ايله آتالغان.

(۲) قىتايلر بولارنى جوتن جوتن ياكە جوجو دىب آتارلر ايدى. غرىبلر بونى تەرىبب ابدب (اوزنلارئنه ايلەندىر) «بىجوج و ماچوج» دىبە يورتورلر و بونلر قىتدە قورقنچلى سوزلر سويلرلر ايدى.

جوجنلر ايسكى عصر قدر حا كملك ايتديلر. آلتىنچى عصر ميلادىنىڭ اورنالرىدىن ۸ نچى عصر ميلادىنىڭ اورنالرىنى قدر توكيو اسمندەگى فائىلر حكىم ايتەلر.

توركلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرىنى قدر بولغان فائىلرى جملەسىدىن يەنە غرب طرفىدە حكىم ايتكان بالامىر، آتبلا، بايان، فوآرات اسمندەگى فائىلردر.

غرب طرفىدەغى توركلر - تورك جمعيتلىرى اۆلگى زماندە بر توبى اورن توتا الماسلرايدى، بلكە تىز تىز اورنلرىنى آلماشدرب بر برسى ايله قاتشوب تركلك ايتەرلر ايدى. شونىڭ اوچون جايى بويىدە فلانلر، اۇرتىش بويىدە فلانلر، تارىم بويىدە فلانلر دىب تعين ايتو مشكل اولور. شونىدەدە كوبوك زمانلر شرفى قىطاي چىكلرنىدە، بحر محيط ساحللىرى ئىرسىدە تركلك ايتولرىنى قاراب، شرق طرفىدە تاتار توركلرى تركلك ايتەرلر ايدى دىگان كىبى، غرب طرفىدە اوزاغراق طورغان قوملارنىدە بىلگولرگە مكنىدر. غرب طرفىدە اورال طاوى وىلغەسىنىڭ غربىدە بىك ايسكى زماندان بىرلى ھىپومولغ، زىربان، ايسىدون، نەرزو، آغاتىرس، بلغار، باشقرد، ماجار (مىشار)، آلان، كىبى تورك ھم فىن قوملىرى تركلك ايتوب كىلدىلر.

ايدىل وىلغەسىنىڭ توبەنىگى آغىندە او طورغان بىزنىڭ بابالارمىز اولغان توركلر ھم قىسمائىنلر، بلغارلر دىب آتالورلر ايدى. بولار ھىمىشە كوچمە معىشتە بولغانلر. بولارغە بعض وقتلر آت مە، فورال كىوب صوغشقا حاضر بولا تورغان و حكومت اشلرنىدە اقتدارلى خاتون پادشاھلر حا كملك ايتدىلر.

اوشبو خاتون فا آنلردن طومرس اسمنده گیسى ابراننگ ایلك مشهور شاهى كیخسرو ایله قافقاسیه ده صوغشوب غلبه ایتدی . كیخسرو عمرینی صوغش ایله ، فان توكمك ایله كیچرگان پادشاه ایدى . طومرس خاتون آنى اوتورنوب باشینی قولینه آلدی هم «عمرک بوینچه فان اچمکدن طویمادک، ایندی طوی» دیه فان ایله طولو صاونقه آندی . میلاد عیسی دن ۵۳۰ سنه مقدم (۱) .

میلاد عیسی دن ایکی بوز فرق یلر ایلك، ارمن لرننگ برنجی آرساق (۲) اسمنده گى پادشاهلری وقتنده، بلغار خلقی آراسنده فتنه ظهور ایتدی . اوشبو سیدن آلارنگ اچندن بیک کوبلری اوزلرینک بورونفی وطنلرن طاشلاب (۳)، ارمنلرنک قافقاز طاغلری تیرمسنده بیک یمشلك ومنبت یرلرینه باروب اوزاغوق زمان ترکلك ایتدیلر (۴) . یاؤروپا خلقلری اوشبو غربی تورکلر و فینلرنی اسکیف یا که اسکیت دیب

(۱) قاموس الاعلام هم مراد بک ننگ تاریخ عمومی جلد ۱، ص ۱۹۸ .

(۲) Арсакиды دیب ارمنلرننگ بر نیچه پادشاهلرینه ایتولدر . برنجی آرساق میلاد عیسی دن ۲۵۶ بل مقدم پادشاه اولدی (براکعاوز هم یفرون قاموسی جلد ۳، ص ۱۶۷) .

(۳) «Собрание путешествій къ тагарамъ» بازیکوف ننگ .

ص ۲۶۹، حاشیه ۱۵ نومر .

(۴) «Армянская исторія» کتابندن، جلد ۱، ص: ۱۲۷-۱۵۴ .

۱۵۵ . پتربورغده ۱۸۰۹ نجی یل یوننوسف I. Юннусевъ طرفندن ترجمه ایدلوب باصلغان . ارمن تلی ایله بازوچیسى میلاددن بیشنچی عصر (آبیلار عصری) ارمن مؤرخى موسى خارینسكى M. Харинскій در . موننگ نسخہسى قراننگ عمومی کتبخانه سنده بار .

۱) و سوگراق سارمات دىب يوزندىلر (۱).

توركلرنىڭ غەرب طرفىنە حرەكتلىرى: بىرگە ادارە. آستىدەغى ھون مەلىكىتى شىمالى و جنوبى اسملرى ايله ايكى گە بولنوب ضعيفلەنگان وقتدە قىطاي مەلىكىتى ادارەسىدە پان چائو دېگان بىك عقللى سىياسى قومانداننىڭ ھىكمى يورى ايدى. پان چائونىڭ سىياسى آرقاسىدە قىطاي (چىن) مەلىكىتى، شىمالى ھونلرنىڭ ايكى مرتبە ايتىكان ھجوملارنىدە امىن قالدى. پان چائو شىمالى ھون توركلرىنى مەلىكىتكە كىرتمەو بلەنگە قالدردى، بلكە ايسىكچى تورلى اىشكە يابىشدى. اول اوزىنىڭ اوستالىقى آرقاسىدە جنوبدەگى توركلرنى، بىش بالى (۲) اوبفورلرىنى ھەم شىمالى ھونلرنىڭ ايكى قاتى دشمانلىرى بولغان قىطاي چىگىندەگى تاتارلار ھەم ئونفوسلرنى شىمالى ھونلر خىلافيئە فوتورتىدى يعنى توركلر آراسىنە اخىلاف سالىدى. اوزى بىك كۆب ايتوب تورك عىسكىرى ياللادى. ھەم بىك زور عىسكىر ايله شىمالى ھونلرغە ھجوم ايتىدى. (تورك خىلقى آراسىدە «تورك آطقە منسە آناسىنى طانوماس» دېگان مقال بار. بو سوز: تورك بربر امىرگە عىسكىر بولسە، آنا آناسىنى طانوماس، فقط امىرىنى بلور، دېگان معنادە.) پان چائو عىسكىرى بولغان توركلردە اوزلرنىڭ قىر داشلىرى بولغان ھونلرنى طانومادىلر؛ پان چائو اوچون، چىن اوچون

(۱) اسكىت ياكە اسكىف اسمىنىڭ اوشبو اوزىدەغى توركلرگە خاص اسم كىي يورنىلى، ياۋروپاغە اوشبو اوزىنىڭ كورشى بولۇندىغى كىلەدر. بوغىسە اسكىف، اسكىت دېگان سوزلر مخصووص فولمىنىڭ اسملىرى اولمىچە، بتون تورك قولمىرىنە ياكە بتون شىمالى آسىاغە بىرلگان اسمدر. (كۆن قاهون، نجىب عاصم، احمد مدحت تارىخ كاتتاندە.)

(۲) بىش بالى، بىش شەر دېگان سوز. ھازىرگى كاشغر اوزىنى بورونقى توركلر بىش بالى دىلر، قىطايلىر نان - لو دىلر ايدى.

بالامير بالطبق دېكزى وفارادېكزىلر آراسىندە غى قۇتلى غوت حكومتىنى طوزدردى. غوت حكومتىنىڭ باشىدىكى كىشى (كرماناس) يوز يىل غە ياقىن زامان صوغشقان وەر بر صوغشنىدە غلبە ايتكان بر قۇتلى ذات ايدى. آنڭ جىكلوى ياۋروپا اوچون، غوتلر اوچون خارق العاده بر اش كى كورندى. غوتلرنىڭ بعضلىرى هونلر قولىنە كرديلر؛ بعضلىرى اوستمزگە شيطان عسكىرى كىلدى دىبە غرب طرفىنە قاچدىلر. اوشبولارغە اىرورب بتون شرفى ياۋروپا خلقى « شيطان عسكىرى كىلە » دىب عموما هجرت ايدىرگە كرشدىلر (۱).

ذاتاً هونلر صوغش ميدانلرنىدە اولقندر قاطى قوللى اولولرى اوستىنە يوروش طوروشلرىدە ياۋروپا خلق اوچون شيطان دىب ايتورلك يات ايدى: خانون بالا چاغاللى اوچون آرباللى اوى حساب ايدلور، تله گان اورنلرىنە كوچوب يورورلر، اوزلرى اىڭ كوب عمرلر ن آط اوستىدە اوتكارلر، آط اوستىدە آشارلر اىچەرلر، يوفلارلر ايدى. آتقان اوقلرى هېچ خطا كىتمەس ايدى. بالامير وفات ايتدىكى صوڭىدە قوماندا آتبالارغە قالدى. اول عسكىرى ايله هېشە آلفە آطلاب ياۋروپانىڭ اچىنە طابا كرە ايدى. بيوك روم اىمپىراطورلىقى بولارنىڭ كىلوون بىلگىچىدە، مەلەكتىن هلاكتىن صافلامق اوچون طونە بلغەسى بويلر بىنى هونلارغە يورورگە، وخراج بيروب طورورغە مجبور اولدى (۴۴۶ ب . م .) .

آتبالا، قولندى غى فلچىنە فاراب: بو، بتون دىنانى ضبط ايتىمق اوچون الله تعالى طرفىدىن يىارلمش هدىدەدر» دىور ايدى. «منم آطمىڭ آياغى تىگان اورىدە اولەن اوستمزگە تىوشلى»

(۱) مهاجرة عمومية دىب مشهوردر .

ديگان كى سوزلر سويلر ايدى. هونلر فرانسىده «رون» يىلغىسېنە قدر باردىلر؛ «آبه چىئوس» اسمندە مشهور بىر قوماندان «ايك آخىرغى صولشمز» دىب غىرىبى ياۋروپاغە صيونغان جىملە خلقى جىدى. و «فانالونىا» اسمندەگى اورىندە هونلرغە فارسو صوغشىدى. اوشبو صوغش دىيادە امثالى بىك از اولغان صوغشلىرىدىر. هر ايكى طرفدىن ايكى يوز مىك مقدارندە جان تلف اولدى. آتېلا، اوشبو صوغشده غلبە ايتە آلدى يا كە غلبە ايتەرگە نلەمى كىر و طونە بويىنە (وينگرىيا) گە قايتدى (۴۵۱).

آتېلا، فانالونىا صوغشىنىك ايكىچى يىلندە روما شىرىنە طوغرى يورودى: روما پاپاسى، آتېلا حضورىنە كوب بولە كلر ايله واردى و نصىحت ايتدى. آتېلا پاپانىك نصىحتن فېول ايتدى. رومانى ھلاك ايتى قايىتوب كىتدى.

۴۵۳ نچى يىلدە آتېلا آكسزدن وفات ايتدى. اوغللىرى آراسىندە خانلىق نزاغى چىقىدى؛ قوت آرفاسىندە غنە بىر اداره آستىنە جىولغان بىون هونغر (ۋىنگرىيا) مملكتى خلقى، اوشبو فرصتى كورد كلرى ايله اوز قايغولرىنى قايغورتورغە كىشىلر؛ آتېلانىك «دىنگىچك» اسمندە اوغلى، آنالرى وقتىندە جىولغان بلغار، ماجار، هون، باشقرد كىي خىللىرىك بىر مقدارى ايله حاضرگى ۋىنگرىيادە قالدى (۱).
۵ نچى عصر مىلادىدىن باشلاپ بو قىچاقلىر آراسىندە قانقلى، قالاچ اسمندە ايكى زور جىمىتلىر قوتلەنەر. قانقلىلر گىكلر آراسىندە

(۱) اوشبو كون دىنگىچك ايله قالغان ماجار، بلغارلر، سلامت اولوب شول اورىلرندە تركلك ايتىكەلدەلر. باشقردلر، از اولدقلىرىدىن باشقە قوملر آراسىندە بوغالدېلر. بلغارلر ايتى اوزلرېنىك تل، عرف و عادتلرن اوتقانىلر.

خالیاقه اسمنده، سوگندان روسلر آراسنده تورکمن دیب آنالار (۱). قال آچلرنی گریکلر آق هون یا که افتالیت دیب، ایرانیلر ابتلیت دیب یورتهلر (۲).

قال آچلر آلتنجی عصر میلادیده جنوب هم غرب تورکلرنی اوزلرینه فاراتوب زور فوت کسب ایتدیلر. دونای بوینده غی قافقاز، ایدل، اورال بویلرنده غی فین و تورکلرنی هم تورکستانده غی اویغور تورکلرنی هم فطای حدودنده ترککلک ایته تورغان تورکلرنی بر اداره آستینه جیدیلر. آلار (آق هونلر) ایران مملکتینک بعض یرلرنی آلوب مملکتنی ینه کیسکه یئورگه تله دیلر. شول وقت، شرقی تورکستانده ماغولستانده فوت جیوب کیله تورغان توکیو اسمنده گی، تورک حکومتی ظاهر بولغان ایدی. ایران حکومتی، توکیو قاآنلری ایله انفاق ایتوب آق هونلرغه غلبه ایتدیلر. آق هونلرغه، تورکستانده غی اورنلرین طاشلاب قاچارغه، غربکه ایدل و دونای طرفلرینه صفغورغه توغری کیلدی. آلار یاؤروباغه آوار اسمی ایله (۳) بارب چقدیلر؛ آلارنک بایان اسمنده گی خانلری یاؤروباده، روماده آتیلا اورنینی توتدی. (۶۲۶ م ۵ نچی هجری).

(۱) نستورنگ لیتایسی.

(۲) قطایلر بوآق هونلرنی Ти-ле دیب، مانغوللر Тилеутъ دیب آتادیلر. حاصل افتالیت، آق هون، تیه، تیه اوت، آوار، قالاچ، قال آج، کبی اسملر بر جمعیتنک تورلی کشیلر طرفندن یرلرگان اسملریدر.

(۳) آوارلر اوزلرینک رئیسلیری بولغان وارخونی دیگان کشینک اسمی ایله آوار دیب آتالیدیلر (لئون فاهون، نجیب عاصم).

باياندان صوڭ قال آچ قىچاقلىرى (آوارلىرى) فوتى يىنە طارالاي.
 ھونلرنىڭدە، آق ھونلر (قال آچ) لرنىڭدە فوتلىرى طارالو ايله گنە قىچاق
 مملكتى بىتى . آتېلا، بايان دېگان كىبى فوتلى قانلر بولماغاچ
 مملكت تورلى ادارلر آستىدە دوام ايتە . اورال وايدىل يىلغىلر يىڭ
 توبەن آغىملىرى حاضرگى دون صحرالرى ، قارا دېگىز بويلرى ، يعنى
 ھون و آق ھون مملكتلرنىڭ مركزى ھمان اصل قىچاقلىر قولندە
 قالا . آلاز خزر و صوڭندان قىچاق اسمى ايله آنالالر . ايدىلنىڭ
 اورتا آغىملىرى بلغار خانلىقى قولندە ، دوناي بويلرى يىنە تورلى
 ادارلر قولندە دوام ايتەلر .

توكيولر : توكيو سوزى ، تورك دېگان سوزنىڭ فطايلىر
 طرفىدىن بوزولغانىدىر . توكيولر تورك حكومتىنە ، جوجىلرنى
 تىختىدىن توشورب خواجه بولدىلر حقيقى فوتلىرى آق ھونلرغە (۵۵۲ مىلاد)
 غلبە ايتىكان وقتلرنىدىن باشلانادىر . آلاز اصللىرى ايله ھمان شول بورونقى
 ھونلرنىڭ اوزلىرىدىر . ھونلرنىڭ اصل مركزىدە توركستاندە قالغانلىرى
 ۳-۴ يوز يىللر اچىدە جايلاپ قوت جىدىلردە «توكيو» (تورك)
 اسمى ايله قان بولدىلر (۱) .

بولارنىڭ توبلە برەك تورغان اورنلىرى بايقال كولى جىنوبنىڭ غرب
 و شرق طرفلىرى ، آلتاي طاغلىرى تېرەسى ايدى .
 بولارنىڭ ، حكومت اشىنە باشلاغان وقتلرنىدە تومن اسمىدە
 و صوڭندان موفان ، فوطلوق ، بىلكە اسملرنىدە گى قانلرى و كولى

(۱) تارىخنىڭ اوشبو سوزىنىڭ توركلر آراسىدە مشهور اولغان

«ارگە كون» دېگان حكايىت ايله مناسىتى چىقىدە لئون قاھرن ص ۱۸-

۱۹ ھم ۲۵ قارالسون .

تېكىن اسمىندە گى بەھادرخان زادەلىرى مشھوردۇر. اوزلارنىڭ فوتلىرى آرقاسىندە بىتون ئوركلارنى بىر قوت آستىنە جىدىلەر. بولارنىڭ دولتلىرىنىڭ ايكۇ ماتور وقتى ۶ نچى عصرنىڭ صوتقى و ۷ نچى عصرنىڭ اولگى يارتىلاريدۇر. آخر كونلردە (۸ نچى عصرنىڭ اولگى يارتىلارندە) ضەيفلىنىدىلەر. اوزلىرى توركلەرگە فآنلق ايتدىكلرى حالدە قىطاي حكومتى نفوذىندە اولورلار ايدى.

بولارنىڭ قىطاي وروم ايمپىراتورى ايله زور مناسبتلىرى ووسلمان عربلر ايله زور محاربهلىرى اولدى. روم ايمپىراتورى ايله آرالارنىدە ايلچىلىرى يورور ايدى. بولار وقتندە توركلر، قىطايلىردن (تجارت ايله) آلمان ماللىرىنى غرىبە گى روملارغە ساتار ايدىلەر.

قىطاي پىادشاھلىرى بولاردن امىن اولمق ايجون ھىروقت دوستلىق اظهار ايدوب طورورلر، ھىرسنە فآنغە اون مك طوب يىك ھىدە ايدوب يىھروب طورورلر ايدى.

توكبو حكومتى وقتندە توركلر آراسىنە باروب حاللىرىنە آشنا بولغان بىر قىطاي مؤرخى توركلر حقىندە اوشبو سوزلارنى يازا: «بولار كوچمە تركلك ايتلەر. اويلرى كىزدن اشلەنگان. حيوان آصراو و آوچىلىق ايله دنيا كوتەلەر. تىرى اشلەو و ايله ونى بىك ياخشى بلەر. بوندىن كىيم ياصيلر. آط اوستىدە بىك اوستا بورىلر ھىم بىك ياخشى او قىچى درلر. جەپەلىرى موگوزدن بولا؛ قىلچلارنىڭ قايشلارنى، يىل باولرىنى بومرى و قالقو نرسەلر ايله زىتلىلر. سونكى صابلارنىڭ باشلىرىنە بورى باشى صورنى قويالر. بىك

بھادر خاقلار اولدقلرندىن يىكنلرگە حرمت ايتهلر، قارتلرغە اول قدر اعتبار ايتمبلر. يازولرى بار. عهد و وثيقەلر يىنە مېھربانلار. بولارنىڭ يازلغان قانۇنلرى، منتظم احكام كىتابلىرى يوقدۇر. ھەر نرسە حقندە حكم، عرف و عاداتكە بنا ايتهلە. فاآنغە قارشىقانلر، كىشى اوتروچىلر، ايرلى خاتونلرغە تعرض ايتوچىلر اولترلەر.....

بولار ھەر نىقدر كوچمە ايسەلدە، ھەر توركنىڭ اوزىنە آيرىم بر باصوى باردۇر. اولگان كىشىلرگە آرتق قايغورالر، آنىڭ دىنى كونىدە قىربان چالالر. يوزلر يىنى كولمكلر يىنى بىرتالر. اولگان كىشىنىڭ قىبرى اوستىنە تاش اوتوزتالر.

بوتاشلر، آنىڭ عمرى بويىچە نىچە كىشى اولترگان بولسە، شول قدر بولا. بعض خصوصى قىبرلرنىڭ اوستىنە بىر بنا ياصاب آنىڭ اچىنە اولگان كىشىنىڭ صورتىنى و عمرىدە طوغرى كىلوب حاضر بولغان صوغشلىرىنىڭ رسملىرىنى ياصىلر و آنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى يازالر. قىبرلر اوستىنە آنىڭ حرمتىنە چالغان قىربانلارنىڭ باشلىرىنى آصالر.....»

توركلر ھم عربلر - اوشبو بىوك تورك حكومتىنىڭ حاكىمى يىدنجى عصر مېلادى اورتالرىندىن صوك بومن اسمىدە قاآن ايدى. بومن قاآننىڭ حكىمى، ايران حدودىدىن شىرقى خىطاي تاتار توركلرىنە قدر بورور ايدى. تمام اوشبو قاآننىڭ حكومتى و قىلرىدە (مېلادى يىدنجى عصر ھم آخىرلىرىدە) عرب مېھادلىرى دىنياننىڭ ايك ايسكى، ايك عظمتلى پادىشاھلى اولغان ايران مېلكىتىنى تمام ضبط ايتدىلر. ايران پادىشاھى بىزدىچە يىكلوب، چارەسىز قالوب، قاچا قاچا مېلكىتنىڭ تمام شىرق حدودىنە يىدى. آنىڭ شىرقىدە گى چىكدەشى

اوشبو بيوك تورك حكومتى ايدى. آنا بابالرىدىن قالما دشمانلىرى اولغان اوشبو تور كلرگه (نى قدر متكبر اولسهده) ايران شاهى اينه لوب يالوارب صغندى و آلارنىڭ حمايه سېنه كردي. يزدجرد تور كلرنىڭ كوڭلن طابار ايسه مملكتىنى قايتاروب آلاچاغينه تمام اُشامش ايدى؛ توركلر قبول ايتدىلر. شاهنىڭ آرتىدىن ابن كرايز (رضى الله عنه) قومانداسىندە مسلمان عرب عسكريدە تورك يرينە كېلوب يىتدى.

ابن كرايز، اوزلىرىنىڭ دشمانلىرى اولغان يزدجردنى حمايه ايتولر صلتاوا ايدب، توركلرنىڭ بعض شەرلرېنى ضبط ايتە باشلادى؛ توركلردە بهادرلىق اولسهده آرالرنده (معناً) هيچ انتظام يوق ايدى؛ زكى، حيله و مكرگه بيك اوستا اولغان عربلر غلبه ايتدىلر (۱). لکن فائىدەلى صورتدە ضبط ايتە آلمادىلر؛ حجاج، ابن اشعث كېيى مسلمانلرنىڭ بيوك قوماندانلرنىڭ اجتهادلرى ئىمەسز قالدى.

اوشبو ألوغ و اوزون حادثه لىر وقتىندە تورك حكمدارلىغى تىخىنە قوطلوق اسمىندە برسى قاآن اولمش ايدى؛ (۶۹۱ ميلادى، ۷۹ هجرى) وفات ايتدى. اورنىنە انىسى «مهچيو» قاآن اولدى. اسلام عسكرى هميشە تورك مملكتىنىڭ ايران حدودىندە صغىدە ايدى. صغدا ايلينىڭ ايك بيوك شەرلىرى بخارا ايله سمرقند ايدى. (۲) حاكىمى قاآن تصرفىدە بر خاتون ايدى.

(۱) تورك تارىخى اوشبو حقدە: «عربلر غلبه ايتدىلر ياكە اوستا خطىلرې آرقاسىندە غلبه ايتمىرك مظفر اولدىلر» دېب ايتەدر.

(۲) بخارادە طور وچىلرنىڭ كوبرەگى ايرانىلر، سمرقنددە طور وچىلر نوركلر اولو مناسىتى ايله بخارا-ايران بلدە سىدر، سمرقند-تورك شەرلر دىرلر ايدى (تورك تارىخى نىجىب عاصم بك).

اوشبو خاتون و بتون صفد تور کلری بیوک فاآندان یاردم
 صورادیلر؛ فا آن یاردم بیر، آلمادی. مملکتده باشسزلق حکم
 سوره ایدی. فا آن، مملکتینک شرق طرفده استقلال اعلان ایتکان
 لیاو، خطای، تونغوص تاتارلری ویش بالقده غی اویغورلر ایله
 محاربه ایته ایدی. مملکت اوچون خارجی دشمانلرغه قاراغانده،
 داخلی دشمانلر خوفلیرک طویبولدی. فا آنلرنی اقتدار، قوت
 و شوکتلرینه قاراقنه طانی تورغان تورکلر، توکبولرنک صوکتی
 کونلرده گی بومشافلقری آرقاسنده چنلابوق باش باشتافلوق ایتهلر
 ایدی. هم واقعهده تورک فا آنی اوچون ایکنچی بر حکومتنک
 نفوذنده طورمق البته زور بومشافلوق ایدی.

قطایغه تابع بولغانغه تابع بولغان صفد حاکمه سی خانوننک

عسکری آراسنده طبیعی هیچ بر رت یوق ایدی.

قتیه بن مسلم قومانداسنده اسلام عسکری (۷۱۴ م، ۹۴ هـ).

بخارانی ضبط ایتدی. تورکلر همیشه مغلوب اولدیلر. سمرقندینه
 فتح ایدلدی (۱). آخر بیوک فا آن، آغاسی قوطلوق فا آننک
 اوغلی کول تکین قومانداسنده عسکر ییاردی فائده اولمادی. فا آن،
 ۷۱۶ نچی یل وفات ایتدی. کول تکین، اوزینک فرداشی بیلکهنی
 فا آن ایتدی. کول تکین بهادر قوماندان ایدی، کوب عسکر ایله
 عربلرگه قارشو کیتدی؛ سمرقند یاننده «تیمرفیو» دیگان اورنده
 عربلرگه غلبه ایتدی. مسلمانلرنک قوماندانی سوره بن بحر الداری نی
 شهید ایتدی (۷۲۴ م، ۱۰۵ هـ).

(۱) تورکلر ماقدن کاغد باصاونی بلورلر ایدی، سمرقندنی فتح ایتکچ
 عربلر اوشبو فائده لی هنرنی اوز قوللرینه آلدیلر. (نعجب عاصم).

لېكىن بوندان يەنە فائىدە اولمادى، اسلام عسكىرى صوغىنى صوغشلىرىدە تام غالب اولدى؛ توركىستان عربلىرى قوللىنىپ كىچىدى. توركلەر اوزلىرىنى قىلچ ايله دشمان اولوب كىلگان عربلرنىڭ دىنلرنى اعتقادلرنى ھمان قبول ايتىملىرى ايدى.

۷۳۱ نچى يىل كۆل تىكىن وفات ايتدى؛ قىرداشى بىلىكە قاآن، اول زمان توركلرنىڭ عادىتى بويىنچە، كۆل تىكىن اسمىنە ھىكل (بامنىك) اوطورتىدى. اوشبو بىوك ھىكلگە آلتاي طىاغلىرى آراسىندىغى اوشبو تورك دولتى واصول ادارەسى، كۆل تىكىن وآننىڭ قىضائلى، تورك ملتىنە ايتكان خىدمەتلىرى حقىندە اوزون و بىلىغ سوزلر تىرتىب ايدوب يازدردى؛ چونكە كۆل تىكىن غايەت بەھادر ايدى، مىلكىندەگى داخلى قىتەلرنى باصو اوچون بىك زور اشلر اشلەدى. اوزلرنىڭ صەقد طرفلرنى قوللرندىن طارتوب آلتاينىڭ عربلرگە قارشو اول صوغشلىدى، ايسكى توركلك و آندەغى مىلى عادت و آيىنلر ايجون قورقنچلى اولغان اسلامغە قارشو اول مدافىعە ايتدى يعنى ملتىنى اول ھىمايە ايتدى. بو كوندە كىشف ايتلىگان ھىكللى بولارنى تفصىل ايله ھىكايە ايتە.

۷۳۴ نچى يىل بىلىكە خان اوزى وفات ايتدى. بونىڭ اسمىنەدە ھىكل (بامنىك) اوطورتىدىلر. بونىڭ ھىكللى كۆل تىكىن نىكندىن دىخى بىوك ايدى، قاآننىڭ بەھادرلغىن صاناب تورك ملتىنە قارشو اوزون خىتابلر يازلدى. ھر ايسكى ھىكلنى يازوچى شاھ زادە بولوغ نىكىن ايدى. بو ھىكللرنى ھم نىر ھم شعر ايله يازغان.

بىر شعرى:

بىكرى كون اولوروب * بوتاشقە بوتامقە قوب

(پادشاه) بولغان وقتدە غنە آلا راحت طوراً آلالار. قاغان بولماغاچ توركىستاننىڭ تورلى طرفلارنىدە بولغان كچوك خانلىقلار، قىبلە باشلىقلارنى بىر بىرىنى ايله تىرىپلىيى صورىدە طوراً آلەپلەر، ازغشالار، صوغشالار. مەلكەتنىڭ بىر يىرىنە آياق باصوب توبلەنمەگان كوب قىبلەلەر، ھىم صوغش و قىلارنىدە يىڭلوب اورنن ضائع ايتكان توركلەر، حاللارن اصلاح ايتەرلك بىر قاغان كورمى، باشى صوغقان ياققە قزاق = قرغز بولوب چغوب كىتەرلەر ايدى. بايقالنىڭ جنوبىدە مەركىزدە بىك زور بولماغان اويغور حكومى بولسەدە اولدە توركلرنى بىر نطقە غە چوب آلا آلمادى، بلكە اوزى قىبلەلەرنىڭ ھجوملارنى توزە آلمادى، اوزىنىڭ فوتن طىچ اورنغە، جنوبى توركىستانغە تىبان شان طاغلىرى طرفىنە كوچىرگە مجبور اولدى.

مەلكەتدە رەتلى رەئىس بولماغاچ، طىچسزلىق دوام ايتىكچاچ خلق اوچون تىركلىكنىڭ يەمى قالمادى. قىطاي حدودىدە گى، مەركىزدە گى توركلەر اوزلارنىڭ كوكلەسز كوئىلارن قىطاي ايمپىراتورىنە يالچى عىسكەر اولوب باروب كىچىرەلەر ھىم كوب وقت قاغانلارنى بولغان وقتدەدە آندە (قىتايدە) اوزلارنىە ياخشى اورن تاپالار ايدى. قىتايدە غە عرب عىسكەرلىرى ياللاندىلەر (۱). شولاي ايتوب توركلەر اوزلارنىە قىطاي يىرىدەدە اورن تاپا آلەپ باشلادىلەر. توركلەر آراسىدە عربلەر، عرب خلىفەلەرى و آلارنىڭ بايقلىرى، ماتور آطلىرى حقىدە حكايەلەر

(۱) امىر قىتەبە بن مسلم ۸۶ ھ. دە قىتايدە ابلچىلەر ھىتى بىدەرگان ايدى. قىطاي حكومى ايله عربلەرنىڭ مەناسىپلىرى ياخشىلاندى. ۱۳۷ ھ. بىلدە دورت مەڭ قىدەر عرب عىسكەرى خوارزم بولى ايله قىتايدە كىتەرى ھىم ايمپىراتور سوچونىڭ خىدمىتىنە كىردى. قىتايلەر عرب عىسكەرىن «بىجراحمەر طوبى» (لواء) دىب يورنەلەر ايدى.

سويلەنەر ايدى. عربلرنىڭ عسكەرگە محتاجلىقىنى، (۱) اوزلرنيڭ
آلارغە عسكەر بولوب صياچاقلرىنى سىزگاچدە آلار اول طرفقە
(يعنى عباسى خليفەلرگە) ئركلشوب ئركلشوب عسكەر بولورغە كېتە
باشلادىلر. (۲)

توركلر عرب مملكتينه كېلگەننىڭ سوڭىدە دىن اسلامنى بىك
يىكل قبول ايتدىلر. توركلرگە دىن اسلامنى قبول ايتكەندە بىك
زور عقىدەلر جىمورورگە توغرى كېلى ايدى. چونكە عقىدەلرى
اسلامنىڭ تەلىماتىدىن يراق توگل ايدى. آلارغە خليفەلرنىڭ خىدمەتلىرىنە
كرگان وقتدە آنط ايتەر اوچون، ايمان كېتورورگە توغرى كېلە
ايدى. شول يول ايلە مكلەب چاطر توركلر بربولى ايمان كېتوررلر
هم سنى مذهبە يازلورلر ايدى (۳). باشدە دىن هم آنڭ تەلىماتى
حقندە بىك اوستەن اويليلر، هم آنڭ آينىلرى حقندە كوب مشقت
چىكمبار ايدى. خليفەلر بو توركلردن باشقە بر أشدە اشلى آلمايلر
ايدى. شونىڭ اوچوندە آلارنىڭ خاطرلرن صافلارغە مجبور
اولور ايدىلر.

(۱) عربلر بابودىلر. عسكەر بولو آلار اوچون قىون اش ايدى؛ چىتىدىن
بالادىلر.

(۲) عرب مملكتى حدودىنە ياقىن بولغان توركلر اوز مملكتلرندە.
قاغاننىڭ نفوذى آزابوب فتىلر كوبەيسگاچ قاغانلىقتىڭ بتووندە كونوب
طورمادىلر. اموى خليفەلرنىڭ آخىر كونلرندە تورك عسكەرلى بار ايدى
(۱۲۷ ھ ۷۴۵م) دە امویلرنىڭ روملر ابلە صوغشىندە قافتازدە وخزرنىڭ
شوقى ساحلىدە گى توركلر بىك كوب اولوب عربلك ودىن اوچون
صوغشالر ايدى.

(۳) قوللرندە قوت اولغان توركلر سنى بولوب بازلولرى سېلى
صوگ كونلردە سنىلك قوت تابدى.

خليفة لرنك توركلرگه توتقان سياستلری، توركلر اوزلری،
خليفة واسلام اسمندن نیندی يرلرني صوغشوب آلسه لر، شول
اورنغه آلارني سياسي كشيپلر ايتوب يرلر شدرمكدن عبارت ایدی.
توركلر روم (توركچه ايتكانده تاجين) مملكتندن آلدغلي
اورنلرغه، آناطولي غه اوطورالر ایدی. كچوك آز ياده شولای
ايتوب تورك اميرلكلری ياصالا ایدی. توركلرنك آناطولیده.
خليفة سرايندن مرتبه واسم، تاجيندن مال وير آلو مقصودی ايله
ايتكان مقدس صوغشولری، ۶ نچی عصر ميلادينك آخزلرنده،
اوزلوكسز حالگه كیلدی.

رومغه، آناطولي غه كيتكان توركلرنك آرتنده بولغان ايران
وعراق طرفلرنده غي بوش اورنلرغه أوريا كا تورك عسكلری
طولالر ایدی، چافروني، كوتيلر ایدی. بولار بارسیده يارليلر ایدی.
لكن سياسي مرتبه لرگه ايرشو اميدينه تگيلردن يارلي توگل ايديلر.
۹-۱۰ نچی عصرلرده بو بهادرلر (۱) نك اصل اورنلری بولغان
توركستانده، صحرالرده، قطای حدودلرنده كشيپلر بيك آز باغان
ایدی، عربلر طرفندن خلقلری بوشاتلغان ايران يرلرنده، خدمت،
درجه، مال ازل ب كیلگان توركلرنك كوبلگي سببلی، طفزلق
حكيم سوره ایدی (۲).

توركلر اسلام مملكتنده عسكلرك و سياسي ماورالكاردن

(۱) Голодные богатыри لغون قاهون ص ۳۰

(۲) اوچنچی عصر هجرينگ باشنده (۶۲۱ م) خليفة معتصم اوزينگ
خدمتندگي تورك عسكلرينگ بغدادقه صيماق سببلی، عسكلر شهری ايتوب
مشهور سامره (سرمه رأی) شهرینی بنا ايتدردی

باشقى بر خدمتى ده التزام ايتمه ديلر. خليفه لىر بولارنىڭ برسېنى امير، والى ايتوب بر شهر گه تعيين ايتسه، يانينه تورک عسكەرلر يده قوشوب يهره ايسدى. آلا ر والىك گه تيز ايه له شلر، اگر خليفه لىر گه آچولانسالر حاضر استقلال اعلان ايتلر ايدى. اگر والى يرلى كشى (عرب ويا ايرانى ديگان كىي) بولسه، توركلر جاين توغرى كيتورب آنى عزل ايتلر ايديدىه اوزلرندن والى ياصيلر ايدى. شولا ي ايتوب توركلر اسلام مملكتنده، كوب باى اورنلر غه يرلر گه شهرلر گه مالك بولديلر، هم زور خانلقلر تورک سلطانلقلرى قورديلر. توكيولردن چنگر گه قدر اوتىكان وقتده اسلام مملكتنده اوشبو اسملرده تورک اداره لرى بولدى: طولونلر، آق شيتلر، آلب تىكىلر، غزنويلر، سلجوقيلر، آتابكلر، دانشمندايلر، آرتقلر، ايوبيلر، غوريلر، خوارزم شاهلر وايك صوڭ باروب، چنگز گه قدر خان بولا آلى قالغان و صوڭ كون خليفه لىكنى آلمانلر بولاردن ايك مهملرى: غزنويلر، سلجوقيلر، خوارزم شاهلردر.

غزنويلر: - غزنه بوكونده گى افغانستانك بر شهر يندر. اول شهرنى بايتخت ايتىكان تورک سلطانلرى غزنوى ديب آتالديلر. بو مملكتنى تاسيس ايتوچى، شول غزنوى ديگان نسلنىك باشى بولغان سېكتىكىن در.

سېكتىكىن شول وقت اورنا آزياده (ماوراء النهر وخراسانده) حكتم سورگان سامانى دولتى نك آلب تىكىن اسمنده گى (۱) بر اميرنىك

(۱) آلب تىكىن اوزيدىه قللىقدن امير بولغان كشى ايدى. براقعاوز-

قلى ايدى (۱). آلب تىكىندە سېكتىكىن دە توركلردى. سېكتىكىن آلب تىكىن نىڭ كىيەۋى بولدى. سوڭىدىن غزنىگە والى بولدى. اوزىنىڭ سىياسىتى، قوتى آرقاسىدە ھىندىستاندىن كۆپ شەرلەر فتح ايتىدى. سېكتىكىن اوزىنىڭ اولوسىنى رسماً مستقل دىيىپ اعلان ايتىمەگان ايدى؛ اوغلى محمود، سامانى پادشاھلارنى بتورۇپ تمام مستقل بولدى (۹۹۷ م ۳۸۷ ھ). مەلىكىنى جەنۇبى ھىندىستاندىن ھازىرقى تاشكەند طرفلىرىگە، غزنىدە ھازىرقى غەربىي ايران غە قىر كىگە ايتىدى. اوغلىرىدىن مسعود و بېھرامشاھ اسمەندە گىلرى بېخىنى اوق اشلىكلى كىشىلەر ايدى. كىرەك محمودنىڭ كىرەك اوغلىرىنىڭ تىرەسىنە زاماندا بىك كۆپ عالەملەر، اديبلەر جوبولورلەر ايدى، آلارنىڭ شەرفىنە كىتابلەر ئالېف ايتەرلەر ايدى. محمود غزنوى اوزىنىڭ عدالتى، دىن اسلامغە، علمگە، مەدەنىيەتكە ايتىكان خەدمىتى ايلە بىك مەشھوردر. ايران شاعىرى فردوسى محمود شەرفىنە اوزىنىڭ «شاھنامە» اسمەندە گى مەنگولك اثرىن يازدى. غزنوىلەر سوڭىگە نابا سلجوق و غورى توركلرنىڭ قىستاولرى سېببى ضعيفلەندى. (۱۱۵۰ م ۵۴۵ ھ) دە تمام ايتىنچىلەر قولىنە كىرۈپ ايتىدى. سلجوقىلەر: محمود غزنوى وفات ايتىكچەدە آنىڭ مەلىكىنىڭ شىمال طرفىدە خىز دىگىزى بويلاپ بورونقى ايران اورنىنە يەنە بىر

(۱) سامانىلەر (سامانىيان) ۳ نچى عصر ھىجرىنىڭ آخىرىدىن ۴ نچى عصرنىڭ آخىرىگە قىر (۳۸۷ - ۳۸۹) قىر دوام ايتىكان بىر دولتىر. ماوراءالنھر، خراسان، جىرجاندا ھىك سوردى. بىر دولتىگ مۇسى بولغان اسماعىل بن احمد بن اسد بن سامان ايران پادشاھلىرى نىسلىدىن ايدى. عباسى خلىفە معتزىنىڭ فرمانى ايلە ماوراءالنھر والىسى بولغان ايدى. ۸ بىل والىك ايتىكاندىن سوڭ استقلال اعلان ايتىدى. بىر مەلىكەت ايران مەلىكىنىڭ قالدغى ياكە مىسلمان ايران مەلىكىتى دىيە ايتىبار ايتولە.

زور تورک مەلىكىنى ظاھىر بولغان ايدى . بو مەلىكىنى تاسىس ايتوچى سلجوق اسملى بىر قومانداننىڭ طغرل و چىغر اسمندە گى ايكى اوغلىدىر (۱) .

سلجوق ، محمود طرفىدىن بىرلە طورغان سامانى پادشاھلىرىنىڭ ايىڭ صوڭقىسىنە بىك كوب قزاقلىرى ، قالاچ ، قانقلىلارنى آلوب كىلوب عىسكىر بولوب يازلغان و شونىدە دىن اسلامنى قبول ايتىكان ايدى . سامانىلار بىتكاننىڭ صوڭىدە ، سلطان محمود بولارنى اوزىنە عىسكىرلىك گە قبول ايتىگان ايدى . اوشبو سىبىدىن ، سلجوق قولى آستىدە بولغانلىقىدىن سلجوق دىب آتالغان بو توركلر بىر آز زمان قزاق بولوب يىنە صحرالردە يوردىلر . محمودنىڭ اوغلى مسعود وقتىدە طغرل بى اوزىنىڭ قزاقلىرى ، توركىمانلىرى ايلە خوارزمگە جىبولوب طوردىلردە اچكىرەك چومدىلر . اوزاقىدە اوتىمەدى بولار ماوراالنهر ، ايران ، جنوبى قافقازيا (آرمىنيا) لارنى آلوب مشهور نىسابور و صوڭىدىن «رى» شەرن پايتخت ايتدىلر . مسعود بولار آلدىدە عاجز قالىدى . آرمىنيادىدە اوزوب آناطولى كچوك آزياغە تاجىن (روم) بىرىنە باروب بتوب ، ۱۰۷۱ نچى يىلدە بىزانتىيا ايمپىراتورى Дюгинъ نى اوسىر آلدىلر . طغرل ھىر نىقدىر دىن اسلامدە بىك مقىد تورک ايدى ايسەدە ، شرافىلى بىدادنىڭ شرافىلى خلىفەسىنە قول سالوروى يافلاشقان ايدى . ھىم محمود غزنوى اولىگىچ خلىفەنىڭ بىر قوتلى حامى گە احتىياجى زور ايدى . خلىفە فائىم بالله آنى بىدادقە چىاقردى . طغرل بىدادقە كىلدى ، خلىفە آنى استىقبال ايتدى ھىم آگا اوزىنىڭ دىباوى فوتىن (۲)

(۱) طغرل ايلە چىغر سلجوقنىڭ مىكائىل اسمندە ، اوغلىنىڭ بالالارى ايدى .

Свѣтская власть (۲)

يېردى. ھەم شوكتلى جمعيتىدە آنى سۇلتان المىشرىق والمىغرب دىيىپ
 اتىدى. شول وقتىدىن باشلاپ خەلىپە مۇسلمانلارنىڭ دىن باشلىقلىرى غەنە
 بولۇپ قالدى. مەملىكىتىڭ ادارەسى تىغۇرل وآنەڭ خەلقلىرى قولىنىنە
 كۆچدى. تىغۇرلدىن سوڭ ادارە چىغرىنىڭ اوغلى آلپ تىكىنىگە
 آندىن سوڭ مەلىكشەغە قالدى. سەنجوقى پادىشاھلارنىڭ ايسىڭ ياقى
 وقتلىرى اوشىبو اوج خان وىر آز سوڭ سەنجوقى وقتىدە بولا. آلپ
 آرسلان اوزىنىڭ تورك ايدىكن يىخشى بلە ايدى. تورك مۇرخى
 بونىڭ حقىدە ايتە :

« حل و عقد امور انام آرتق ھې آلپ آرسلاننىڭ نىدە ايدى،
 ھەر درلو اشلرى تىرتىپ ايدىيور، خىدمات عىسكرىيە ايسنە يور، ھې
 كىندىسى ياپيوردى. كىندى كىندىسى، لساننىڭ مەلىكىنىڭ اھمىيىتىنى آڭلايور،
 توركچە قونشيور وياز يوردى. كوچك آسيادە سەنجوق توركچەسىنىڭ
 تىشكىلى اوزماندىنەر. اوزمان تاليف ايدىلەن آتار زمانىزە انتقال
 ايدە كىلمىشدر. آلپ آرسلان وقتىدە كوندىن كونه توركچە تىرفى
 ايتىمكىدە ايدى. »

مەلىكشە وقتىدە سەنجوق دولتى بىتون مۇسلمان آسياسىنى قاپلاپ
 آلىدى. بىحر سەفېدىن قىطاي خىدودىنە، قافقازدىن يىمىگە قىدر اولغان
 يرلەر سەنجوق خانلىقى (سۇلتانلىقى) قولنىدە ايدى. مەلىكشە اوزىنىڭ
 اشلەكلىگىن سوغىش اشلرىندە توڭل، بىلكە علم مەعارف و مەدىنىت
 اشلرىندە كورەندى. آڭادە آنىڭ وزىرى بولغان نىظام المەلىك سەبب
 بولدى. مەلىكشە اوزىنىڭ ادارە قوتىنى بەغداددە نەقتىدى. اطرافىنە علما،
 ادبا، شاعرلەر، اھل ھىرنىڭ جىبەسىنى جىدى. ھەسەنە كۆپ
 احسان ايتەر ايدى. بەغداددە بونىڭ امىرى ايلە زور رىصد خانە

یا صالیدی. موندە تورلی یاقدن هیئت علماسی جیولدی. عمر الخیام اسمندە گئی مشهور عالم هیئتدە زور ترسه لر کشف ایتدی. ملکشاہ ونظام الملک وقتندە اسلام مملکتندە هر تورلی شهرلردە ایتام خانهلر، کاروان سرایلر، عمومی یورتلر، زینتلی زور مسجدلر، علم یورتلری کوبه یدی. نيسابور، بصره، اصبهان، هرات و بغدادلردە عالی مدرسهلر بنا ایتلدیلر (۱). بومدرسهلر نظام الملک اجتهدای آرقاسندە آجلدقلری اوچون «نظامیه» دیه آنالدیلر (۲). مملکتندە گئی ترتیبی نقیش ایتوب ملکشاہ کبک مملکتینی عمرندە اون کره ایله نوب چقدی. ملکشاہ ۲۰ سنه حکومت سوروب (۴۸۵ هـ ۱۰۹۲ م) وفات ایتدی. سنجر (۱۰۹۷-۱۱۱۹ م، ۵۱۲-۵۵۲ هـ) باشکنه کویینه ایتکان صوغشلرنده زور موفقیتلرگه اوچرادی. سنجر غزنویلرینی هند اچینه صفندردی، پایتختلری اولغان غزنه نی آلدی. بونک وقتندە سلجوق مملکتی هندستاندن شامغه، ماوراء النهر دن بمنگه قدر صوزلا ایدی. سنجر تورک حکومتلرینی بر تورک سنجاغی آستینه جیارغه طرشا، اوزینک تورکلگن آتکلی ایدی (۳).

زور سلجوق دولتی ملکشاهدن صوگ روم سلجوقیلری، سوریه، گرمان سلجوقیلری دیگان کبی اولوشلرگه بولندی، اصل

(۱) سلجوقیلرغه فدر بولغان خلیفه لر وقتندە علمالردسلر نی جاهلردە بیرورلر ایدی، مدرسە آنلی بنالر بولماس ایدی. مسلمانلر آراسندە ایگ اول مدرسە بنا ایتوچی نظام الملکدر.

(۲) مشهور امام غزالی نظام الملک ننگ نيسابورده غی عالی مدرسە سندە مدرس ایدی. (۳) سنجر حقتندە «Записки Восточнаго Отд. Арх общества» مجموعە سینگ XX نچی جلدندە «В. Бартольдъ» ننگ «سنجر» دیب بازغان مقالسی فارالسون.

مملەكت ايران سلجوقلىرى دىب آتالا. ايران سلجوقلىرى (اصل مملەكت) اتابكلر، خوارزمشاهلر اسملىرى ايله ظهور ايتكان يا گئا تورك حكومتلىرى طرفندن ضعيفله نوب كىلوب (۵۹۰ ھ، ۱۱۹۵ م) بتدى.

روم سلجوقىسى چنگز ظهورينه قدر دوام ايتدى. بولاردن علاءالدین اسمندە گى خان وقتندە آناتولى بتونله ی توركلر فولينه كردى. پايتختلىرى ازنيق شهري ايدى. بولارنك آراسندن عزالدین برنجى اوزى شاعر ايدى؛ شعر وادب اهللىرى علمالرغه هنر و صنعت اهللرینه بيك رعايه ايتە ايدى.

عموماً سلجوقىلر دين اسلامنك زور خادەلرى، علوم و معارف، ادبيات و صنائعنك حامىلىرى ايدىلر. سلجوق سلطانلرينك سراًيلرنده شاعرلر، علمالر هر نورلى قدر و حرمت كورلر ايدى.

اسلام مملەكتندە توركلر - مدنيت - مليت . مؤرخ لئون قاهون : توركلر اختيار سزغنه بدويتده طورديلر ديدى (۱) بو سوزنك معناسى اسلام مملەكتلرينه بارغان توركلرده تمام معناسى ايله ظاهراً بولدى .

عربلر، توركلر كيلمه سدن ايلگەرى ايتكان فتوحاتلرينك يمشلرينى آشارغه طوقتاغانلر ايدى. مملەكتلر فتح ايتوب اسلام دولتىنى نغفورغه توركلر عزبلردن آرتق شوق و هيجان ايله كرشدیلر (۲). اوزافده اوتەدى عربنك سياستى، مدنيتى، علمى قوتى، توركلر

(۱) لئون قاهون ص ۱۲ .

(۲) دوزى «تارىخ اسلاميت» جلد ۲ ص ۴۹۵ .

قولبىنە كوچدى: محمود، ملكشاه، نظام الملك كىيلر سىياسى قوتنى
 آغان كىي، فارابى، ابن سينا، بخارى، زمخشرى دىگان كىي
 حسابسىز تورک عالملىرىدە علمى قوتنى اوز قوللىرىنە كىچور دىلر.
 بخارى، قرآن كرېمدن صوڭ برنجى دىنى كتاب (صحيح بخارى)
 نڭ، زمخشرى، ايك اعلى تفسىر وغير اثرلرنىڭ مؤلفىدر. فارابى
 ايله ابن سينا قولىندە عربلرنىڭ حكمت، فلسفه، طب، موزىقە كىك
 علملىرى ايك يوغارى اورنلرغە مندىلر. بولار هر تورلى فنلردە
 يوزلەب كتابلر يازالر ايدى. بولار ايله عربلر ماقانالر ايدى.
 فارابىگە زمانىنىڭ پادشاھلىرى، وزىرلىرى طرفىندىن بىك كوب
 ھدىلر تەقدىم ايتلە ايدى، اول فېول ايتەس ايدى. سېكسان ياشىنە
 يتوب فقير حالدە عمر اوتكەردى. آنڭ، مونڭ كىك عالى طبيعتلىرىنى،
 علمىگە ايتكان نھايەسىز كوب وقدرلى خىدمتلىرىنى عربلر آنڭ
 تورک بولووى سىبىلى اشلەگانن بلمەسلر ايدى.

اسلام مەدىنىتى، «عرب مەدىنىتى» دىب آتالا. حالبو كە آنى بلەك
 صرغانوب اشلەب وجودگە چقارغان كشىلر توركلر ايدى. لئون
 فاهون: «اگر توركلرنىڭ، ھېچ كىم ماقابلە ايتە آلمى تورغان قوتلىرى
 بولماسە ايدى، اسلام مەدىنىتى اولقندر يوغارى اورنغە منە آلماس ونھايەتسىز
 كىك اورنلرغە طارالماس ايدى» دى (۱). مأمون ومعتصم كىي
 خلىقلر (۲) اوزلرىنىڭ علمىگە، مەدىنىتكە ايتكان اول زور خىدمتلىرن،

(۱) لئون فاهون ص ۷ .

(۲) ھارون نىڭ خاتونى، مأمون نىڭ والدەسى بولغان «مراجل» بر
 تورك ايدى (نجيب عاصم ص ۲۱۰) معتصم نىڭ آناسى بىنە تورك ايدى
 (تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶)

عرب و تورک زکاوئی ایله تورک بهادرلغن، اشکللی لگن جیغانلقاری سببندنگنه اشلی آلدیلر .

لکن تورکلر اسلامغه اینکان بو نهاییه سز زور خدمتلرن اوز اسملرینه اشله میچه عرب، ایران اسمینه اشله دیلر، عربلر اوچون خدمت ایتدیلر. تورکلرنک اشله گان اشلری «عربلر فلان اشلر اشله دیلر» بولوب قالدی. بو اوش آلارنک اوز اوزلرن، تورک ایکانچیلکلرن، ملتلرن طانیماوچیلقلرندن کیلدی. آلار عرب و ایران یرینه باردیلرده عرب، ایران بولدیلر. تورک اوغلی بولغان معتمم خلیفه، طبعاده تورک ایدی (۱) و تورکلرنی یاراتا، آلارنی عرب و ایرانلاشدرماسقه اوز فطرتلری اوزرنده قالدیرغه، معتمصب تورکلر ایتهرگه طرشا ایدی (۲)، تورکی جاربه لرگه گنه اویله نورگه عربلر ایله قانشماسقه فوشا ایدی (۳). لکن بو چاره وجودگه چقمادی. تورکلر ملی تللرن اعتبارسز قالدردیلر، عرف و عادتلرن، تورک ایکانچیلکلرن اونوتدیلر. اوشبونک اوچونده تورک اولولری آرقاسنده غنه اشلی آلدقلری نهاییه سز زور اشلری اوز اسملرینه فایتمادی. حالبوکه آلارغه اوزلرینک اسلامیتکه ایسکان زور خدمتلرن «تورک» اسمی ایله ایتسه لر ینک ممکن ایدی. تورکلرده گی بو حال (یعنی ملتینی اونتمق) ایکی سببندن کیلدی:

(۱) اسلام مملکتلرینه بارغان تورک عسکرلرینک کلسی (دیبارلک) صحرالرده باشسز یورگان قازاقلر، شوکتلرینی

(۱) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ۴، ص ۱۵۶

(۲) (۳) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ۴، ص ۱۵۶-۱۵۷

يوغالتقان آفتاليت، (آق ھون) قانقلى لىر، قالاچ لىردن عبارت ايدى. يعنى عربلەرگە بارغان توركلەر عموماً ملىتلىرىنى، يازو ادىيات دىگان كىبى اثرلىرىنى بىك ضاىغنه طانوغان خلقلىر ايدى. ملىتلىرىنى يىخشى طانوغان اويغورلىر ايسه عسكەر بولوب كىتىملىر ايدى.

(۲) اىكنچىسى وايك مھمى عموماً توركلردىگى بىر او كاپسىز طىبعتدىر: توركلەر عموماً اىكنچى قوملىر اىبله قانشقان وقتىدە اوزلىرىنىك ھىت اجتماعىلەرن، ملىتلىرن بىك تىز اونوتالىر (۱)، اىكنچىلەرگە تىقلىد اىتەلىر. عربلەرگە قدر نىقدر توركلەر قىطاي، ايران، ياۋروپالى بولوب ئەورلىگانلىر ايدى.

اسلام ملىكتىدەگى تورك علماسىدە - كار امزىن اسمىدەگى تاتارنىك روسلەر اوچون تارىخ يازدىغى كىبى - عربلىر اوچون تارىخ، نحو، صرف، لغت كىتابلىرىنىك اىك مھم بولغانلىرىنى يازالىر ايدى. عرب عالملىرى آلارنىك تىللىرىنە عائد كىتابلىر يازدىقلىرى خالده (۲) بو تورك عالملىرى اوز تىللىرى حقىدە بىك آز اويلالىر ايدى. فارسىچە عربچە شىرلىر سويلەرلىر بىتون عىرلارنى عربلىك، ايرانلىق اوچون صرف اىتەرلىر، اما اوز تىللىرى اوچون بىك آز وقتلىردىن قىزغانورلىر ايدى. سلطان محمود فارسىچە شىرلىر سويلەدى. سىراىندە ايران شاعىرلىرى طولى بولور ايدى. ايرانلىق اىك زورملى شاعىرى

(۱) لىتون قاسھون ص ۸-۹

(۲) بىغداد عالملىرىدىن المبارك بن الدهان الواسطى (۸۶۱۲. ۱۲۱۵ م. دە وفات) اسمىدە عرب فىلالوگى تورك تىلى حقىدە بىك مھم خىدەتلىر ايتىدى آنىك شاگردلىرى آراسىدىن ھم شوندى كىشىلەر چىقىدىلەر. موندىن باشقەنە، سىلطانلىرىنىك، قارىبى ابن سىنا كىبى زور حكىملىرىنىك تىلى اولغان توركچەگە اعتنا ايتىكان عرب عالملىرى بار ايدى. مىليورانسكى «Арабъ филологъ о турецкомъ ЯЗЫКЪ» (۲۹۲ صحىفەلك بولوب ۱۹۰۰نچى بىل پىئىر بورىغىدە باصلىغان).

فردوسى نىڭ، بتونىسى ايراننىڭ مىلى اساطير و خرافاتىدىن عبارت بولغان «شاه نامە» سىنە سلطان محمود نىقدىر آلتونلار صرف ايتدى . نظام الملك تورک ايدى؛ «سياست نامە» اسمى ايله جنوبدە گى تورکلرنىڭ، سلجوقىلرنىڭ اجتماعى حاللرنىڭ و اصول ادارەلرنىڭ بحث ايتوب بر قيمىلى اثر چىقاردى . تورک روحنەدە، لىکن فارسى تلى ايله يازلغان ايدى . اگر اثرشول وقتدەغى سلجوق تلىنە (۱) ترجمە ايتلسە، تمام كول تىكىن ھېكللرنەدە گى روحنى كورسەتە چىكدىر .

علمدە، معارفدە ترقى ايتىكان توركلر آراسىندە اوز مىلتلرینی آڭلاغان كشىلردە بوق توگل ايدى (۲) . چىنگىزنىڭ ظهورىنە طابا عربلك ابرانلق اوزىنىڭ زور اھىتىن بوغالتقان، كشى قزغورلىق حالدىن اوزغان ايدى . شوڭا قاراب توركلردەدە مىلت روحي يىخى اوق اوسە باشلادى . شرق و غرب طرفىدەدە (آنا طوليدە) آنا تلىنە رغبت ايتىكان كشىلر كورىنە باشلادى (۳) . چىنگىز ظهور ايتىكاندىن صوڭ تورك تلى فوق العادە ترقى ايتوب كىتدى . مونىڭ باش نىگىزى چىنگىز ظهور ايتىمە سدىن ايلگەرى اوك فورلغان ايدى . سلجوق ساطانى عزالدین (۶۱۷ ھدە وفات)، توركچە شەرلر

(۱) سلجوق تلى بو كوندە سىبىردە گى آلتاي و تىلەوت توركچەلرینە يىك باقىدۇر . ھر ايكىسى بر اصلدىن . چىنگىزنىڭ ظهورى وقتلرنەدە سلجوق اسمىدە بر مغول قىبىلەسى بار ايدى .

(۲) كىشە ، الظنوندە تركى دىب بايتاق رسالەلر سانالا . بولار آراسىندە چىنگىز ظهورىنە نىسبە بايتاق ايسىكلىرىدە بار .

(۳) اگر ابرانلق عربلك اوزىنىڭ شوكتىن بوغالتىمىچە اوزاق زمانلر قالسە ايدى، احتمالكە بو كون اول اسلام مىلكتلرنەدە گى توركلرنى كورمەگان بولور ايدىك .

واقعه بولوب صانالا. اول حال توركلردە مدىنىت جەھتندىن زور اوزگەرشكە سەبب بولدى.

توركلردىنباە اوج زور حكومت بلەر ايدى: چىن (قۇاى)، ايران، تاچىن (ۋىزانتىا) حكومتلرى، توركلرنىڭ قازاق وقپچاقلرى، يعنى اىگن بىرىى طورغان بوشلق و صحرالردە يوروجىلرى، آرتلرندىن اىككىچى توركلرنىڭ قىستاوى سىبىلى يا كە مال و آزق قاىغوسى اىلە بوا اوج حكومىنگە ھجوم ايتوب كرورلرايدى. اھتمالكە ايران حكومىتىنە ھجوم ايتكان وقتلرندە توركلر، ايراننىڭ اوزىنىڭ مدىنىتىدىن باىلغىدىن فائىدە لانورغە تلەگان كىبى، ايران آشا ايراننىڭ غرىبەگى كورشىسى بولغان تاچىن (ۋىزانتىا) حكومىتىنە باررغە دە تلى طورغان بولغانلردىر. ايران حكومتى ھر حالدە فوتلى حكومت ايدى، توركلرنى اوز مملكتىنىڭ اچىنە و آندىن تاچىنغە يەر مەدى. اوشبو سىبىدىن تاچىنغە باررغە آننىڭ باىلغىدىن فائىدە لانورغە تلەگان قازاقلر، قىچاقلر قوزغون (خزر) دىكزىنىڭ (۱) شىمالى ساحللىرىدىن، اورال، ايتل (۲)، دىن يىلغەلرىنىڭ طامافلرندىن، قارا دىكز بويلا بباررغە مجبور اولالرايدى. اىككىچىدىن، شرفدىن اىككىچى قوملر طرفىدىن قىستالغان توركلر ايراندىن يول بولماغاچ ايدل، اورال ياقلىرىنە صغورغە مجبور بولالرايدى. شولاى ايتوب بوايدل، اورال طرفلىرى بىردىن تاچىنگە بارا طورغان قزافلرنىڭ يول اوستى، اىككىچىدىن اصل مركزىدىن قاچىلغان جمعىتلرنىڭ صغنا تورغان اورنى بولغانغە كورە، اورال و ايدل طرفلرندە قارا دىكز ياقلىرىندە اوطورا تورغان

(۱) خزر دىكزىنىڭ بورونغى بر اسمى قوزغون دىكزىدىر.

(۲) ايدل اىلكدە، ت اىلە ايتل دىب ايتلغان.

توركلر، يرلرى نيقدر منبت و محصولدار بولسه ده هون آوار ديگان كى فاجقنلر آلا رغه ايرك بيرمه گانلكدن معيشتده آلفه آتلى آلپلر ايدى.

ايران حدودنده گى محصولدار اورنلرده تركلك ايتنه تورغان توركلرده، ايران ايله توركلرنك بر طوقناوسز صوغشا طورغان اورنلرنده بولغانقلرى اوچون، هيچ يونه له آلپلر ايدى.

ايران حكومتى بتدى. عرب خليفه لرى توركلرگه اول بورونقى باى ايران دولتينك يرينه، آندن تاچينگه باررغه يول آچدى. ايندى توركلرنك ايران حدودى، تيمرفو صوغش مبدانى بولودن اوزدى. ايسگن اوچون او كاي بولغان اول اورنلرنك خواجه لرى بولغان اويغور توركلرى مدنيتده ايركله ب ترقى ايتنه باشلاديلر. غربده گى ايدل بويلرنده بولغان فينلر، بلغارلر تمام راحتله نديلر: بلغه نى ايسكنچى اورندن يروب يبرگان كى بولدى. اوزلرينك محصولدار يرلرنده راحتله نوب ترقى ايتديلر.

شولاي ايتوب، توكيولردن چنگرغه قدر اوتكان بيش عصرلق وقت، توركلرنك بيك ياقنى دورلرى صورتنه كردى. توركلر، اوز يرلرينك غرب وشرقنده اوز باشلرينه ترقى ايتديلر. اصل مملكتنده فازاق بولوب يورگان قوملر، عرب مملكتينه باروب اسلاميت هم عربلر تربيه سى آستنده، طاك قالددرلق بر صورتده آلفه كيتديلر. احتمالكه توركلرگه عرب خليفه لرى يول آچوب آلا رنى تربيه ايتمه سله ر ايدى، بلكه آلا رغه اوزارينك مملكتلرينه كررگه، ايران حكومتى كى، بولنى بيكله ب قويسالر ايدى، توركلرينه اوزارينك الكگى باقى تركلكلرنده، يا كه ايسكنچى تعبير ايله ايتكانده،

آلار اوزلرينىڭ ھېچ ۋجھ ايله كېڭىيە آلمان بورونى مدينىلرنىڭ گنە دوام ايتوب كېلگن بولورلر ايدى .

اويغورلر - توكبولردن صوڭ مەركزە گى وشرفندە گى توركلر يا بعض جەمئىلر صورتندە بولوب آغالر ادارەسندە يا كە فوت وزورلقدە تورليچە بولغان خانلقلر ادارەسندە عمر اوتكەردىلر ديدك . بولارنىڭ آراسندە ايك مەملرى مەركزە گى اويغورلر ايله شرفندە گى وصوڭندىن تور كستانغە كېلوب خانلقدە ايتكان تاتار جەمئىلر يدر .

اويغورلر اوشبو اسم ايله اول وقتندىن بايتاق ايلگەرى اوڭ بىلگىلى ايدىلر (۱) . توكبولردن صوڭ آلار ايكىگە بولندىلر (۲) . بر نچىلرى: بايقال جنوبندە اورخون ھم اونون (Ононь) بلغەلرى بويندە كوچوب يوردىلر . ايكىنچىلرى: تور كستاندە اوطورمە يابارم كوچمە حالده تراكك ايتدىلر . اورخون بويلرندە يعنى مانغولستاندە غى اويغورلر بىك بخشى مەيشت ايتدىلر ، آلارنىڭ مەلكى ۷۴۴ دن ۸۴۰ نچى م . بلغە قدر دوام ايتدى . قارا فورم شەرىنى آلار تاسىس ايتدىلر . كول تەكىن وبىلكە خانلر ھىكللردىن ۳۰ چاقورم قدر جنوب شرفى طرفندە تگىلردىن فقط ايللى يىل صوڭ اويغورلر اوچنچى بر ھىكل اوتورتقانلر . ھم آندىن باشقەدە آلارنىڭ IX نچى عصرلردە يازغان اثرلرى كوب طاىلدى .

آلار جنوبدە گى اويغورلر كىبى اوڭ ، غرب طرفندىن كېلگن نسطورى راھىلرى آلوب كېلگن ھم نسطورى ياز ووندىن بوزولغان

(۱) قىطاي وقمە نويسلرى (Лѣтописцы) لرى اويغورلرنى IV نچى عصردىن بىرلى يازالر (بر افغاوز قاموسى ۶۸ نچى جلد . ۶۲۴ نچى بىت) .
(۲) بر افغاوز قاموسى .

يازو ايله يازديلر هم شول نسطورى راهبلىنىڭ دىنى تىرىپىلىرى
استىنە آرز بولسەدە كرگانلىر. باشقە توركلر كىبى اوك ماغولستان
اويغورلار يەدە قىپايلر ايله صوغشديلر. ۸۴۰ نچى م. آلازغە يىسەى نىڭ
يوغارى آغمنده غى فرگىزلىر هجوم ايتديلر. ماغول اويغورلار يەدە
اورخون بويلىن طاشلاب شىرقى تور كىستانغە كوچوب كىتەرگە
مجبور بولديلر. موندن صوك ماغولستان اويغورلىرى يوغالالىر.
شىرقى تور كىستاندە ايلك دن طورا طورغان اويغورلىر بارلىق قوتنى
قوللىرىنە آلالىر.

بو اويغورلىر بتون توركلرنى جىوب سىياسى جەتدىن زور
اش باشقارماسالردە علم و مەدىنىتدە تىجارىتدە، تورك دىناسىندە بىك مەم
اورون طوتالار ايدى، زور استعدادقە مالك بولغان تورك خىلقلىرى
اوپون مەدىنى اشلردە آلاغە كىتەرگە بر ومىحىپللىرى ابرك بىرىمى ايدى.
اگر آلاز مەدىنىت اوچون اوڭايلى بولغان بر بىرگە كروب
آلسالر مەدىنىتدە ايلك مەم اورنى، حتى اىككىنچى قوملر قولدىن صالدىر،
آلورلىر ايدى. اويغورلارغە اوزلرىنىڭ اورنلىرى بر بىخىشى اوڭايلىق
بىرگان اوچون آلاز (عىن شول وقتلردە غىرب طرفىندە اورال
قىرلىرىندە تركلك ايتە تورغان مەدىنىتدە بىك مەم اورن طوتقان بلغار
خانلىقى كىبى اوك) مەدىنىت و علمگە اوزلرىنىڭ استعدادلىرى بىك بىخىشى
كورسەتديلر. غىربى اويغور خانلىقىنىڭ اورنى حاضىرگى روسىيا
تور كىستانى ايله غىربى قىپاى تور كىستانى و تىان شان طاوللىرى و
جنوب ياغى هم اىسبىق كول تىرەلىرى در. تىان شان طاوللىرىنىڭ جنوب
طرفلىرى اوزى بر توبىكل اورن در (۱).

(۱) بو اورنى قىپايلر «نان - لو» دىب و آنىڭ شىمالىدەگى بىرلىرى

«پە - لو» دىب آتلىر ايدى.

اول يېرى، خىلقلاپ ايله سودا و تجارت ايتشوب مدنيتىدە آلفه ائە طورغان زور صو بوللېرى، يىلغىلار، دېڭىزلەر، و سودا كېمەلېرى جېولا طورغان اورن بولماسدە قورى دېڭىزىنىڭ كېمەلېرى جېولا و غير منھاي بر صورتدە تورلى طرفقە آغا طورغان اورندە ايدى .
 قىتاينىڭ، غربدە گى مەلىكىتلەر، ايران، ھەم شەرقى روما و صوگۇندىن عربلەر ايله بولغان نىجارىتى او يىغور مەلىكىتىنىڭ يىرىدىن اوتتە ايدى .
 بو اورن او يىغورلارنىڭ ئىنقلاب جېولغان يىرلېرى بولغان تېران شاننىڭ جىنوب ياقلىرى، تارىم او وىلېرى، سەردىر ياننىڭ باش طرفلېرى سەزىلغىراق و اورمانلى يىر توبكىل يىر ايدى . اوشبوسىبىدىن او يىغور خانلىقى، قىتاى ھۆكۈمىتىنە ھەر وقت ھىجوملەر ايتوب طورا طورغان شەرق و شىمال يىغىنى بايقال باغندە غى تور كىردىن ايلنىڭ كۆب وقت امىن قىلالا ايدى .
 شولاى ايتوب او يىغور خانلىقىنە تارىم او وە لىرىندە آشلىق چاچمىك، باى اندىرلەر ياصامق، قىلالا و شەرلەر بنا ايتىمىك ھەم اوڭاى و مدنيتىدە مەھم آدوملەر آئىلامق يىكىل بولدى (۱) .

عربلەر، تىبەت لاماسى ايله اتىفاق ايتوب او يىغورلارنى آلفانلار ايدى (۷۱۶ مىلادى ۹۷ ھ .) او يىغورلەر عربلارنى مەركىز لىرىدىن كېرى چىزارغە مەجبور ايتىدىلەر . لىكىن او يىغور خانلىقى عربلاردىن قوتىلو ايله ھەمان مستقىل اولمادى . چۈنكى قىتايلارنىڭ ئانغ دېگان قوتىلى ايمپىراتورلېرى ۶۲۶ مىلاددىن يىرلى تور كىستانغە خواجهلىق ايتتە ايدى . او يىغورلارغە ھاكىم بولغان الكىگى توكىو فاغانلىقىدە شولوق يىلدىن باشلاپ قىتاى

(۱) او يىغور يىنە فقط جىمىعت اسمىدەر . او يىغور او بوشوب جىولوب مدنى صورتدە طورغان خىلقلارغە ايتولە . اوغور، ۋىنىگەر، بلغار، آوار، او يىغور سوزلېرى ھەمەسى بر اصلدىندەر .

نفوذىنه كىرگان ايدى. اويغورلر عربلر قولينه كىرگىمىسه لىر ده قىلدى
قولدىن - نفوزدىن - چىقمايدىلر. اويغور حكومى چىنگى تايىع
بولغان مىستىل حكومت ايدى.

اويغورلرنىڭ ايسىڭ كىبى ھىجرى ۴ نچى عصرنىڭ اورتاسىندە
اوزلرنىڭ بوغرا خانلىرى دىن اسلامنى قىبول ايتىكانىنە قىدر بوددا
دىنىندە ايدىلر. ھىتى اوزلرنىڭ بوددى لىقلىرىندە يىخىشوق تىعصب ايتىلر،
اسلام دىنىنە، ھىرسىيان دىنىنە قاراغان كوزلىرى بىلەن قارىلر ايدى.
دىن اسلامنى قىبول ايتىكاچىدە عربلىككە بىرلۇب كىتمەيدىلر. مىلى
عادىت، آيىن، عرفلىرگە عربلىك بىك آز تائىر ايتىدى. اوزلرنىڭ مىلى
يازولرى اويغورلر اوچون باشقى قوملر ايلە مىناسىبتە بىك زور
اوكايلق ايتە ايدى. اويغور يازولرى اول وقت قىلپان آلۇب
سورىيە و روم مىلكىتىنە قىدر اولغان بىر دە اوقولا واستىمال ايتۇلە
ايدى (۱). اسلام دىنىنى قىبول ايتىكاچىدە آلار بو يازونى طاشلامايدىلر
ھىم اسلامچە يازلغان كىتابلر ھىمىشە اوز يازولرى ايلە يازولا ايدى.
اويغور خانلىقىنىڭ شىھىرلىرىدىن مېھلىرى: كاشغىر، بىش بالىق
(مۇنىڭ ھىرابەسى ھازىرگى گۇچىن Гучень تىرەسىندە)، قارا خوجا
(ھىرابەسى تورفان Турфанنىڭ ۳۰ چاقىرم شىرق طرفىندە) دىر. اويغور
خاقانلىرى ايدى قوت «Идикутъ»، ھىم ايللىك خان «Илекъ ханы»
اسملىرى ايلە پورتۇلەلر. دىن اسلامنى قىبول ايتىكان خاقان
سالور خان اسملى وقارا خان لىقبلى ايدى. قارا خاندن صوك آنىڭ
اورىنىنە موسى خان كىچىدى. اول تىرە ياقىدە نى علمى و مىشاىخى جىوب
مسجىد و مىدرسىلر و خانقاهلر بنا ايتىدە ايدى. اورىنىنە عمى بوغرا

ھارون خان اوطوردى. مونك وقتىدە اويغور مملكتى بر يافدن فطاي چىكلرىنە كاشغر آرتلىرىنە قدر، ايكنچى يافدن خزر دىگىزىنە قدر كىكەيدى. بخارا اول وقت سامانىلار قولىدە ايدى، آنى آلاردن آلدى.

بو بغراخاننك وارثى ايليك خان اويغور خانلىرى آراسىدە يەنە بىك مەھم اورن طوتقانلىقدن آنك فوتى كورشى مملكتلر اوچون قورقنچلى ايدى سلطان محمود غزنوى مونك ايله صلح اوزرە طورونى تەلەب مونك قىزىنە نىكاھلانغان ايدى، لىكن ھەمان آرالرىدە صوغشلىر بولدى. ايليك خاندن صوك طغان خان، آرسلان خان، قدر خان دىگان كشىلر تىختە بولدىلر؛ قدر خان موسىقى شناس ايدى (۱) (اويغورلر آراسىدە اول وقت موسىقى بر علم صورتىدە تلىقى ايتىلگان). قدر خاننك وفاتى (۴۲۳ ھ) صوگىدە كىك مملكت نىچە گە بولنوب ضەيفلەندى، قدر خاندن صوك ايكنچى آرسلان خان آندن صوك بغراخان تىختە اوطوردى. بغراخان يەنە مملكتنى ياخشىلادى. موندان صوك جەمىئەتلىرى، ابراھىم، طھاج، نصر، خىزر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسمارنىدە خانلر بولا. بو صوگى مەھمۇد وقتىدە فطايىدان كىلگان فارا خطاي توركلرنىنك خانى گورخان بتون توركىستاننى زور برفوت آستىنە جىبا ايدى، اويغورلردە گورخاندن مغلوب اولوب (۵۳۶ ھ، ۲ - ۱۱۴۱م) فارا خطاي توركلرى تصرفى آستىنە كىردىلر.

اويغورلرنىنك ايدى فوتلىرى (يا كە ايليك خانلىرى) موندن صوك خطايلىرنىنك واسسالى (مختار والى) بولوب قالدىلر. اويغورلرنىنك

(۱) قاموس الاعلام ھم تورك تارىخى.

صوگنى خانلىرى چىنگىزگە اوز اختىارى ايله بارب عرض اطاعت ايتدى (۱۲۰۴ ميلادى) چونكه قارا خطاي گورخانى ايله آرارلنده طنچلق بوق ايتدى. (۱)، جنوبده گى ايران هند ياغنده غى تور كلردنده رضا توگللر ايتدى سلطان محمود غزنو بىدن كورگان آغرلقلر نك اوچن ايران تور كلرندن آلورغه تىلبر ايتدى (۲)، شونك اوچون اوز اختىارلىرى ايله آكا اطاعت ايتدىلر.

اويغور خانلىرى فقط بر نسلدنىگنه كىلمه گان، بلكه تورلى كشىلر خان بولغانلر؛ هم خانلرده برگنه شهرنى پايتخت ايتتى تورلى شهرنى پايتخت ايتكانلر؛ قاراقورم، قارا خواجه، كاشغر، بيش بالىق، شهرلرندە خانلىق ايتكانلر. اويغورلر علم نك، علمانك، تورك مدنيتى نك مركزى ايتدى. عين شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ايدل بويلىرىنده بلغار تور كلر ينه علما جيولا ايتدى. ايران، عرب عالمرن بو ايكى خانلقدن برسى شرفغه ايكنچىسى شمالغه طارنا ايتدى.

بزده گى «حكيم آنا» كتابى، باقرغان، آخر زمان، مريم كتابلرينك مؤلفى بولغان شىخ سليمان باقرغانى نك (۳) اويغورخانى بوغرا خانغه بارغانن آنده زور حرمت كورگانن حكايه ايتت:

- (۱) اورنا آريا مجلهسى. (۲) نجيب عاصم تارىخى ص ۲۳۰
 (۳) سليمان باقرغانى. شهر خواجه احمد. بسوى (۱۱۶۶ ميلادى وفات ايتكان) نك شاكردى و خليفه سيدر. بو كىسهلر هم آلارنك اثرلرى خنده. Извѣстія Археол. об. Каз. Ун. نك ۱۸۹۸ نچى بلغى XIV نچى جلد ۱ نچى جز ۱ - ۹۶ ده مالوف نك رسالهسى هم ۱۸۹۵ نچى بلغى XII جلد ص ۵۸۵ - ۵۹۳ ده كاتائف مقالهسى هم ۱۳ نچى جلد ۱ نچى جز ۱۹ - ۳۴ ده مانؤيف مقالهلرى.

يعنى اول اويغور يرى ايزگولر جيولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعهده شول ۱۱ هم ۱۲ نچى عصر ميلادى اويغورلرنىڭ ايك ماتور وقتلىرى ايدى، اول جومارد خاقانلر حضورينه جيولغان عالملىر آلارنىڭ حرمتينه كىتابلر تصنيف ايتلر ايدى.

اويغور مدنيتىنىڭ بىزنىڭ اوچون زور اهمىتى آنىڭ مىللى مدنيت بولوويدر. خانلىقده رىسمى يازو-مىلى يازو، رىسمى تىل-مىلى تىل بولغان؛ كىتابلر اويغور يازووى ايله صاف تور كچه يازلار ايدى. هم مطلقاً تورك خلقى سىزگان هم توركلر اوچون ضرور اولغان نرسه لىرى يازلار ايدى.

اويغورلردن قالغان اثرلر يازولر، بو كونده هميشه بىر آستىدىن چقالر.

اويغورلردن هم آلاردن صوك آلارنىڭ يولنچە يازلغان اثرلردن اوشبو كونده سلامت قالغان اثرلردن مەنە بولار: (۱) قوداتقو بىلك، (۲) بختيار نامە (رومان) (۳) معراج نامە (۴) هم تذکرة الاولياء (۱). بولار همەسىده تورك تىلىده هم مىلى اويغور يازووى

(۱) قوداتقو بىلك تىگ ۱۸۹۰-۹۱ سنەسى رادلوف طرفىدىن اوغورچە يازووى هم نيمسچە ترجمەسى نىشر ايتلگان.

معراج نامە ۱۸۸۲ نچى بىل، بختيار نامە ۱۸۸۹ نچى بىلدە - Тавэде Кур-тенель طرفىدىن نىشر ايتلگانلر. قوداتقو بىلكىدىنە هم قالغانلر نىدىنە كىبوك مقاله لىر Березинъ نىڭ Турецкая Христоматія دىگان كىتابىنىڭ بىرىنچى جىزىدىنە ۱۸۵۷ نچى بىلدە باصلغان ۱-۸، ۱۷-۱۸، ۱۹-۲۱، ۵۲-۸۱ صحىفەلردە نىشر ايتلگان.

بختيار نامە ۱۴۳۲ دە، معراج نامە ۱۴۴۲ نچى بىلدە يازلغانلر. يعنى آلار اوزلىرى اويغور خانلىقلىرى وقتىدە يازلماسەلردە آلارنىڭ مدنيتىدىن فائىدە لانغان كىشىلرنىڭ اثرلرىدۇر.

ايلى يازلغانلار. بولارنىڭ اچىدىن ايڭ مەھى «فوداتقو بىلك» در. اول ۱۰۶۹ نچى مىلادى دە كاشغردە يوسىف اسمندە بىر تورك عالمى طرفىدىن يازلوب فارا بوغراخانغە ھىدبە ايتلگان. اول موضوعى جەتدىن نظام الملكنىڭ «سياستنامە» سى كىدىر. سياستنامە - غرىدە گى توركلر حالن سويلى. فوداتقو بىلك كاشغىر و حامى، بىش بالقىدە غى (شرقىدە گى) اويغورلرنىڭ اجتماعى حاللرن سويلى. لىكن ايكى آرادە زور آيرىما بار: سياستنامە فار سىبجە يازلغان ھم توركلرنى ايرانلاشدررغە طروش، فوداتقو بىلك صاف توركچە يازلغان توركلرنى تورك ايتوب طانى، آلالرنىڭ تورك بولوب قالوون تلى. فوداتقو بىلك، اول وقت اويغورلر آراسىندە ھر تورلى ھىزايەلرى، طبيبلر، قاضىلر، عالملر، پادشاھلر يەنە نىچك بولورغە، اوزلر بىن نىچك طوتابلور گە يول اوگرەتە، اخلاقى نصىحتلر بىرە. فوداتقو بىلك ۱۰۶۸ يىتدىن ھم بىر مەقىدەدن عبارت. كىتابدە بارلىقى ۹۲ كىلمە عربى و فارسى سوزلر بار. بىر عالم فوداتقو بىلك حقىدە: «تورك خلقىنىڭ ادبىياتى، اچىدە فوداتقو بىلك كىتابىنىڭ بولووى اىلە مەسعودىر.» دى (۱).

اصلاۋىيانلار - توكىو حكومتى وقتىدە، بىلكە آنىڭ آفتقى كونلر يەنە طابا، اورالنىڭ آرىاغىدە، ايدل ھم اوزى (دىنىر) نىڭ باشلر نەدى غى اورمانلقلر و كشى يورمى تورغان سازلقلرغە، غىر طرفىدىن، تورك مەلىكىتىنىڭ حدودى بولغان و بىصلا يلغە سىنىڭ آرىغى

(۱) فوداتقو بىلك و اويغورلر حقىدە روسچەدە كوب اثرلر بار. اويغورلر حقىدە. ژ.ۋ. رادلوفنىڭ ۱۸۹۳ نچى يىلى Записки Академии наукъ نىڭ LXX نچى جلدىدە «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دىب يازغان علاۋسى.

یاغندن، نیک زور بولماغان و وحشی حالدہ ترکلک ایتہ طورغان بر خلق کیلوب اورناشدی .

بو سازلقلر، تون کبی قارانقی اورمانقلرنک، آچقلرده، صحرالرده ترکلک ایتونینگنه یار انا طورغان تورک خلقلری اوچون هیچ بر اهمیتی یوق ایدی. اوشانداق آندہ کیلوب او طورغان، اوستلرینه حیوان تیریلری یابنوب یوری طورغان اول وحشی قوملر نیکده آلا اوچون هیچ اهمیتی اولمادی. تورک یلری، خانلری اول اورمان، سازلقنک، معیشتنک ایکنک توبهنگی باصقچنده طوراً طورغان اول آدملرینی اوزلرینه تابع کیشیلر رهندن سانارغده نزل ایتمه گانلردر. آکلری تجربهلری ایرکن بولغان تورک آغالری، اوزلری اوچون اهمیتی اولماغان بوسازلقلرنک، اول قورفاق وکشیلر ایله فاتشودن فورفا طورغان جان ایهلرن، حتی اول زور تورکلر اوچونده کیله چکده خطرهلی بر خلق ایتوب نریه ایتوب چغار ایاغن البته برگنه مرتبه اولسون اویلاماغانلردر. اول قوملر حاجت بولغانسده آغاچلرنی، کهلرینی اویوب صالاشلر یاصاغانلر، صالقون اولغانده تیریلر یابنغانلردر. بولار، بیک یوق نرسهلرینی ائه ایدب طانوغانلر. آرالرنده نکاح فلان ارلماغان، آنا آنانی بلمه گانلر، آشاو ایچو اشلرنده بیک اعتبارسز بولغانلر. اوز آرالرنده اولترشمک بیک یش بولغان. هیچ بر قانون ونظاملرغه تابع بولمی ترکلک ایتکانلر. باشده اوز آرالرنده عمومی وزورراق رئیسلر طانوماغانلر. هر بری اوزینک حیاتن اوزینک قول کوچی ایله تأمین ایتکان. دشمانلر ایله آچق اورنده اوچراشودن

فاچقانلر، نېچكده آكسزىدن ھجوم ايتو، قول كوچىدىن باشقە يول ايله ضرر ايتونى سويگانلر .

اصلاۋيانلردە كىشى قىزغورلىق بىر نرسە بولماغاننىڭ اوستىنە، آلارنىڭ يىرلىرىدە دشمان بارا طورغان اورن بولماغان؛ لىكىن وحشى تركلكلرنىڭ چىقارۋومىشىنى تىرىق ايتىدىرۋاچون بولورنىڭ آلارغە بىك اوڭى بولغان .

اصلاۋيانلارنىڭ شىمال طرفىدە حاضرىكى شۋىتسىيا، فىنلاندىيا يىرلىرىدە، مەشىت جەھىتىدىن بىخىتى اوق مەھم اورنغە مىكان، بايتاق آكلى، نورمان خىللىرى، جنوب طرفىدە توركى قوملىرى بىك مدنى ۋىزانتىيە ايمپىراتورلىقى ايدى. نورمانلر ايله جنوبدە كى قوملارنىڭ آراسىدە غى تىجارىت اصلاۋيانلارنىڭ اور تاسىدىن اوتىكان اوزى (دىنىر) بلغەسى و آنىڭ باشىدە غى كوللر بلغەلر وبالطىق دىكىزى آرفلى يوردى. مدىنىدە مەھم اورن طوتقان بو قوملارغە اصلاۋيانلر آزالاب آزالاب ايله شىكانلر، مەشىتلر بىنى آقرىلاب اوزگەرتورگە كرىشكانلر. دىنىرنىڭ توبەن آغىنىدە غى توركلر (خىزىلر) بولارنىڭ كىيىكە ياقىن بولغان يىرلىرىدە كى يەنى جنوبدە بولغانلر بىنى اوزلىرىنە تابىع ايتىكانلر. شىمالدە بولغانلر بىنى نورمانلر تابىع ايتىكانلر. نەھىت بولارغە نورمانلردىن بعض كىشىلر كىلوب ادارە ايتەرگە، بولار اوستىدە خانلىق ايتەرگە، اصلاۋيانلر بىنى وحشى تركلكلدىن چىقارغە كرىشكانلر. جنوبدىن خرىستىيان بولغان خىزىلر توركلرى، بىگىرە كىدە خرىستىيان بولغان ۋىزانتىيە (زوم) خىللىرى واسطەسى ايله بولار آراسىدە خرىستىيان دىنلرى طارالا باشلاغان. شولاي ايتوب بولار اوزلىرىنىڭ طىنچ سازلىقلىرىدە اورمانلردە آزالاب بولغە، تىرىلە باشلاغانلر .

اونىچى عصر نىڭ باشلىرىدا عرب ساياھلىرى خىزر و بلخار تۈركلىرىگە كېلىدىغان و قىلدىغان، ابدل بويلىرىداغى تۈرك شىھەرلىرىداغى اصلاۋيان سودا گرلىرىگە اوچرايدىلار. ۱۳ نىچى عصر مىلادىنىڭ اورتالىرىدا تابا چىنگىز خاننىڭ عىسكىرى اصلاۋىلار (روسلىرى) نى اوزلىرىداغى قارىتىدىغان و قىلدىغان بولار آراسىدا كۈب قاللار و نىق كرىيوسىلارغا اوچرايدىلار.

اصلاۋيانلارنىڭ ايكى اۋلىكى كىناز (خان) لرى رورىك اسمىدا بىر نورماندىر. بۈكسىمە ھىم آنىڭ ايكى قىرداشى اصلاۋيانلارغا ۸۶۲ نىچى مىلادىدا كېلىدىلار. بولار نورمانلاردىن ۋارىك اسمىداغى قىلىپكە روس اسمىداغى فامىلىپكە منسوب اولدىلار اوچون روس دىيىپ بورتوللار ايدى. اصلاۋيان خىلقلرىدا كىنازلىرىنىڭ اسملىرى ايله روس دىيىپ مەملىكىتلرىدا روسيا دىيىپ آتالدى (۱).

اصلاۋيانلار شىمالدىن نورمانلار، جىنۇبدىن تۈركلىرگە قاتشىلارنى آرقاسىدا مەشىقت جەھىتىدىكى تۈگىل، مەنى و طىبىقت جەھىتىدىكى كۈب اوزگەردىلار. بولارغا بىك كۈب خىزر تۈركلىرى و آلاردىن صوڭ قىچاق تۈركلىرى آرقىلى بىك كۈب اولوش تۈرك قانى قاتوشدى. خرىستىيان ويا مەجوسى تۈركلەر اصلاۋيانلار ايله قىدا بولشالار ايدى. اونىچى عصر نىڭ باشلىرىدا آلار اوزلىرىنىڭ اورىياڭا طىبىقتلىرى ايله قوراللانوب چىقتىلارگە ھىجوم ايتەرگە باشلايدىلار. رورىك نىڭ اوغلى ايسگور و قىتىدا جىنۇبدا روم (ۋىزانتىيە) گە و آندىان صوڭ ابدل بويىداغى بلخار تۈركلىرىگە ھىجوم ايتىدىلار (۹۱۲ م).

(۱) بو مەروف روابىتىدا بو ھىقىدە موندىن باشقا تەحقىقلاردا بار.

بۇلار چىنگىز عىسكىرى كېلگەنگە قىدر اوزلرىنە بر رىسى دىنگە، تىلگە، يازوغە، عبادتخانىلارغە مالك بولغانلر ايدى .
 اصلاۋىيان كىنازلرىندىن ايك اۋل خرىستىيان دىنىنى قبول ايتۇچى كىمىسە ايسگور اوغلى اسۋىياتىسلافنىڭ، ۋلادىمىر اسمىندەگى اوغلىدىر .
 اول كىيىفدە كىنازلىك ايتىدى . كىيىف اصلاۋىيانلرى (روسلرى)
 تاماماً (دىەرلىك) خرىستىيان ايدىلر . ۋلادىمىرنىڭ آناسى ايليا بىلك مخلص خرىستىيان خاتون ايدى . اول مەنأ خرىستىيان بولغان، خرىستىيان تىرىبەسى كورگان ۋلادىمىرگە رسماً خرىستىيان بولورغە قوشا ايدى . ۋلادىمىر رسماً خرىستىيان بولغاندە اوزىنىڭ بىك كوپ بولغان سوبوكلى خاتونلرىندىن آيرلورغە طوغرى كېلگەنگە ، خرىستىيانلىق مېجوسىب قىدر اوك ابركلىك بىرمەگانگە كورە اول اوزىن رسماً مېجوس سانى .
 وگناھ ظن ايتدىكى خالده آلتون مېوقلى پىتلرغە رسماً عبادت قىلورندە دوام ايتە ايدى . ۋلادىمىر روملر (ۋىزانتىيە) ابلە صوغشاقاق اولدى ، غلبە ايتەچك اولسە خرىستىيان دىنىنى قبول ايتەرگە سوز قويدى .
 غلبە ايتىدى . مونك اوستىبە روم پادىشاھلرىنىڭ (۱) آنا اسمىندەگى سىكللرىنە مېجىت ايتىدى ، اوزىنە خاتونلىققە آلورغە تىلەدى . آنا بىن مېجوسىبگە بارمىمەن دىدى . اوشبو وقت ۋلادىمىر رسماً خرىستىيان دىنىنى قبول ايتىدى (۹۸۸ م) .

ۋلادىمىر اوزىنىڭ وفاتى وقتىدە مەلىكىنى اوغلىلرى آراسىنە بولوب بىردى . اوغلىلرى اوز آرالرىندە اۇغشىدىلر . ايكى عصردىن آرتق وقت بۇلار اوز آرالرىندە گىل صوغش قىچقرش ابلە عمر (۱) اول وقت روم (ۋىزانتىيە) دە ايكى بر طوغمە تىرداش خاكلىك ايتەر ايدى .

كېچىدىلەر. چىنگىز عىسكىرى كېلىگان وفتىدە بولار همان شول حاللىرىدە ايدىلەر. چىنگىز عىسكىرىنە بولارنىڭ مەلىكىلىرىنى فتح ايتىمك بىك زور مشقت طورمادى .

خزرلەر - قىچاقلار: ھونلارنىڭ سوڭىدە دوناي ھىم اوزى (۱) (دىنپىر) يىلغىلىرىدىن خزر دىكىزىنىڭ شىمال شىرقىلىرىنە قىدر سوزلوب كىتىكان اوزون قىچاق مەلىكىتى، آوارلار كىبى جەمەتلىرى، قزاقلارنىڭ آغىلىرى سىبىلى يىدىنچى عصر مىلادىنىڭ اورتالىرىنە قىدر اوزىنىڭ بولغانونىدە دوام ايتە . آلتىنچى عصرنىڭ اورتالىرىدە بىوك تورك (توكىو) ھىكومىتى بويىرگە بوقاخان دىكىگان كىسە قومانداسىدە عىسكىر يىەرب قىرىمىنى ضىبط ايتىدەرە، اوزىنىڭ غىربىدە گى قىچاقىدەغى قوتىن نىغىتا . لىكىن قىچاق رەئىلى بىر حالگە كىلە آلى . يىدىنچى عصرنىڭ اورتالىرىنە طابا - شىرقىدە گى اىلى فاآننىڭ بويىروغى بويىنچە مىدر - قوآرات دىكىگان بىوك واوستا خان، اوزىنىڭ سىعى وتىدىرى آرفاسىدە قىچاقىدەغى جەمەتلىرىنى چوالچىق حاللىرىدىن چىغارا (۶۳۵ م) .

شىرقىدە گى توركلەر، خزر دىكىزىنىڭ جىنوبىنە، عربلەر، ايرانلار بىرىنە اورناشا تورغان وقتلردە بو توركلەر بىر نىچە ادارەلەرگە بولتوب، طىنچلانوب اوطورغان بولالار .

دوناي بويلىرىدە قالغان بلغارلەر، ماجارلار اوز باشلىرىنە ادارە ايتلەر، دىنپىر يىلغىسىدىن خزر دىكىزىنىڭ شىرقى شىمالى طرفلىرىنە، اوزون صحرائىزغە سوزلوب اوطورغان توركلەر خزر (۲)

(۱) اوزى دىنپىر يىلغىسىنىڭ بويىروغى اسىدەر .

(۲) بىقىن اىتمالغە كورە خزر مىلى اسم توگىلەر . قىچاق ھىكومىتى

۱۰۵۵ نىچى م . يىلغە قىدر تارىخىدە اوزىنىڭ مىلى اسمى ايلە آتالى .

وصوگندان قپچاق اسملى ايله حكومت سورلر ايدى . ايدلنك اورتا آغبنده غى بلغارلر ، تمام معناسى ايله مدنى تركلك گه گرىشوب ، قوتلى بر اداره آستنده اوز باشلرينه بر حكومت تشكيل ايتلر ايدى . شولاى ايتوب ۹ - ۱۰ نچى عصرلر تيره سنده بيوك تورك ملتنيك قوتى بايقال تيره سندن كوچوب ، ايران برينه ، شرفى ياور و پاغه ، نان لو (كاشغرغه) غه يعنى عموماً محصولدار هم سودا و تجارتكه اوگاي اورنلرغه جيولغان ايدى .

اورال - اوزى قپچاقلرى (خزرلر) اوز باشلرينه تركلك ايتيه باشلاغاچده شرفى روم يعنى استانبول ايمپراطورلغى ايله دوست اولوب ياشارگه ، ايكي آراده غى الكگى نزاعلرني طاشلاب تركلك ايترگه باشلاديلر . روملر ايله قز آلوب قز و يرشورلر ، روملر صوغش و طارلق ككونلرنده هر وقت اوشبو خزر توركلرندن ياردم آلورلر ايدى . خزرلرنك كوبسى دوستلرى اولغان روملرنك خرستيان اولولرى سيبندن خرستيان دينى قبول ايتديلر .

يدنچى عصر ميلادى ده دين اسلام عربستانده ظهور ايدب قوتله -

ننگان وقتده بو قپچاقلر عربلرگه « خزر اسمنده قوتلى حكومت » اولوب معلوم ايديلر ؛ حضرت عمرنك (رضى الله عنه) خلافتى وقتنده اسلام عسكرى شام ديارلريني ، لبنان و قافقاس طاغلريني ، هم آذربيجان وارمنستان و لايثلريني فتح ايدب اوشبو خزر توركلرينه كيلوب بتدى (۱۶ هجرى) .

اسلام عسكرى خزرلر ايله كوب يللر صوغشديلر ، لكن هبج بر خير چقمادى بعض وقت غالب اولسه لرده كوب وقتلر خزرلر غالب اولورلر ايدى . اوشبو خزرلر برنده صحابه لر

قانى توگلىدى. اهل اسلام، خزرلر ايله هازون الرشيدنىڭ خليفه اولغانىنه قدر كۆپ صوغش ايتدىلر، هارون وقتىدە اوشبو صوغش طوقتالدى (۱۸۳ ھجرى).

هارون وقتىدە خزرلرنىڭ خاقانلىرى خرىستىيانلىقتىن يهود دىنىگە كۆچدى. اسلام عالملىرى اوشبو خزرلر ايله فاتشورلر، اسلام سوداگرلىرى خزرلر ايله سودا و تجارت ايدشورلر ايدى. خزرلرنىڭ بىلىنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملىرىدە شىرلىرى وار ايدى؛ پادشاهلىرى خاقان، نورىلرى «يك» آتالور و درىندىڭ شىمالىدە سمندر شىرىندە طورور ايدىلر.

اوشبو سمندر شىرىنى (۱۱۹ ھجرى) اسلام عىسكىرى ھلاك ايتدىكى صوگىندە خزر خاقانى ايتل (ايدل) طاماغىندەغى ايتل (حاجى طرخان (۱)) شىرىنە كۆچدى. شىرلىرىدە سودا و تجارت قوتلى، حىوانلىرى قويلارى كۆپ، اومارطا قورطلرى باللىرى مول ايدى. آلمان، بوزم باقچىلرى تىرىيە ايدىلر، بىغداي و دوگى ايسگىرلر، ايك كۆپ آشاغان آشلىرىدە دوگى اولور ايدى. شىرلىرىدە قش كونلىرىدە گىنە طورورلر، جاي كونلىرىنى تورك عادىتىچە صحرا لىرىدە كىچىرورلر ايدى، نىندىگىنە خلىقتىن اولسىدە اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدىلر ايدى. خزر توركلىرىنىڭ خاقانلىرى ھرىقتىن صوگ كونلىرىگە قدر يهودىلىككە ثابت اولوب قالدىلر ايسەدە خلىقنىڭ ايك كۆبسى مسلمان اولمشلر ايدى. اوشبونىڭ اوچوندى خاقانلىرى مسلمانلر تىلەدگىچە گىنە بورور، خاقاننىڭ وزىرلىرى مسلمانلردىن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

(۱) حاجى طرخان اسمى صوگىندىن و بىرلىش؛ استرخان اسمى حاجى طرخاندىن بوزلمشدر.

صوغشقانده مسلمانلار فاتوشمازلار ايدى. يالغز ايتل شهزنده اون
مك قدر مسلمان اولوب، اوتوز قدر مسجد و كوب مکتب و مدرسه لرى
وار ايدى. خزر توركلرى آراسنده دينده كامل ايركنچليك اولوب
هيچ بردين اهلى ايكنچيسى حقينه تجاوز ايتمز ايدى.

خزر مملكتى زسمنچه، مملكت اوچون يدى قاضى اولور؛
اوشبو يدينك ايكنسى مسلماندن، ايكنسى نصارادن، ايكنسى
يهوددن اولوب برسى پوت پرست مجوسى خلقلردن اولور ايدى.
بر مسئله مشكل لك صورتىنى آلور ايسه، جملهسى قرآن حكيمه
رضا اولور ايدىلر.

اصلاؤيانلرنك كوبسى خزر خاقانى تصرفنده بولنور و بعضلريده
خزرلر تصرفنده بولغان كييف شهرنده طورورلر، خزر حكومتينه
هر اوى باشندن يكل بر مقدار خراج بيرلر ايدى.

خزر خلقلرى ميلاددن طوفزنجى عصرلرده عرب و روم
خلقلرندن آلغان مدنيتلىرى آرفاسنده (۱) راحتك اچينه چومديلر، بايلىق
و نعمتلرگه غرق اولدىلر. مملكت ادارهسى اشلرنده بتونه يومشاقلىق
ايدى باشلادىلر (۲). اوشبو وقتلرده اصلاؤيان خلقلرى اوستينه شمال
طرفندن حاكملر كىلدى، اصلاؤيانلرنك «اوليگ» اسمنده كنانلرى
كييف خلقىنى خاقانغه قارشو قوطورتوب خزرلر تصرفندن چغاردى.
خزر خاقانى بولارغه عسكر ايله كىلدى ايسه ده، اصلاؤيانلرغه مغلوب
اولدى (۸۸۵ ميلاد).

كناز اوليگ وقتنده ۵۰ مك قدر روس عسكرى كيمه لر ايله
ؤولغه (ايدل) بويلا ب خزر ديكزىنه توشدىلر. و خزر خاقانى نك

رخىتى و كىيىكاشى ايله دىيىكز اچىدىن قاققاز طاغلىرى آرتىدى بىر ذىعه (۱) دىيىم (۲) شىهرلىرىنى يىغما ايدىوب، خراب ايدىوب يوردىلر و قايىتوشلى غارت و يىغمالرىدىن حاصل اولغان ماللردىن خىزىر خاقانىنى تىوشلى اولوشلارنى بىرورگى طوقتا دىلر؛ ايتل مسلمانلرى روسلارنىڭ اشلرىنىه آشنا ايدىلر؛ دىيىم، بىر ذىعه مسلمانلرىنىڭ قانلىرىنى آلور اوچوب روسلار ايله صوغشورغى خىزىر پادشاهدىن صورادىلر؛ خاقان رخصت ايتىدى. لىكن مسلمانلر آڭا قارامى اوزلىرى (آلار آراسىدى نىصارالردى بار ايدى) اون بىش مىڭ مىقدارىدى اولدىقلىرى حالده ۵۰ مىڭ قدر اولغان روسلار ايله صوغشورغى كرىشىلر. غلبى خىزىرلر طرفىدى اولوب روسلارنىڭ بىك آزيغىنىه آخىر ساعىتىدە قاقچوب قوطلدى. اوتوز مىڭ روس اولگى سانالدى (۹۱۳م)، اوشبو وقتلر خىزىرلر حكومت اشلرىدى تامام يوشاروب بىدىلر. روسلارنىڭ كىنازلىرى مىسىنلاؤ زمانىدى خىزىرلرنىڭ قىرىم طرفلرىدى هم نفوذلىرى بىدى (۱۰۱۹م) (۳).

خىزىر خىلقلرىنىڭ اوشبو اون بىرىنچى عصرده اسلام دىنىنى قىبول ايتىمىگانلىرى بىك آزي ايدى. پادشاهلىرى هميشە يهودىلگىدى قالموب يهودىلرگى قدر حرمت ايدىر ايدى. اوشبو سىبىدىن خاقاننىڭ مسلمان بولغان مىملىكت خىلقلدى نفوذى بىك آزي ايدى.

عىن شول وقتلردى؛ بلىكە شولوق خاقاننىڭ توابىلرىدىن بولغان،

(۱) تارىخى الكامل ابن ائىرنىڭ هم تارىخى طبرى (۲) مروج الذهب.

مىسعودىنىڭ.

(۲) خىزىرلرنىڭ قىرىمدى قوتلىرى كىسلىوىنى قاراب روس توارىخى،

خىزىرلر اون بىرىنچى عصرنىڭ باشىدى، حكومتلىرىنى بوغانلدىلر دىب ياڭلىش حكمت ايتلر.

خزر دېكزىنىڭ شىمالى ساھللىرىنى ياقىن بوشلقلاردا تىركك ايتە تورغان قىچاقلىرى، مەلىكەت اداۋەسىنى اوز قوللىرىنى اآلدىلىرى. (۱۰۵۵م). بو قىچاقلىرىغا قاراب ائىنە مەلىكەتنىڭ خلقى آلاماشنادى بلكە مەلىكەتنىڭ اسىمى گە آلاماشنىدى، خزر اسىمى اورنىنى قىچاق اسىمى قالدى (بولار قومانى، پالۋىس دىدە بورتلەلىرى).

مەلىكەتنىڭ ياڭا مەدېرلىرى فتوحاتقا كىرىشوب مەلىكەتنى غىرب طرفىنىە صوزدىلىرى. غىربدە گى رومانىا هم اوزى (دېنېر) نەرى طرفلارنىدە غى اصلاۋىيان وتورک قوملىرى بو ياڭا مەدېرلرنىڭ غىرللىرى سونىگانىگە قىدر بولار قول آستىدە طورورغە مەجبور اولدىلىرى. شىرقىدە گى نەۋزىلىرى توركىستان اچىنە صوزلوب كىتىكان ايدى.

مەلىكەتلرنىڭ پائىتختى ائىكى اولوب بىرى توركىستاندە ائىكىنچىسى قىرىمدە ايدى. هر ائىكىسى سوداق اسىمدە ايدى. بولار مەبىشلىرىنى بىك آزالاب اوز گارنىدىلىرى. اون اوچىنچى عىردە چىنگىز عىسكىرى كىلگانىدە همان كوچمە مەبىشتىدىن چىقوب بىمە گانلر ايدى. خزرلر وقتىدە غى كىبى اوك بولارنىڭدە سودا وتىجارت اهللىرى خاقانلىرى شەھەرلردە طورورلر ايدى. چىت خىلقلر ائىلە سودالىرى همىشە خزرلر وقتىدە غىچە دوام ائىندى. كورشىلىرى اولغان روس خىلقلرى ائىلە بعض وقت دوستلاشوب بعض وقت دشمانلاشوب طوردىلىرى. قز آلشوب و بىرشوب قىدالقلر ائىندىلىرى. واوشبو يول ائىلە روسلرغە يىنە كو بوك تورك قاآنى بىردىلىرى.

عموماً هون آوار جەمىئەتلىرىنى كورسەتە تورغان بو قىچاق توركلرنىڭ تىللىرى بىزنىڭ ائىدل بوىى توركللىرى هم قز اقلرنىڭ تىللىرىنى بىك ياقىدۇر. حاضرگى مېشارلر بىك آز آيرما ائىلە همان شول

قېچاق توركلارنىڭ تىللىرى ايله سويله شەلەر (۱).

قېچاقلارنىڭ تىللىرى، ادبياتلىرىغا ئائىد يازلغان اثرلەر بو كۈنگە قدر صافلانوب كېلگەن. مەنىدە اول وقتدە بىك مەم اورنى توتقان لاتىنلەر طرفىدىن قېچاقلارنىڭ تىللىرىغا لغت كىتابى ياسالغان. آلارنىڭ بقاللىرى، جىرلىرى، دعاللىرى يازلغان. خىستىيان لاتىن مېسپانىرلىرى طرفىدىن قېچاق (قومان) تىلىدە يازلغان دىنىي اثرلەر، وعظملەر بار (۲). بو كىتابلەر آرفاسىندە حاضرگى علما قېچاق (قومان) تىلى حقىدە بىك مەم نەتىجەلەرگە ايرىشىدىلەر. بو اثرلەر حقىدە يازغان بىر رسالە سىندە ۋ. رادلوف: «ايدل بوبى تاتارلىرى اوزلىرىنىڭ موندن ۵-۶ يوز ايلگەرگى تىللرن بىك آزغىنە اوزگارنىكانلەر. بولارنىڭ بابالرى قېچاقلارنىڭ تىللىرى، بولارنىڭ حاضرگى تىللىرىدىن دخى دە مەمىل مەم كىيىك ايدى» دى (۳).

بو اثرلەر عوموماً توركلارنىڭ ايسىكى تىللىرىغا، ادبياتلىرىغا ئائىد اثرلارنىڭ ايلك مەملەرى جەملە سىندىلەر.

(۱) و (۳) رادلوفنىڭ «قومان تىلى حقىدە» دېگەن رسالەسى ص ۵۳.
 (۲) قېچاقلاردىن قالغان بو اثرلەر ۋ. رادلوف طرفىدىن تەفصىلىي شىرحلىرى ايله، «Записки Академіи наукъ» نىڭ ۱۸۸۷ نىچى يىلقى ۳۵ نىچى جلدىدە، ۱۳۲ صىھىنەلك بولوب نىشر ايتىلگەن. مەم بو اثرلارنى، Фонетика مەم نحو جەھتلەردىن تەقىش ايتوب وباشقە توركى لەجەلەر ايله چاغشىدىروب Оязыкъ Кумановъ по поводу изданія Куманск. словаря اسملى بىر كىتاب يازغان؛ بو مەم شولوق آكادېمىيە ناوك جەمئوعەسىنىڭ ۱۸۸۴ يىلقى ۸۴ نىچى جلدىدە، ۵۳ بىتلىك بولوب نىشر ايتىلگەن. بو كۈندە گى استانبول توركلارى غە شول قېچاقلارنىڭ خىزر دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىن اسلام مەملىكىتلىرىغا كىتىكانلەردىن كۈبە بېگەن خەلقلەردەر. بولارنىڭ تىللىرى غە ايسىكى قومان (قېچاق) تىلىغا اوخشى.

بلغار توركلرى: (۱) بۇنىڭ بابالارمىز بولغان بلغارلارنىڭ بو ايدىل بويىندە نى زماندىن بىرلى ئىركلك ايتوب كىلگىنلرى معلوم توگىلدىر. آلا رىك ايسكى زماندىن بىرلى اوكل اورالنىڭ غرىبىدە گى ايلك محصولدار اورىندە، ايدىلنىڭ اورتا آغىندە، ايسكى بوزلەب زور تارماقلىرىنىڭ بىرگە جىولغان اورىندە ئىركلك ايتوب كىلگىنلر.

ايدىل، اسقاندىناۋيا يارم آطەسنىدە غى، كوزلىرى ايرتە اوكل آچلغان قوملرگە ياقىن اورىندىن چوب، اوزىنىڭ نىھايە سزكوب تارماقلىرى بويىندە اوطورغان تورلى تورلى قوملرنىڭ محصولاتىن بلغارلارغە آغزوب كىتورگان هم بلغارلارنىڭ توبەن ياغىندە، بلغارلارغە زور بول بولوب، ايرانغە، ھىندىستانغە، عربلر مىلكىتىنە تابا صوزلوب كىتىكان، خزر دىكىزىنە باروب قويغان. اورال طاغىلردىن قىمتلى معدنلر توبەگان كويمەلر آق ايدىل ايلە، تورلى قىمتلى مىخ وتىرىلر توبەگان كويمەلر قاما وھم ۋىياتكە يىلغەلرى ايلە، فل وكنىزە كلر ومال متاع توبەگان كويمەلر اصل ۋولغە يىلغەسى و غرىبىدە گى طارماقلىرى ايلە بلغارلارنىڭ پايتختلىرى بولغان بلغار شىرىنىڭ سودا اسكلەلرىنە طوقتار، و نرسەلرى بازارلرىنە قويلور ايدى. ھىر مىلكتگە بول اولغان قارا دىكىزگە قوبا طورغان دون يىلغەسى ايدىلنىڭ كورشىسى ايدى؛ اوشبو يولدىن روم (ۋىزانتىيە) خىلقلرى، خزر دىكىزى ايلە ھىندىستانغە كورشى اولغان ايران خىلقلرى

(۱) مو بايدە ليخاچوف نىڭ، ۱۸۷۶ نچى بل پىتربورغدە جىيلغان
 Бытовые памятники Великой Булгарии
 Asi ايلە يازغان ائىرندىن (ص ۱-۵۰) ھىم
 С. М. Шпилевский نىڭ
 Древние города и другие Булгар-
 ские памятники въ Казанской губернии
 (ص ۱-۵۵، ۱۸۷۷ نچى يىلغى نىشۇر قىزاندە) و غىرلردىن استفادە ايتلىدى.

بلغارغە كېلورلر و بازارىندە ھەم كرۋان سىرايىندە شىمال طرفىدىن كېلىش
مەدىن، مېخ و تېرىلەرنى آفچەلەرى ھەم اوزلەرنىڭ اوزلكسىز سەيلەرى
آرفاسىندە طابقان محصولات مەدنىلەرى بىر بىرىنە آلىشىدۇرلر ايدى.
پرلەرى و دىنلارنىڭ تەربىيەسى، دىنانىڭ تورلى طرفىندە غى مەدىنى خەلقلەرغە
قاتشۇ و اوزلەرنىڭ زور استىمدادلەرى آرفاسىندە، بىك كۆب بولغان
ھازىرگى مەدىنى قوملار دىناغە كېلىمە سەدىن ايلگەرى، بلغار توركلەرى
قۇتلى تىجارىتىگە، تورلى مەلىكىت خەلقلەرى ايلە گور كېلۇب طوراً
طورغان كرۋان سىرايلەرغە مالك مەدىنىلى خەلق اولۇب دىناغە ياشارلر
ايدى. ھىجرت نىدىن ۳۰۰ نىچى يوزدە عرب سىياھلەرى قىطاي اچلارنىدە
يورگاندە قىطايلىر «دىنانىڭ ايلك زور دورت پادىشاھلەرنىدىن بىرسى بلغار
خانىدىر» دىلر ايدى (۱).

بلغارلر و آلازنىڭ تىللەرى، - بلغار دىگان سوز، بىرگنە تورلى
تىل و بىرگنە دىندە بولغان بىر جەمئەتنىڭ. اسى توگىل. بلغار، بىلكە،
ايدىلنىڭ اورتا آغىمىدە، قانما تاماقلارنىدە غى سودا مەركىزى بولغان بىرلەردە
تىركلك ايتۇچى تورك قوملەرى ھىبەت مەجئەسىنىڭ اسىمىدۇر. اول (بورونى)
وقتدە بلغار خانلىقى قولى آستىدە طوراً طورغان، ھازىرگى كۈندە گى
چىرىش، موقشى، مۇردۇئا، ۋوناك دىگان كىبى فېن خەلقلەرنىڭ
بابالەرى ھەم بىزنىڭ ھازىرگى قزان خەلقى، چۈاش، مېشەر، باشقۇرد كىبى
توركى قوملەرنىڭ بابالەرى ھەم سىدە بلغار اسىمى آستىدە يورگانلر.
اصل بلغار اسىمى ايلە تەبىلە بىرەك آتالغان خەلق، بىزنىڭ ھازىرگى

Какъ далека простира- Н. Н. Пантусовъ (۱)
лись сведѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Сред-
ней Азіи .

چواشلىرنىڭ بابالىرى بولغان توركلردىن. ھىم مەلىكىدە باش و آنى
ادارە ايتوچى قومدە شول بىزنىڭ وچواشلىرنىڭ بابالىرى بولغان بلغارلر
بولغانلر .

بابالرمز بلغارلارنىڭ تىللىرى، بىزنىڭ ھازىرگى تىلدىن ايله چواشلىرنىڭ
ھازىرگى سويلەشە تورغان تىللىرىنىڭ ايكى اورتاسىدە راق بولغان .
بىلكە ھازىرگى چواشلىر بورونقى بابالرمزنىڭ تىللىرى بىزگە
قاراغاندە دخى يىخشىراق ساقلاغانلردىن . لىكىن اصل بلغار تىلى بولمىدە
يوق . بىزنىڭ خلىق، تىللىرىن باشقە مىسلمان توركلر ايله فاتشوب
اوزگارنىكان كىبى ، چواشلىردە بورونقى تىلنى باشقە مجوسى قوملىرىگە
فىنلىرىگە فاتشوب اوزگارنىكانلر (۱)

ادارە جەھىتىدىن اول و قىندەغى بلغار مەلىكىتى بو كوندەگى گىرمانىيا
غە اوخشاغان بولغان : مەلىكىتى تورلى طرفلىدە تورلى واق خانلر
ادارە ايتىكانلر .

مذكور واق خانلىرىنى ھىم ، عوموماً ، مەلىكىتى اصل بلغار دىب
يورتلە تورغان خلىقلر (يعنى بىزنىڭ بابالرمز) دن سايلانغان بىر الوغ
خان قاراغان . الوغ خان اوزى ايدىلنىڭ سول ياق يارىندەغى
(ھازىرگى قىزاندىن يوزىكىرى چاقىرم توبەن) بلغار شەھرىدە طورغان .
بلغارلر دىن اسلامنى قبول ايتىكانىگە قىدر . بلغارلارنىڭ دىن
اسلامنى قبول ايتولرىنە قىدر اولغان حاللىرى بىك آچىق معلوم توگىل .

(۱) بو خىدە Труды 2-го Археологического съезда въ С. Петербургѣ
دە لىخاچوفنىڭ « بورونقى بلغار مەدىنىتىگە
ھىكىلى » اسمىدەگى ائىرىدىن (ص ۳-۴ ھىم) Н. Н. Ашмаринъ
بولغارى و Чуваши دىگان رسالەسىدىن ومونىڭ كىبى ائىر لىر
قارالسون .

عرب عالمرینک حکایه ایتولرنجه، بلغارلر دین اسلامغه کرگانگه قدر دین جهتندن باشقه تورک قوملری ایله بر حکمده بولغانلر. عموماً تورک خاقلرنده بولغان عرفی فانولر، بلغارلرده بیگره قاتی رعایه ایتوله تورغان بولغان. بلغارلر آراسنده زنا، اوغریلق، جنایت کبی اشلر بولماغان. خائتلرنی اوترگانلر. زنا بولا فالسه، ایر هم خاتون نیندیگنه درجه ده گی کشیلر اولسه ده اولسونلر، بر تورلی جزالانورلر ایدی: بو زانیلرنک هر برینکده آیاق و قوللرنندن دورت یرگه فاغلغان دورت قاز فغه باغلارلر ایدیده باشلارندن آیاقلرینه قدر کیسوب طورارلر ایدی. واعضالرینک هر بر کیسه کلرینی آغاچ بوتاقلرینه آصارلر ایدی. اوغریلرینی اوتوره تورغان بولغانلر. بلغار خاتونلری ایرلردن فاجماسلر، ایرلر ایله یرگه صوغه کرورلر هم ادب دائرهنده بولنورلر ایدی.

بلغارلرنک دین اسلامنی قبول ایتولری. - یدنچی عصر میلادینک باشنده عربستانده دین اسلام ظهور ایتدی؛ اهل اسلام بیک کوب یرلر، مملکتلر فتح ایدوب اسلام دنیاسینی غربده اسپانیادن شرفده فطای یرلرینه قدر کیگه یتدی. علوم و معارف هم تجارت و عمران فوق العاده ترقی ایتدی. دنیانک کوب طرفلرینه عرب سودا و تجارت و علم اهللری (بو جمله دن طبیلری) طارالدیلر. آلا ر بای و مدینتلی بلغار مملکتینه بیک ایرنه کیلوب یتدیلر.

دین جهتندن اسلامغه ایک یاقن اولغان بلغارلرغه، دین اسلام هم اوزلری کبی اوک صاف کوکلی، صادق اولغان عربلر بیک اوخشادی. دین اسلامنی بولاردن کورب اوگره نورگه باشلادیلر (هجرتنک اولگی عصرنده اوق).

بلغار پادشاهی (خانی) آلماس سلکی اوغلی (۹۲۱ م ۳۰۹ هـ)، بغدادده شول وقت اسلام خلیفه سی اولغان مقتدر بالله غه ایلچیلر ییهروب اوزلرینه دین اسلام نی اوگره تور اوچون علمالر، مسجد و مدرسه لر، عرب اصولنجه بنالر، هم دشماندن صافلانمق اوچون شهر تیره سینه قلعه لر بنا ایتمک اوچون ماهر اوستالر صورادی و اوزی خلیفه گه اطاعت عرض ایتدی. خلیفه ایلچیلر نی و یومش لر نی ممنونیت ایله قبول ایتدی و بلغار غه ییه ر م ک اوچون ایلچیلر هیئت نی و اوستالر حاضرله دی. سه سن الراسبی و بدر الحرمی اسمنده ایکی عالم نی بلغار غه ییه ر م چک کشیلرینه باش ایدوب و احمد بن فضلان اسمنده بر سینی بولار غه کاتب (سیکریتار) ایدوب تمین ایتدی و اوشبو کاتب گه کورگان و بلگانلرن یازا یورر گه بیوردی.

ایلچیلر هیئت نی (۹۲۱ میلاد ایون ۲۱، ۳۰۹ هـ صفر ۱۱) بغداددن چغوب بخارا، خوارزم طرفندن (فوریدن) بلغار غه سفر ایتدیلر. بریل غه یاقن وقتلر اونکاروب بونلر بلغار یرینه کردیلر. «بلغار» شهرینه یتەر گه بر کون و کیچلک یول قالمش ایدی؛ بلغار خانی فولنده اولغان دورت پادشاه (کیچوک خان لر) و بیوک پادشاهنک اوغللری، فرداشلری ایلچی هیئت نی ایکمک طوز هم طاری ایله استقبال ایتدیلر. بلغار شهرینه اون بیش چافر م قدر یر فالدیغی صوک اولوغ خان آلماس سلکی اوغلی اوزی عسکری ایله استقبال اوچون چقدی. ایلچیلر نی کورگاچ آطندن توشوب اوزلرینک بوروننی عادت نی بوینجه سجده ایتدی. یگنده طولی آلتون کمش آقچلر وار ایدی بونی چه چدی. ایلچیلر ایله کورشدی. ایلچیلر

بلغارغە (۹۲۲، مای ۱۱، ۱۰۳۱۰ ۹۲ محرم دە) يتدىلر؛ پادشاه بولارغە مخصوص قىبە و كىز اوۋى قوردردى. ايلچىلر ۱۵ نچى محرم گە قىدر اوشبو كىز اوۋىلر دە قالدىلر. ۱۶ محرم پنجشنبه كون خان حضرتىنىڭ اطراف، ولايت وشەرلر دە گى كچوك خانلرى تمام كىلوب يتدىلر.

اوشبو كون بلغار خلقىنىڭ ايك زور وايك مقدس بايراملرى وبلغار خانى نك ايك مقدس ايك عزيز طويى باشلاندى؛ خان ايلچىلرنى اوزىنىڭ مخصوص سراينه آلدى، ضيافت باشلاندى. ايلچىلر، مقتدر بالله خليفە نك يەرگان هديه لرىنى حاضرلەب و خليفە نك خانغە يەرگان بولەك آطينى خاص ايدىر ايله ايدىرلەب خان حضرتلرىنە تقديم ايتدىلر. خاننك اوستىنە بولەك كىومنى وچالمانى و خانونىنە خلعت كىوردىلر. احمد بن فضلان خليفە نك هم وزيرلرىنىڭ مکتوبلرىنى چقاردى اوزون مکتوبلر ايدى؛ خان حضرتلرى آغر گە و دەلى ايسە دە آياق اوزرە باصوب طكلادى. خاننك وزير و خانلرى ايلچىلر اوستىنە آلتونلر چەچدىلر. پادشاهنك خانونى ايلچىلر، علمالر حضورندە اولور و ضيافت ايدىر ايدى.

ايلچىلر حضورندە خان حضرتلرى اوزىنىڭ مچوسىلەك دە قوشلغان اسمن بغداد خليفەسىنىڭ اسمى اولغان جعفر گە، آناسىنىڭ اسمىنى عبدالله غە ايلەندىردى. و خطبەلر دە «اللهم اصلح عبدك جعفر ابن عبدالله امير بلغار مولى امير المؤمنىن» دىە ذكر ايدلور اولدى. يعنى: بيوك ايلچى هيتتى حضورندە زور بيرام ايدىب بلغارلر و خانلرى رسمى صورتدە مسلمان اولدىلر. (۱۰۳۱۰ ۱۶ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ مای). بلغارلر نك مدنى معيشتلرى - باشقە مدنى قوملر دە گى كىك اوك بلغارلر نك دە مدنى معيشتلرى، مدنىلرى، ايگن چەچو، تورلى هنر اشلرىنىڭ، سودا و تىجارتنىڭ بيك فونلى بولورندىن، آرالرىندە عالم

لارنىڭ، علم يورتلرىنىڭ كۆب بولۇۋىدىن، بىك باي تۈركك ايتو لرى، شەھەرلەندە آغاچ و طاشلاردىن بنا ايتلىگان زور و ماتور يورتلر، مسجدلر، مدرسەلر، مغازەلر، كروانسرايلرنىڭ كۆب بولۇۋىدىن عبارتدر .

آلارنىڭ اول عاللى مدينىتلرن اثبات ايتوچى و بزرگە كورسەتوچى شاهدلر: اول بورونقى بابالرمزنىڭ بزرگە قالدردغان، مەنگولك طاش عمارتلرى و آلارنىڭ بو كوندە ير آستىدىن چغا طورغان نورلى قوراللرى، زىننلرى، قاپلر، سونگولر، ير آستىدىن سو يوروتە تورغان (ۋاداپراۋود) طروبالىرى، آلتون كەمش ايلرلىرى، طاشلر و تيمزلردىن ياسالغان نورلى رسم و صورتلر، اوستلر يە نورلى حكمتلى سوزلر يازلغان آقچەلرى، اوزلرنىڭ بلغار تلىسدە هم عرب تلىرىدە بىك اوستا ايتوب كۆب حكمتلى سوزلر ايله يازلغان قىر طاشلىرى و بولارغە اوخشاشلى هر نورلى مدينىت و عمران اثرلىرى، و نورلى مملەكت محرز و مؤرخلرنىڭ مىثلاً عرب و ايران تارىخ و جغرافيا علمالرنىڭ آلار حقىدە يازغان كۆب اثرلىرى .

بلغارلر قاشىدە ايگن چە چو بىك مقدس بر اش ايتوب سانالغان .

آلار ايدل بوين ايگن خزىنەسى صورىنە كىترگانلر .

شمالدەغى فىنلر اوزلرنىڭ بلغارغە كىتوردكلرى قىمتلى تىرىلرى اورالدمغى باشقردلر فىنلر آلتون و كمشلرى برابر يە بلغارلردىن ايگن آلورلر ايدى . بلغارلرنىڭ كورشىلرى آچلىقدە قالغان و قىلدە بلغارلر آلارغە آشق يىروب هلاكتدىن آلوب قالورلر ايدى .

بلغارلر آراسىدە صناعت فوق العادە ترقى ايتىكان بولغان .

بىر طوقوغانلر، پوصتا و صوتقانلر، صابون و شەم قويمانلر، تىرى و اعلى كونلر اشلەگانلر، صاورلر يىخشى سىختيانلر ياساغانلر،

تورلی صوغش اسبابلری فورالار حاضرله گانلر. اول ایسکی وقتلرده، حاضرگی یا ژروپای روسی دیدکمز برلرده گی باراق صنعت، هنر، علم، تجارت همه سی بلغارلر قولنده غنه بولغان. بلغارلر آراسنده آلتون کمش ایله بیزنمک، آلتون استعمال ایتمک بیک کوب بولغانی اوچون بلغار شهرینی کورشی ملتلی «آلتون شهر» یا که «آلتون تخت» دیب یورته تورغان بولغانلر.

بلغارلر سودا و تجارتده بیک یوغاری اورنلرینی اشغال ایتدیلر جنوب خاقلری ایله شمال خاقلری آراسنده تجارت بلغارلر قولندننه اوته ایدی. حاضرگی بشویتسیا طرفلرندن کیله تورغان ماللر بلغار آشا هندگه، ایرانغه، اسلام مملکتینه اونلر ایدی. عرب آفچه لری بلغار آشا باروب فین و زارمانلر آراسنده استعمال اولونلر ایدی. فین میخلری بغداد مغازینلرنده صانلا، روم (ؤیزانتیه) ماللری بلغار آشا قظایغه اوزا ایدی. بلغار شهرنده روملرنک اوزلرینه باشقه سودا یورتلری (۱) بار ایدی. بخارا و خوارزم، خراسان طرفلری ایله بلغارلر آراسنده اوزلکسز سودا کاروانلری یوروب طورور ایدی (۲).

بلغارلرده معارف - بلغارلرنک عربلرگه فاتشدقلری، دین اسلامغه کردکلری صوکنده علمده معارفده نق ترفی ایتولری معلومدر. مسلمان بولدقلری صوکنده باشقه تورک قوملری کبی، استعمال ایتهرگه اوکاییلی هم دینی یازو بولدفی. اوچون عرب یازوینی قبول ایتدیلر. بلغارلرده عربجه کوفی هم نسخ خطلری استعمال اینلگان. عربلردن ایلگه ری بلغارلر اوزلرینه باشقه یازوغه مالک بولغانلری، عمومی تورک قوملرنک یازولرینی

(۱) روسچه کتابلرده Грическая палата دیه مشهوردر.

(۲) مروج الذهب، ابن الاثیر تاریخی چیتده، جزء ۲ صحیفه ۱۱.

استعمال ايتكانلرىمى بو كوناگه قدر معلوم بولمادى. احتمالكه آلارنىڭ عربلرگه قدر يازولرى بولغاندىر؛ بلغارلرنىڭ تارىخلىرىنه عائد بىك قىمتلى اثرلر بىره تورغان «بىر» ئىلى همان بو حقدە بر جوماردلىق اينمەدى (۱).

بلغارلرنىڭ حقيقى تريفلىرى، شرق تور كلرنىڭ تىنچلانولرى، عربلر ايله فاتشوب دىن اسلامغه كىرولرنىڭ صوڭ بولغانلىقى معلومدىر. احتمالكه آلار عربلرگه قدر بىك اوستا سودا گرلرگه بولغانلردىر. دىن اسلامغه كىرگانگه قدر اوز باشلىرىنه تمام مىلى حالده ترقى ايتەرگه اولگورمه گانلردىر.

بلغارلر عربلر ايله بىك نىق فاتشدىلر. بىك باي و طبيعت جەتتىن ماتور اولغان بو مملكتكه، اسسى صحرالر اچىندە طوراً طورغان عربلر و آلارنىڭ عالملىرى سودا فلان فايغوسىدىن باشقە اوق بىك كىوب بولوب كىلە طورغان بولغانلر. بلغارلردە يورتلر بنا ايتوچى (آرخىتىكتور) لر هم كىيم تىگوچىلر كىبى بعض صناعت اهللىرى بغداد عربلىرى بولغان (۲)، آلارنى علمگە، معارفكە اوپىرەتوچى خىلفەلر عربلر بولغانلر. اوشبو سىپىدىن بابالارمىز بلغار توركلرى آراسىندە عرب تلىنى يىخىشى بلوچى كىشىلر كىوب بولغان. عرب مىدىتى، علومى ايله آشنا بولوب، عرب ئىلىدە كىتابلر يازوچى عالملىر

(۱) بلغار يولرنىڭ، بو كوناگه قدر حىقىقتلىرى معلوم بولماغان، بعض يازوغە اوخشاشلىلى اثرلر طالبغان، نورلى صاونلر چىنابقىلرغە يازغان بو اثرلرنىڭ يازوبى توگىلى ايدكى همان معلوم توگىل. بو حقدە — Труды IV Археологического Съезда въ Казани 1877 г. ئىچى جلدندە، А. Лихачев. نگ از یادگارهای تاریخی قازان.

(۲) مسلمان بولغاچ مسلمان كىيىملىرى تىكدرگە عرب تىگوچىلرى حاجت بولغان.

بلغارلرده کوب بولغان. آندی عالمردن بعض برلری اوشبولردر:
 خواجه احمد بیگ (بر کتایی)، بلغاری (۱)، (۵۵۰۰)، خواجه حسن بیگ (۲)، بن یوسف البلی، بن محمود البلی، علم الدین سنجر، (۳)، (۷۵۱)، (۴)، وغیرلر بولار
 بولغانلر. (۵) (۶۸۸ هـ)، احمد بن یوسف البلی، (۲)، (۳)، (۴)، وغیرلر بولار
 بولغانلر. (۵) (۶۸۹ هـ)، (۴)، وغیرلر بولار
 بولغانلر. (۵) (۶۸۹ هـ)، (۴)، وغیرلر بولار

بلغارلر اینز، ملیتیرینه دقت ایتوده جنوبده گی
 تورکلردن آلرین آرانک آراسنده تورکجه شعرلر
 شاعیرلر بولغانی معلوم توگل، لکن آنا
 بولغانلر دقت ایتوده بولغانلر نلیرینه عائد اثرلر بو
 کونده بیک آن اوسلنده بتولهی یوق. بو حقهدهغی بارلق
 بولغانلر قیر طاشلر، غی بازولردن عبارتدر. بلغار علماسی آراسندن
 تقوب بن نعمان نسمنده بر وررخ (۵۵۷۹ هـ) معلومدر. آنک بلغار
 تاریخه عائد یانغان شیری بولغان. ابو عبدالله الفرائطی هم ابو

- (۱) بو کشتی بر کشتی ۷۶۶ هـ بازوب تمام ایتکان. بو کشتینگ
- قران اوبازنده قرتمن که قریمن دیگان اوللرغه منسوب بولووی
- احتمال (مرجانی ص ۸۲ جلد ۱
- (۲) مونک تصنیفلرندن بعضلرن لیخاچوف ذکر ایته.
- (۳) مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۷۸ - ۹۳.
- (۴) اد آفندی تاریخی جلد ۱ ص ۳۲۷ - ۳۲۸

The website of DG Competition has several highly accessible accounts of EU competition policy and information on recent cases; see <http://europa.eu.int/comm/competition/>

Bainbridge, E. (2002) *The Future of EU Competition Policy*, Centre for European Reform.
 Download from: www.cer.org.uk/pdf/p297_competition_policy.pdf.
 Mas-Colell, A., M. Whinston and J. R. Green (1995) *Microeconomic Theory*, Oxford University Press, New York.
 Neven, D., P. Sealfright and M. Nuttall (1996) *Fighting for Myriads*, CIPR, London.

حامد الانداسى اسمىلىرىدە عرب جغرافىيەسىدە عالملىرىنىڭ ايله اولطرداش اولوب بلغار تارىخىدە عائد معلومات آلفانلىرى. بعض بىر بلغار علماسى بلغار شىهرىدىن ۷۰۰ چاقىرم فدىر شىمالغە باروب علم ھىيئەتكە عائد تىجرىلەر ياصاب يورگانلىرى (۱).

بلغارلىرىنىڭ شىھەرلىرى. بلغارلىرىنىڭ ايك زور شىھەرلىرى پايتىختلىرى اولغان الوغ بلغار شىھىرى (حاضرگى خرابەسى اورنىدە) در. موندن باشقە، شىھەر بلغارنىڭ ۴ چاقىرمار جنوب طرفىدە «سوار» دىگان شىھەرلىرى، بلغار شىھىرىنىڭ قارىشىدىدە ايدىلىك حاضرگى سىمىر طرفىدە آشلى دىگان شىھەرلىرى، حاضرگى چىستاي فالاسىنە ياقىن بولار ھم زوقوتىن اسمىدە شىھەرلىرى، حاضرگى لايىش اويەزىدە «قىشان» اسمىدە، حاضرگى نىز غارودفە ياقىن ابراھىم دىگان شىھەرلىرى بولغان (۲). بولاردىن باشقە صبا كولى، چالماتى، كىرمنچوك اسمىدە قالالىرى بولغان، بولارنىڭ قاي اورنىدە بولغانلىرى بو كوندە معلوم توگىل.

بلغارلىرى شىھەرلىرىنى طىش طرفىدىن تىرەك چوقىر و آنىڭ اچىدىن بىوك قلمە (كرىپوست) ايله احاطە ايتكانلىرى. تىرە ياغىدە غى چوقىرنى صوايله طوترغانلىرى. اچىدە گى احاطە ايمىدىن آغاچىدىن ياكە طاشدىن ياصالا تورغان بولغان.

بلغار خانلىرى. آلماس خان وفات ايتدىكى صوگىدە اون اوچىنچى عصر باشلىرىدە يعنى چىنگىز عىسكىرى كىلىگانگە فدىر بلغارلىرىنىڭ اوشبو اسمىدە خانلىرى اولدى: احمد آلماس اوغلى، طالب احمد اوغلى، مؤمن احمد اوغلى، حىدىر، سىعىد، باراج، ابراھىم، سىلېم، و چىنگىز عىسكىرى كىلىگان وقتىدە غى الھام خان.

(۱) لىخاچوفدىن.

(۲) بو شىھەرلىرىگ اورنىدە كوىسى روسلر اوطوروب بىتكانلىرى.

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى. - بلغارلارنىڭ شىمال طرفلارنىڭ غى كورشىلىرى فېن قوملىرى، جنوب طرفلارنىڭ بىر تاساس اسمىندە گى فېنار (۱)، خىزىرلەر قىچاقلىرى، غەرب طرفىدە اصلاۋيان قوملىرى.

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى ايله مناسبتلىرى. - بلغار تور كلىرى كورشىلىرى ايله طىنچلىق و صلح ايله طور و نى تله گانلر. آلا ر اوز لرى باشقە تور كلىرى كىبى اچ و طىشلىرى ايله بهادر خىلقلار بولسە لردە، (۲) خىلقلار غە فلج فوتى ايله غلبە ايتو گە قىز قىماسلر، بىلكە اقتصادى غلبە لىر ايتەر گە طر شور لىر ايدى. «نېچكەدە بلغار خىلقى صوغىشچى خىلق تو گىل ايدى. آلا ر، كورشىلىرى بىر تاساسلر، خىزىرلر، قىچاقلىرى، روسلر ايله صوغىشدىلر، لىكن اوز لىرىنىڭ تله و لىرى ايله تو گىل. نىك آلا رنىڭ صوغىشچى كورشىلىرى آلا رنى اول ككويگە قويمى بىلكە مدافعه او چون صوغىشور غە مجبور ايتە ايدىلر. بلغارلر بعض وقت كورشىلىرىنىڭ قالا رىن اشغال ايتە لىر ايدى، اما مال غنىمت آلمق نىتى ايله تو گىل، بىلكە اوز لىرىنە تىجارىت او چون مەھم اولغان بىر مەركىز، تىجارىتلىرىنى ترقى ايتىر و او چون بىر يول حاصل ايتو او چون اشغال ايتە لىر ايدى. بو وقتدە آلا ر شەھرىنى اوت ايله، خىلقلىرىنى اوترو ايله آلمىلر، بىلكە نېچكەدە بىر صلح و امىنلىك يولى ايله آلا ر ايدى» (۳).

بلغارلر ايله اصلاۋيانلر. - اصلاۋيانلر (روسلر) تور لى قوملر ايله قانشوب كوز لىرىن آچا باشلا غا چىدە بلغارلارنىڭ ايلگ طىنچسىز كورشىلىرى

(۱) بىر تاساسلر بلغارلر قولىدە بولغانلر. حاضر گى چىرىمىلر، آر لىرىنىڭ بابالىرى

بولولرى طىن ايتلە.

(۲) بو حقدە ابو حامد الاندلسى مە ابن فىلاننىڭ بلغار بەھادرلىرى حقدە غى حكاىە لىرى قارالسون. (مەراد قىدى تارىخى جلد ۱ ص ۲۶۹-۲۷۳)

(۳) تىوېنلر آراسىنە قويلغان سوزلر لىخاچوفنىڭ ائىزىدىن مە آشمارىن

جىناپارىنىڭ «بلغارلر مە چواشلر» دېگەن ائىزىدىن آلدى. ص ۲۴.

وېرنېچى خارچى دشمانلىرى (۱) صورتىن آلدېلىر .

اصلاۋيانلر آچاق ومحتاجلقغه توشدىلر ايسه بلغارلر طاماكلرن
طويدورلر ايدى (۲). هېچ بر تورلى صنعتدن فلاندىن خبرلىرى
اولماغان اصلاۋيانلرغە ضنائع اسلامبەنى هم اوزلرېنك مصنوعاتلرن
ايرىشدرىب طورورلر ايدى (۳). لىكن اصلاۋيانلر اوشبو نعمتلرنى
تقدېر ايدەچك و طاتولق ابلە اوشبو بايلىق و صنائعدن استفادە ايدەچك
اورندە كفران ايتەرلر، هېچ بر گوزەلكك، نفيس نرسەلر توشىنى
كورمەگان اصلاۋيانلر «بلغارلردن مال آلۇب قايتامز» دېە ايللرندىن
جېولشوب چغوب بلغارلرغە كېتەرلر، كچوك آول و شەرلرېنى
يغما ايتەرلر، بىوك شەرلرېنى اوتقە طوتارلر ايدى. اصلاۋيانلرنك
اوشبو اشلرېنە بلغارلر بعض وقت جواب وېرەرلر، قووب بېەرورلر
وكوب وقتدە تېك قالورلر ايدى. اوشبو حالدە اصلاۋيانلرنك سودا
وتجارت اهلى بلغسار شەرلرېنە كېلوب سودا ايتسەرلر، بلغارلر
بولارغە بىنە دوستلارچە مەاملە ايتەرلر ايدى.

روسلارنك اوچنچى كانزلىرى ايسگور رورېك اوغلى بلغارغە
ايكى مرتبە هجوم ايتدى (۹۱۲م ۹۲۹م)؛ سوگفېسندە كچوك اوللرنى
يغما ايدوب بلغارنك اوزېنى ياندردى. (آلماس خان وقتلىرى اولور).
مؤمن خان وقتدە بىنە روسلار بلغارغە هجوم ايتدىلر (۹۶۹).
كانز ۋلادېمېر مانوماخ قېچاق توركلرى ابلە اتقاق ايدوب بلغارلرغە
جوم ايتدى، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كېتىدى (۹۸۰).

(۱) م. پېنگېن تىك «اوتسكاندە هم حاضرگى كوند. قران» دېگان كىتابى ص ۱۰
(۲) ۱۰۲۳ نچى مە سوزدال كانزلىگىندە قاتى آچلىق بولدى. بلغار خانى
سوزدال كانزىبە بوشلاى ۳۰ كېمە آشلىق بېەردى. مونىگ كىبى حاللر كوب
بولدى. (۳) كارامزېن.

موندان صوڭ روسلارنىڭ بلغار لىر ايله اوشبو يىللردە صوغشولرى
معلوماتىر: ۹۸۵، ۹۹۴، ۹۹۷، ۱۱۲۰، ۱۱۵۴، (۱) ۱۱۶۴، ۱۱۷۱،
۱۱۷۲ (۲)، ۱۱۸۴، ۱۱۸۶، ۱۲۱۸ (۳).

بونىڭ اوستىنە دخى ايدىل ۋولغە بويندە روس راز بوينىكلرى
ياتوب بلغار آوللىرىنە ھجوم ايدرلىر، ماللىرن يغما ايدرلىر، ايدىل
ايله بلغارغە توشوب كىلە تورغان تجارت كويمەلرن باصارلىر ايدى.
اوشبولارغە قارشى ۱۰۸۷ نچى يىل بلغارلىر روسلارنىڭ مورم شھرن
باروب آلدىلر. ۱۱۰۷ نچى يىلدە سوزدال قالاسن چولغاب آلدىلر.
بلغار خانلىقى اون اوچنچى عصر ميلادىنىڭ اورتاسىنە يتەر
آلدندىن اوزىنىڭ استقلالن بوغالتىدى. چىنگىز خاننىڭ عىسكىرى بلغارغە
كىلدى. موندىن صوڭ بلغار خانى الھام خان بيوك تۈرك حكومتىنىڭ
بروالىبى، بلغار شھرى ومىلكىتى اول بيوك حكومتنىڭ بر ولايتى
اولوب قالدى (۱۳۳۷ م، ۶۵۳ ھ).

بلغار اوزىنىڭ بايلىقى، خلقىنىڭ يىخشى طبيعتى، جوماردلىقى، خاتون
قىزلىرىنىڭ ماتورلىقى ايله بيك كوب عرب و ايران شاعرلىرى طرفدىن

- (۱) روس كىنازى آندىرى باغولوبوسكى اوشبو صوغشۇدە بلغارلىرغە
غلبە ايتدى. اوشبوگا يادكار ايدىب روسلر انچى آوغوستنى بىرام ايتەر.
- (۲) اوشبوسۇفرلىرىدە بلغارلىر روسلرنى اوقا صوى بوينەقدەر قوغدىلر.
- (۳) كىناز گيورگى كوب عىسكىر ايله بلغارلىرىنىڭ ايشلى (باكە آشىل)
اسمىدە شھرىنە كىلدى. شھر ايمەن آغاچدىن قلغە ايله اورانلىش ايدى.
شھرىگە اوط صالدىلر؛ جىل كون ايدى شھر آز وقت اچىدە كوب
آدملر وماللىرى ايله بىلدى. روسلرنىڭ اوزلىرىدە كل دن باشقە نرسە
قلمادى. مال آلمق نىتى ايله شھرىگە كىرگان روس عىسكىرىدە ياندى.
بلغارلىر روسلارغە ھجوم ايتدىلر، روسلار قاچدىلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورک شاعرلری طرفندن ده اوزینک ملی مهابتی، شرافتی ایله ماقتالغان؛ بر تورک شاعری اینکان :

شهر بلغاره کوگل شویله اولدیر مشتاق
 همه بلغار کورینور کوزمزه یقین براق
 شهر بلغاره کوگل قیلما برابر اصلا
 مصر و شام و یمنی شهر خراسان عراق
 مکه طوافینه دیزر هر سنه حجج نظام
 مکه بلغاری هرآن طواف ایلمک ابدیرمراق
 خضر اول وجهله سرکشته اولوب بلغاره
 طشی ظلمت ایچی نورآب حیاتی برای
 دیبه بلغارکه اوسر خدادر الحق
 نور تجلی ده بصابمیدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا خطاییلر، میلادنک ۱۲ نچی عصر باشلرنده تورکستانده یهلوتاشی اسمنده بر فهران ظهور ایتوب آلتای طاغری تبره سنده گی تورکلرنی تمام بر نقطه غه جیدی هم قارا خطاییلر دیب یورنله تورغان دولتنی تاسیس ایتدی. شرق طرفنده غی قارا خطای تورکلرینه منسوب اولغان بو تورک عالم وادیب بر ذات ایدی. اول تورکستانغه کیلگانگه قدر چین (قطای) مملکتی اداره سی باشنده طوردی.

اصل تورکستانده غی تورکلر اسلام مملکتلرینه عسکر بولوب کیتکان وقتلرده (۹ نچی عصر میلادی) حاضرگی

(۱) عرب و ایران شاعرلرینک شعرلریندن بعضلری مستفاد الإخبار جلد ۱ ص ۸، ۱۱، ۸۷؛ مراد افندی تاریخی جلد ۱ ص ۳۱۵، ۳۳۱-۳۳۲ ده درج اینلگانلر.

(۲) بو شعر مراد افندیده جلد ۱ ص ۳۱۵.

مانجورى يادە عومۇم تانار اسملىرى ايله آتالا تورغان توركلر فوتلەنلر ايدى. بو توركلر (تانارلر) نىڭ اچىدىن مشهورلرى توپا، قوموق، نيوجى، خطاى (Кидани) اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ توبلە برەك جبولغان اورنلرى «لياۋ» كولى تىرەسى بولغانغە كورە لياۋ تانارلرى ديدە آتالار، بولار بىك ايسكى زماندىن بىرلى قىتاغە تورلى وقتدە تورلى اسمدە هجوم ايتدىلر. قىتايلرغە ايمپىراطورلىق ايتدىلر. بو كوندە گى قىتاى ايمپىراطورى وادارە كشىلرى يىنە شول مانجور تانارلر يىدر.

بولارنىڭ اچىدىن ۹ نىچى عصر دە قوت جىغانلرى، خطاى اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ يەلو (Влю) اسملى فامىلىدەن بولغان خانلرى ۹۰۵ نىچى مىلادىدىن باشلاپ شىمالى قىتاى مەملىكىتىنى اوز قوللرندە ئوندىلر. پىكىن آلارنىڭ پايتختى ايدى. بو خطايلر يارم كوچمە يارم مدنىي حال دە تركك ايتدىلر، ايسگن ايسكىلر. اون برىنچى عصر مىلادىنىڭ اورتالرىندە آلار مەملىكىتىنى آلتاى طاغلر يىنە قدر كىگە يىتدىلر. شىرقى تور كىستاننى آلدىلر. بولارنىڭ اوز تللر يىنە مخصوص قىتاى يازو يىنە اوخشاشلى يازولرى بار ايدى.

اون برىنچى عصرنىڭ آخىرىدە غى يەلو (خان) مەملىكىندە مەكتىلر آچوب، تورلى علمى كىتابلر يازارغە بىوردى. اون ايسكىنچى عصرنىڭ اولىدە گى خان، يانسى، وقتىندە بو توركلر تمام معناسى ايله مدنىي بولغانلر ايدى. بو خاننىڭ يەلو-تاشى اسمندە گى، صوگىدىن تور كىستان دە مەملىكت تىز وگان وزىرى، پىكىندە «لىن يا» اسمندە زور آقادە ميانى تاسىس ايتدى. تاشى زور برى سياسى، زور برى عالم ايدى يعنى بر قىرلىقە فلم ايسكىنچى قولىنە قىلچ توتقان دانلردن ايدى.

فطاي مدينىتىنى ترقى ايتىدۇ. طورغان بو توركلر مدينىت آرقاسىدە
اوزلرىنىڭ عسكەرلىكلرنى اونتقانلر ايدى.

عين شول وقتدە مانجورىانىڭ شمالىدەغى نىوچى (۱) اسمىدەگى
تانارلر خطايلرغە قارشى قىيام ايتدىلر. آغودا اسمىدەگى باشلىقلرى
قومانداسىدە خطايلرغە غلبە ايتوب يانسى خانىنى ئوتتوب آلدىلر.
آغودا اوزىنى ايمپىراتور ايتوب اعلان ايتدى. يەلو تاشى بواشكە
توزە آلمادى، اول توركىستانغە آلتى تاراغلىرى طرفىدە بىر آز
خطايلر ايله فزاق اولوب كىتدى (۱۱۲۵ م).

اول عسكەرى ايله توركلرنىڭ آلتى بالقى، خطايلرنىڭ «پەلو» دېولە
طورغان يىرلىرىدە، يعنى حاضرىكى كاشغىرنىڭ شىمالى طرفىدە كىلوب
يتىدى. آندەغى باشسىز تورك جەمئىيلىرى تاشىنى بىك خوش قىبول
ايتدىلر. اول شول اورنلردە يعنى آلتى تاراغلىرى تېرىسنىدە تىركلىك
ايتە طورغان جەمئىيلىرنىڭ باشلىقلرنى (آغالارنى) جىدى وتوركلر
آراسىدە «قورلتى» دىب آتالا تورغان فوق العادە جىولش ياصادى.
تاشى قورلتىدە اوزىنىڭ نى اوچون بو آلتى تاراغلىرىدە كىلگان
سويلىدى. اول زور تورك عالمىنىڭ قورلتىدە سويلىگان سوزلرنى
فطاي مۇرخلىرى بو روشچە ايدى دىلر:

«بابالرىم ھىر تورلى فداكارلىق ايتوب زور بىر مملەكت تىزىد دىلر.
ايكى يىزىل دوام ايتوب كىلگان بو حكومتدە توغز قاآن كىلدى.
حاضر بىزنىڭ تىبەمىز بولغان نىوچىلر بىزدىن باش تارتىدىلر، مملەكتىنى
بىزدىلر. شىرلىرىمىزنى جىمىرەلر، يانسى قاآننى توتقون ايتدىلر.
ايندى قولمىدەغى حقىمە تايانوب اول بىدبخت دىشمانلىرىمىزنى قوماق،

(۱) بولار Чжурь - чжени دىبەدە يورتلەر.

آلاردىن حكومتىمىزنى قايتىرماق اوچون سزدىن ياردىم سوراغۇ كېلىدىم. آتامىز اولغان فاآننى يافلاياچاغىزغۇ، مەملىكىتى ھىلاكتىدىن فوتقاروغۇ طرشاچاغىزغۇ شېھە ايتىمىم.»

تاشى نىڭ سوزىنى آغالر ايشتىدىلر؛ اول عىسكىر جىدى، لىكن جىولغان عىسكىر بىر مەملىكت خلقى ايله صوغشورلىق قدر بىر اقتدارغۇ مالك اولماغانغۇ، بىدىر، اول قىطايغۇ سىقرىنى كىچىككردى. تورك ملتىنى چىلاب ترگىز اوچون اولدىخى زور راق كوچلر كىرەك ايكانچىلىكىنى ملاحظە ايتىدى. بىنە غىرب طرفىنە راق كىتىدى ھىم توركىستانغۇ (مىركىزگە) كىلوب «قىرە خىطاي» (۱) اسىمى ايله آتالغان بىر خانلىق تاسىس ايتىدى. بىلك تاراو بولغان تورك خىلقلىرىندە بىر نىقپە غۇ بىر قوت تىرەسىنە جىولوب زور بىر شوكت حاصل اىنە آلاچاقلىرىنى تاشى آڭلى ايتىدى.

مەملىكىتى كىيىكە تىتو، تورك قوملىرىنى جىوب شىرق وغىربدەگى باشسىزلىقنىڭ اوچىنە چىغو اشىرن اوزىندىن صوغىلىرغۇ قالدىر بى وفات ايتىدى (۱۱۳۵ م).

اوغلى كورخان فرغانە، ماورا ئالنىھىرنى آلتى. كاشغىر (اوبىغور)، ايتى قوت (اىلىك خان) لىرىنى اوزىنە بوى صوندىردى. سىلجوق سىلطانى سىنجىرنى ماورا ئالنىھىرە غلبە ايتوب قاجردى (۱۱۴۱ م). كورخاندىن صوڭ تاشى نىڭ بالالاردىن آنىڭ سىياسىتىنى اشلى آلورلىق كىشىلر وجودگە كىلمەدى. بىلكە تاشى باشلاغان اول اش، آنىڭ نىسلدىن بولماغان چىگىز خانغۇ نىسىب بولدى.

(۱) قىرە خىطاي، تورك تلىندە بەھادر، صوغشچى خىطاي دېگان سوز.

قىرە بەھادر مەناسىندە.

چنگز نك آلدندن غنه تور كستانده ظهور ايتكان بو سياسي واقعه بيك مهم اور نني طونادر. يعني توركلر اوزلرينه چنگز كبي زور بر «ابلي خان» غه احتياجنى سبزه لر، آگليلر ايدى (۱).

چنگز ظهورى آلدندن مركززه گي توركلر، ماغوللر - مانغوليه ده گي هم شرفده گي نيوچيلردن غربده گي فارا خطايلر غه قدر اولغان يرلرده گي مانغول هم تورك - تاتار جمعيتلرى چنگز نك ظهورى آلدندن تمام اوز باشلرينه غنه فالغانلر ايدى. هونغ نو و آندن صوگفي تورك فا آنلرى تصرفده وصوگندن قطايده غي خطايلر تصرفده طورا طورغان مانغوليه (ماغولستان) ۱۲ نچى عصر نك باشنده خطايلر طارالغاچ نيوچيلر قولينه انقلاب كرده دى. غربده گي قپچاقلر نك، جنوبده گي اوبغورلر نك بولارده فايغولرى بولمادى. فارا خطاي دولتى باشينه تاشى دن صوگ ينه بر اقتدارلى كشى چغا آلمادى. اول وقت ماغولستانده هم بايقال كوليناك جنوب شرفى، جنوب غربيسى آراسنده، اوشبو اسملرده قبيله لر تركلك ايتلر ايدى: قرايت، جلاير، سلجوق، قونقورات، بوربان، اورمانغوت، اويرات نايروششت (نايجوت)، تاتارلر، مركيت، نايمان، بارلاس، آرات، بارين، واقى اوبماقلرى ايله اورخون بلغھسى ايله

(۱) روس عالمرى قره خطايلر نى *Кидани* ديب آتيلر. بو قره خطايلر حقتده، مشهور عالمردن *В. П. Васильевъ* نك *Труды Восточнаго Отд: Имп. Рус. Арх. общества* ۱۸۵۷ نچى يلغى ۴ نچى جلدنده *Исторія и древности восточной части Средней Азии* ديب يازغان رساله سندن هم نجيب عاصم نك *تورک تاريخنده* ۵۴۵-۵۵۱ صحيفه لردن. *Лень Кагенъ* نك كتابنده *Завоеваніе Сѣвернаго Китая Манчжурами* ديگان مقاله سندن هم برافغاوز ناموسنده *Кидани* مقاله سندن فائده لاندق.

سېلىنىغ يىلغەسى آراسىندە توركلك ايتىمكىدە بولغان ماغوللار. بولارنىڭ آراسىندە اىك مېھلىرى ماغوللار ايله فرايت، نايمان، قارلوق توركلرى ايدى.

قشاي مەلىكىنى، قشاي توركلرى كېلەمدە سىدىن ايلەگەرى گنە بولغان اختلال سېىدىن شىمالى و جنوبى اسى ايله ايكى قسەگە بولنىگان ايدى (۹۰۸ نچى يىل مېلادى). صارى صو يىلغەسىنىڭ جنوبىدە بولغان قسەبىنى سونىغ اسىمىدە مىلى قشاي ايمپېراتورلىغى، شىمال قسەبىنى اۆل قشاي توركلرى، صوگىدىن نېوچى (جورجن) لىر ادارە ايتە ايدىلەر. قشاي توركلرى مەدىنىدە علمدە بوغارى اورنغە مەندىلەر، لىكن اوزلر نىڭ توركلەكلەرن مىلىتلەر نېچ اوتتەمەدىلەر. بولارنىڭ يەلوشىلر تەمام مىلى حكىم و آ كادىمىك، مىلى سېاسى (دىپلومات) ايدى. اوشونىڭ اوچون قشاي حەدىدە ياقىن بولغان تورك جەمەتلىرى خوش كوكل ايله بولارغە اطاعت ايتەلەر ايدى. تەختى غەصب ايتىكان، حەرمىلى قاآن تەن - سونى اسېر ايتىكان نېوچىلەر اوزلر نى ايسون غورون (آلتون اورد) اسى ايله آتېلەر ايدى. توركلەر، ماغوللار بولارنى خائىن مەلت، جانى ايدىلەر ايدى. آلازغە اطاعت ايتەرگە خورلانلار، نېوچىلر نى (تەمام يەلوشى اوگرە تىكانچە) اوزلر نىڭ ايكى بر نچى دشمانلرى دېيىلەر ايدى. نېوچىلر نىڭ قىبى بولغان سونىغ ايمپېراتورلىغىنىڭ مقصودىدە شول ايدى. اول ماغولستاندە، توركلەر آراسىدە يېكىن حكومەتتە دشمان، اوزىنە دوست بولغان حكومەتنىڭ، قونلى جەمەتلىرى بولون تلى ايدى. اول ماغوللارنىڭ، تورك جەمەتلىرىنىڭ باشلىقلردىن مەتبەرىك لىر نە آقچەلر آلتونلر صرف ايتودىدە طورمادى. شىمالى قشاي «آسېن غورون» اوچون بو ماغول و تورك قىبەلر نىڭ

بر ير گه جبولووى يا كه اتفاق ايله طورولرى قورقنچلى ايدى . شونك اوچونده اول آلارنك آراسينه نزاع سالوب بر برسى ايله دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ايدى . شول وقت ماغول قبيلهلرېنك باشلى بولغان يسوكاى بهادر ايله كرايتلرېنك باشلى طوغرول خان نيوچيلرېنك بوسياستينه آشنا ايدىلر . اوز آرا اتفاق ايتشديلر ، قان يالاشوب فرداش بولشديلر .

يسوكاى تورك - ماغوللرېنى برلەشدررگه تلى ايدى . اول ۱۱۶۲ نچى ميلاديدە ، اوزينه قوشو قىلدى ايله شرفدەگى كورشيلرى تاتار قبيلهلرېنه هجوم ايتدى ؛ تيموچين هم كوربوكو ديگان خانلرېن طونساق (اسير) ايتدى . آنك شوكت ايله آنون يلغەسى بويندە ديليكون بولداقغه (۱) قايتووينە خانونى اولون اكه دن بر اوغل ديناغه كېلگان ايدى . (كېلەچكده چنگىز بولاچق) بو بالاسينى اول ، سېر بولغان خاننك اسى ايله تيموچين (۲) قوشدى . ماغول - توركلرېنى بر يرگه جيوغە اوزينك اقتدارى ، عمرى وفايمەسە ، احتمالكە ، بو بالاسينك وقتندە بر اش بولوون اول اويلاغاندر ؛ اول آنى بخشى تريبە ايتەرگه طرشدى . آزالاب آزالاب قبيلهلرېنى بر يرگه جيوغە دوام ايتدى .

(۱) آنون يلغەسى بو كوندەدە آنون Ононъ دېب ، ديليكون بولداق ينە شولوق اسم ايله يورنلەر . بو اورون اكه آرالدن يدى چاقرم بوغارى آنون بويندە ، هم كاچويف ديگان پوستدن ۳ چاقرم اورندەدر . شولاي ايوب چنگىزنگ قاي اورندە طوغاى بيك آچق بيلگىلى . Генри Говартъ ص ۳

(۲) تيموچين ايسكى تورك تلىندە چن تيمر ، قاتى تيمر معناستەدە . Генри Говартъ دن .

چىڭز آلدندىن عومما توركلر - چىڭز ظھور ايتىكانچى توركلر ھەر طرفدە اوزلرىنىڭ باش باشتاقلقدىن طويغانلىقلرن، بىرايلى قاآنگە احتياجلرن تمام آڭلاغانلر ايدى (۱). توركلرنىڭ غىربدە گى بلغارلرى، جنوبدە گى سلجوق، خوار-زمشاهلرى (احتمالگە) اوزلرىنىڭ مستقل بولوب قالولرن ئليلر ايدى، (احتمالگە) قاآنگە محتاجسىمىلر ايدى. مركززدە گى جمعيتلردە، اويغورلردە، شىرفدە گى تانارلردە دىن آبرمالرىنە نىڭگە قارامى احتياجنى آڭلادىلر. يەلو تاشى نىڭ، قارت تورك حكىمى نىڭ، ايمىل يىلغەسى بويىندە، سويلەگان سوزلرىنە توركلرنىڭ مسلمانلرىدە، بوددىلرىدە ھەسبە چىن كوئىل ايلە باش ايدىلر (۲). ايلي قاغان بولاچى كشى اوچون ھەر جەھت اوڭايلانغان ايدى. اول ظھور ايتىكانچى ھندستانلرغە، عجمستانلرغە توركلرنىڭ طولوب طورووى، آنىڭ بتون آسيانى قاپلاب آلووى اوچون زور حاضرلىك ايدى (۳).

(۱) و (۲) و (۳) لئون قاهون، ص ۳۰ - ۳۲.

III

چىنگىز خان - بىوك تورك حكومتى

(اىلى قاآنلىق نىختى ماغوللار قوللىنىدۇ)

تىموجىن نىك باش ۋاقتى - آناسى اولون آكە - تىموجىن آفرىنلاب قىبىلەلەرنى اوزىنە جىدى - جاموقا چىن - طوغرول خان - فطايىلر ايله مناسىتى - توركستاننى آلدى - قىتابىنى فزىح ايتتى - اسلام مەلىكىلەرنە كىلدى - عىسكىرى تىرىياتى - اوزىنىك شىخىتى - مەلىكىنى ادارهسى - سوگىندان اوغلى اوگداى - كوبيوك - مىنگو - بىتون آسىيانى اداره ايتتى - قوبىلاى - مەلىكىنىك طارالووى - ماغوللارنىك تورك تىلى ۋادىياتىنە نائىرى.

تىموجىن نىك باش ۋاقتى - آناسى اولون آكە - چىنگىز خان بولاجاق، تىموجىننىك آناسى يسوكاى بهادر، تىموجىندىن باشقا بىنە دورت كىچىكە اوغل قالدروب ۋفات ايتتى (۱۱۷۵ م). بو ۋار تىلارنىك ايك الوغسى بولغان تىموجىن آناسى اولگاندى ۱۳ كە ياشىدىدۇ. يسوكاىنىك قوتى آرقاسىدىن جىولغان ماغول و تاتار - تورك قىبىلەلەرنىك باشلىقلىرى اوزلەرنىك رىئىسلەرنىك جىنازە سىنە كىلگانلار ايدى. خانلەرنى كومىگاجىدە، شول اورىندە اوق كىچىكە خانقا آند ايتىمە چىكلەرنى، اوز باشلەرنە قالاچاقلىرنى اعلان ايتدىلر. تايدوشت قىبىلەلەرنىك باشلىقى تورقوتانىك ايسىدە شلارنىد بىرسى تىموجىننىك: «قاى ۋقتدە بىك تىرەن قوبولردە فورىلەر، بىك قانى تاشلردە قاى ۋقت يارلار. ايدى بىز سىگانى اوچون مويون ايبوب تورورمز؟» دىدى.

تېموجىننىڭ ئاناسى اولون اكه اوشبو خالدىن بىك اثرلەندى .
 يسوگاينىڭ ھىم تېموجىننىڭ اصل قىبىلەسى بولغان بورچىگىن قىبىلەسىدىن
 عىسكىر جىدىدە، قولېنە يسوگاينىڭ «طو» بىنى آلوب آتقە منوب ،
 باش تارتقان قىبىلەرگە فارشى صوغشقا كىتدى . اول ھىمان يوقتاو (مانم)
 كىيىمدە ايدى . اولون اكهنىڭ بولاشىدىن بعض بىر قىبىلە باشلىقلىرى اثرلەندىلەر ،
 فايتوب تېموجىنگە ھىم اولون اكه گە يىمىن ايتدىلەر . لىكىن تايدوشىت دىگان
 كىبى بعض قىبىلەر فايتما دىلەر . قوت كوبەيتو اوچون باشقە قىبىلەلرنى
 قوتتورتىدىلەر .

تېموجىنگە ، آتاسىنىڭ شو كىتىنى فايتاروب آلور اوچون ،
 كىوب مىشقىلەر ، مىختىلەر چىسگارگە توغرى كىلدى . اول آزلاب
 آزلاب نوركلر و ماغوللارنىڭ تورلى قىبىلەلەرنىڭ گى آق سوبەك (دئوران) -
 لرىنى اوزىنە جىدى . آلا ر تېموجىندە فوق العادە بىر اقامتدار
 بارلىقىنى كوروب آنى بوغارى كۆنەرگە طرشىدىلەر . معتبر نورلەر
 تېموجىن تېرەسىنە جىبولغاچ ، ايتدى آنىڭ نوقتاسىز غلبە ايتوب
 نوراچاغىدە كىشىلەر شىبە ايتىمى باشلايدىلەر .

لىكىدە تېموجىن ايلە برگە اويناب برگە اوسكان ھىم آنىڭ ايلە
 اوزلىرى آراسىندە آيرىما تابا آللى طورغان خان زادەلەر آراسىندە
 تېموجىننى بىك نىق كۆنلەگان كىشىدە بار ايدى . اولدە جوپرات
 (جاجرات) قىبىلەسىنىڭ باشلىقى اولغان جاموفە چىچن (۱) اولدى . جاموفە

(۱) چىچن حاضرە باشقىرىدە سىسەن . قزاقلاردا شىشەن دىب بورتولە
 اول نىمام تورك خلىقىنىڭ طبعىيەتتە مطابق بولغان اسم . اول ، عقللى ، سوزدە
 اشدە اونىكىن غىيار مەنالىرىنى جىسا . آنىڭ نىمام مەناسىنى آڭلاتقان مرادىنى
 باشقە تىللاردا بولماسە عىجب توڭل .

تېموجىن نىڭ نسل قىرداشى ايدى، مونىڭ يانېنە ھەم قان قىرداشى ايدى؛ قان يالاشقان مەنىگۈلك دوست بولوشقانلار ايدى. لىكن جاموفاننىڭ چىكىدىن آشقان كۈنچىلىگىنە، آندا ايجىك مانىع اولمادى، اول نىچكىدە تېموجىندىن باش تارتورغە بىر يول طابا آلمى غنە تورا ايدى، اولدە طابلىدى.

تېموجىن ھامبەسى آستىدە غى جىلاير قىبلە سىدىن جوجى دىگان كىشى، جاموفاننىڭ تاغوشار اسمىدە گى قىرداشىن اوتوردى. جاموفا چىچن اوشبونى سىبب ايتوب (۱) تېموجىندىن مەنىگۈگە آيرلدى و ەمىرلىك دىشان اولدى. تېموجىن نىڭ دىشانى اولغان تابدوشىت (نايجوت) قىبلەسى ابلە اتقاق ايتدى. ەمىر بويىنچە تېموجىننىڭ كىرى كىلورگە، آنى آلفە چقارماسقە اجتھاد ايتەرگە بولدىلەر. تېموجىن نىڭ ياردەمچىلرى اورلوقلىرى (۲) بىلەر، تورەلەر، آق سۈبە كلر ايدى؛ جاموفا اوزىنىڭ تىرەسىنە قارا خلق (دىماقرانىا) نى جىدى. تېموجىن تىرەسىنە جىبولغان تورەلەر تمام قوت طابىسەلەر، قارا خلققە كۈن كۈرسەنمىە چىكلرن جاموفا سۈيلىب خلققە تائىر ايتدى (۳)؛ اوزاق زىمان دوام ايتە

(۱) Генри Говартъ نىڭ «چىنگىز خان» اسى ابلە بازغان اثرى.

(۲) اورلق (Орлукъ) لىر تېموجىن نىڭ ياردەمچى تورەلرى، قوماندانلار بىدر. بولار باشدە طوغىز ايدىلەر؛ حاسار، بىلگۈنە، چادشېكىن، اوتسۈگىن، صوبوناي بولار جىملە سىدىنلەر. صوگىدىن بو اورلقلار اچىندە مىسلمان اورلقلار دە بولا؛ جىغىر و ھىسن اسمىدە گىلەر كېبى.

(۳) В. Бартольдъ نىڭ З. В. О. И. Р. А. О. مجموعه سىنىڭ

۱۰ نچى جىلدىدە. Образование имперіи Чингисъ Хана دىگان

طورغان صوغشارينه كرشدى. اوزىنىڭ قان قراڭشىنىڭ اوزىنه دشمان بولوۋى تىموچىنگە بىك آغر طويلىدى.

تىموچىن قىبىلەر ايله بىك قىون صوغشدى. نھايت تايدوشت (تايچوت) ايله بولغان زور صوغشده تىموچىن تورفوتاي قولينه اسير توشدى، وتورفوتاي قولندن بىك تىز بوغاندى. اول اوزىنه قوراي آلوب، صو تويىنه توشكان ايدى، قوشىدىن طن آلوب توردى. دشمانلرى ازلاب بورگانده بو فھرمان اوزىنىڭ زور اوستالى، عقلى آرفاسىندە فوتولدى.

تايدوشت تورلردىن برسى تىموچىنگە يالغان اطاعت عرض ايتدى. بو تايدوشت بىلرى تىموچىنى ئوررگە تىلار ايدى؛ تورە اوزىن تىموچىن آلدىندە گناھلى صاناب عفو اوندى. زور مجلس ياساب شونده تىموچىنى قوناققا چاقردى. اول تىرمەنىڭ اچىپە تىرەن چوقور قازىقان ايدىدە كىز ايله يابوب قويغان ايدى؛ تىموچىن شونده توشەچك ايدىدە اوتىرلەچك ايدى. تىموچىن مجلسكە باردى لىكن آلدانمادى؛ احتىاط ايتدى، اورلوقلىرى ايله برگە بو بلادن يىنە بىك چاق فوتولدى.

تىموچىن ئىچكە اوزىنىڭ تىرە ياغىدە غىرمتناھى دشمانلار، كوزە آلھى طورغان كشىلر بارلغن بىك نق بلدى. لىكن بولار آنىڭ ھىتىنە ضرر ايتمەدىلر. قونفورات، آزلوت دىگان كىيى زور جمعىتلر تىموچىن قولينه كرديلر. بعض قىبىلەر تىموچىننى تازوغاچ اوزلىرى كىلوب اطاعت ايتە باشلادىلر.

تیموچین ایندی ۲۵ یاشلرینه یندی. اول بو یاشینه یتکانچی بیک زور محنتلر، کوب قیونقلر کوردی. اول دنیانک آچیسنده طاتلیسندە طاتودی. آنک اوشبو حالی آکا دنیا ایله نیچک معامله ایتەرگه اویرهندی. اول بو حاللری آرقاسنده اوزینک فوق العاده بهادرلق و اقتدارنده نمرن ایتدی، نقلاندى. اول ایندی بعض بر غلبه لر ایله آلداناچق، بعض بر یکلولر ایله گنه اسیدسزلنه چک کشی توگل ایدی.

تیموچین قاغان بولدی - غلبه لر. تیموچینگه ۲۷ یاش بولغان ایدی؛ آرلاتلر آکا کبرولین یالاننده قاغانلق عرض ایتدیلر، تیموچین قبول ایتدی (۱۱۸۹). قاغاننه توگل، ابلی قاغان، بلکه چنگز بولاچاغینه اشانغان تیموچین، تایدوشت (تایجوت)، جویرات قیبله لرینک اول حالده دوام ایتولرینه نهایت بیرورگه تله دی. زور فوت ایله بو فوملرگه صوغش ایتوب اونون یلغه سینک غربنده گی اینغودا یلغه سینک بالجونا بوداک دیگان ایرماغنده تایدوشتلرنی تارمار ایتدی، تیموچیننک اول کونگه قدر ایک زور غلبه سی شول بولدی. تایدوشتلر ایله برگه بولغان جاموفا چچن قاجوب کبترگه مجبور بولدی.

بیک، نوزم صبرلی تیموچین ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گه قدر یا قورال قوتی یا که صلح ایله یا که فدالیق یوللری ایله بايقالنک هر ایسکی جانبنده اوطورغان تورک، ماغول قیبله لرینی اوزینک قولینه کرتدی، قوتینی نفتدی. آکا تاغن اوزینک ایلكگی دشمانلری بولغان مرکبت (نونغوص) لر ایله اوزاق صوغشورغه

توغرى كېلدى. آلار اوزلرينىڭ تېرەلرېنە تايىدوشلرنىڭ ھەم
آلاردن باشقە بەئز قېيلەلرنىڭ تېمۇچېن گە يېك فارىشى قالدۇقن
جېغانلار ايدى.

تېمۇچېن ايلە طوغرول خان ھەم نېوچېلر - پىسوكاى،
اولار آلدندىن اوزىنىڭ ياش كە بالالرىنىڭ كېلەچىگن نامىن ايتوقايغوسى
ايلە، اوزىنىڭ قان قرداشى طوغرول خان دن، اوزى اولگاننىڭ سوڭىندە
بالالارن قاراون اونتگان ايدى. تېمۇچېن ايندى قاغان بولدى، آنىڭ
شول كوئىنە كېلوب پتوئىنە قىدر طوغرول اوزىنىڭ وظيفەسن اوتەپ
ھەروقت تېمۇچېن گە ياردەم ايتشوب كېلدى. تورک - ماغول قېيلەلرېنى
جېوب ايلې قاغان بولورغە اول اوزى طرشمادى، (احتمالگە)
آگا اوزىندە زور استعداد طابمادى. بواشنى اول استعدادى يېك
مكىل بولوب كورلگان تېمۇچېنگە طابشردى. تېمۇچېننىڭ
كوتەرلويىنە ياردەم ايتدى.

تېمۇچېننىڭ قۇتى آرتمىقى، ماغول - تورك جىمىتلىرى پتونسى ايلە آنىڭ
قولېنە جېولمىق اوچون نېوچېلردن، آلارنىڭ ماغول ھەم تورك جىمىتلىرى
آراسىنە سالوب طورا طورغان قوتقىلردىن امىن بولمىق حاجت
ايدى. نېوچېلرگە باروب بەرلورلك قۇت ئىلى ھەمان تېمۇچېنلر قولېنە
جېولماغان ايدى. طوغرول خان دە، غىللى تېمۇچېندە مونىڭ اوچون
نېوچېلر ايلە، كوچ و قوتنى تمام جېغانغە قىدر، دوست بولشوب
طورورغە كېرەك اېسكانن بلەلر ايدى.

ئەين شونى كوتوبىككە طورغان وقتدە (۱۱۹۴م) موچېن سولتو
اسمىندە بر تانار قوماندانى نېوچېلر خلاپىنە قىتتە چىقارغان ايدى. طوغرول

ايله تيموچين تيز وقت اجىندە بو قوماندانغە قارشى چغوب
 عسكىرىنى تاراتدىلار. آيسين غورون (آلتون اوردادا) حكومتى مونىڭ
 اوچون طوغرول ايله تيموچيننى اوزىنىڭ ايكى ياقىن قرداشلىرى
 ايتوب سانادى. ايمپراطور چانغ (۱) (نيوچى) طوغرولغە ۋانغ
 (كارول)، (۲) آنىڭ قرداشى ياش تيموچين گە داى مىنگ يەنى (حكيم)
 عنوانىنى بىردى.

شولاي ايتوب تيموچين اوزى اوچون اوڭايسىز بولغان چورچى
 يەنى نيوچى (آيسين غورون) (۳) حكومتىندە امين بولدى. تيموچين
 قىيلەرنى ھم تورلى ۋاق خانلىقلارنى قىلچ قوتى ايله آلورغە توڭل، بلكە صلح
 قوتى ايله جبارغە طرشا ايدى. لىكن دشمانلار، جاموقالار ھم تورلى
 جىمىتلرنىڭ قىلچى بولۇپ قىلچلارنى آنى قىلچە يىباشورغە مجبور
 ايتە ايدى.

اول حاضر ايندى بوتېرەنىڭ ايكى قوتلى خانلىقلارنى ايله تىڭ بولدى،
 لىكن ھەمە قوتلى خانلاردىن اوستون بولغانى يوق. آرغون يىلغەسى
 بويندەغى كىلى توركلرى ايله صوغشىدى؛ صوغش موقىتلى چىمادى،
 صوغش مېدانىدە آنىڭ آرقاسىنە قالدالغان اون ايكى اوقنىڭ تائىرى
 (۱) بونيوچىلار قىلچى ايمپراطورى بولغاچ نىمام قىلچىلار ايدى.

چانغ قىلچىلار.
 (۲) موندىن صوڭ طوغرول خان ۋانغ خان ياكە توركچەگە
 ايلەندىرلۇب اوڭ خان دىب يورتلە.

(۳) نيوچىلارنى نيوچى دىب آتاوچىلار قىلچىلار ايدى. توركلر آلارنى
 چورچى ياكە چورچى دىب آتيلار. نيوچىلاردا اوزلرىنى آيسين يەنى آلتون
 دىب يورتە ايدىلار.

آستىدە ھوشسىز بولۇپ آتدىن يىغلىدى. صوبوتاي كىي اورلۇقلرىنىڭ غىيرىنى ايله سلامت قوتولدى.

جاموفا چچن اوزىنىڭ بار قوتى ايله تىموچىنگە آياق چالورغە طرشووندى دوام ايتە؛ ئلى مركىت، ئلى نايىمان، بوربان كىي خىلقلرنى فوتورتوب تىموچىنگە قارشى صوغشدر، جاموفانك فوتورتووى آرفاسىندە صوغشقه كرشكان تورلى قىبلەلر تىموچىن قولبەنە كروب آنك فوتن آرتدرا بارالر ايدى.

آلتاي تىرەسىندە گى بوربان، قونغورات، قاتا كىن، سلجوق دىگان اسىندە گى زور جمعىتلر جاموفانى يەنى خىلق اوچون طرشوچى (دىماقرات) نى اوزلرىنە گورخان اعلان ايتدىلر. تىموچىن ايله صوغش باشلادىلر. تىموچىن غلبە ايتدى، جاموفا يەنە فاجدى. بو قىبلەلرىنە تىموچىنكى بولدىلر.

تىموچىن ايله طوغرول خان آراسىندە غى واقعه – ۱۲۰۲ نچى يىلدە تىموچىن خىلافىنە قىام ايتكان بعض قىبلەلر ايله صوغشقان وقتدە، تىموچىن ايله طوغرول (ۋانغ يا كە اولك خان) اوزلرىنىڭ آراسىندە غى انفاقى، قان فرداشلىگى اوستىنە دخى نسل فرداشلىگى قوشوب نغفورغە بولدىلر: تىموچىننىڭ زور اوغلى جوجى اولك خاننىڭ قزى جاور بىسكىنى آلورغە: تىموچىننىڭ قزى كودشىن بىسكە، اولك خان اوغلى سىنگوننىڭ اوغلى قوش بوكونگە بارورغە بولدى. لىكن اوشبو اش ايله ايكى آراغە شىطان كردى:

جاموفا چچن، اولك خان اوغلى سىنگون غە: «تىموچىن سزنىڭ ايله اشىن اوزەرگە، سزنى بتوروب ايكى مەلىكىنى بر ايتەرگە تلى. بو حقدە نايىمانلر ايله كىكاشە» دىە يالغان خىبر ايرشدردى. سىنگون

مۈنى چىلابراق قاراغان وقتىدە بوش آگا وافىدەدە شولاي كېي كورنىدى. آناسى اولك (طوغرول) خانىغە اول مۈنى سۈبلەدى. اول بىك آچولاندى. لىكن «آندا» يىنى آند ايچشكانىز بىت دىب فويىدى. سىنگون نك بولاي فالدراسى كىلمەدى.

تىمۈچىن اشنى تدارك ايتەرگە، حقيقتىنى آكلانورغە موفق اولمادى. عاقبت اش صوغشقه باروب تىرەلدى. «قولون» كولىنە يافن «قولون بىرگات» دىگان اورندە اىكى عسكر يولقىدىلر. تىمۈچىن عسكرى غلبە ايتە ايدى. سىنگون مجروح توشدى. طوغرول (اولك) خان بو حالىنى كورگاج «آندا» نى اوزدى، بار قوتىنى جىدیده تىمۈچىن نك هم آنك طوغمەسى جوجى حاسسارنك ايلىنە هجوم ايتوب كردى هم حاسسارنك عائىلەسن اسير آلدى. تىمۈچىن بىك طار حالگە كىلدى. اشنىك ايك نچكە اورنندن توتوب آلفان قارت طوغرول نك آلدندە مغلوب بولوب بوشلق و صحرالغە فاجوب كىتەرگە مجبور بولدى. بو حرمتلى ئارتىك اشندن كۈب ماغوللر ائىرلەنگانلردر، كە كۈب عسكر تىمۈچىندين آيرلدىلر. آنك فارا كۈننە فدرگە دوست بولوب يورگان كشىلرى كىندىلر. تىمۈچىن يانندە نى بارى بىك آز عسكرى ايله آندن مەنگو آيرلىمى طورغان صادق دوستلرى غنە قالدى. بولار «بالجوت» دىب آنالار. بولار چىنگىز اوچون پىغمبىر مۇ محمد عليه السلامك اصحابى اچىندە گى «عشرە مبشرە» مىزلىندە ايدىلر (۱).

بوقزاقلىقدە تىمۈچىن بر آز يورگانك صوگندە، «فارا» كولىنىك

جنوب شرفىسى طرفىنە كېتىدى. ئاندىن قونقور اتلار طرفىدىن قوۋلدى. نىھايەت اول زىمان تۈركلەر قاشىدى، مەقسەت سانالغان «دالاي نور» كولى يېنىنە باردى؛ ئاندىن ئاندىن غەزەپ زار بولدى، ئىتوب خىت يازدى. ئاندىن بو خىت غايەت شاعرانە يازغان، اول ئاندىن ئوزىنىڭ كورگان فېئولقلرنى تىسۋىر ئىتكەن، طوغرول ئىلە ئوزى ھىم ئاناسى يىسوكاى آرائىرىدى، غى مەنسەتلەرنى، آرائىرىنە شىطان كروب اشنىڭ بو خالگە كىلۋىنى بىك ئوزون ئىتوب يازغان، طوغرولدىن غەفۋ ئىتوون ھىم سىنگون ئىلە آرائىرىدى صلح سۈيلىشلۈن صورانغان ئىدى. اوڭ (طوغرول) خان صلح و غەفۋ ئىتشۈرگە مېل ئىتكەن ئىدى، اوغلى سىنگون تىكلامادى، خىت تىمۈچىنى تەمەم تىرو كېرەك ئىكەن سۈيلىدى. تىمۈچىن، اش مۈندى بولغاچ، ئىككىنچى تۈرلى اشكە، سىاستكە يابىشدى :

اول ئوزىنىڭ ياندىنە بولغان ئىسىسى خاسسار اسمەندىن اوڭ خانغا خىت يازدى. ئاندىن خاسسار بولوب اوڭ خانداننى غائىلە سىنىڭ قايتارلۇن سورى. ئاندىن ئىتە : « مېن خاسسار خاسر توبە ئىتىدىم، الوغ بابام مېن سىندىن غەفۋ ئوتتەم، سىكا اطاعت ئىتەم. مېن خاسر آغانى بىلىمىن؛ ئاندىن قايا كېتىكەندىن، ئىسە نىلك يا كە و فاندان خىرم يوق سىن مېن ئوزگە قىبول ئىتەك ئىدى، بالا چاغلار مېن بىرسەك ئىدى ...» .

اوڭ خان خاسسار اسمەندىن بولغان بو ئوتتىنچى قىبول ئىتە. تىمۈچىننىڭ بوغالغانلىقىن او يىلاب ئوزىنە مېتىم و دوست اولغان خاسسارنىڭ كىلون ئىمىنلىك ئىلە كۈتە. ئىمىنلىك بولغانى او چۈن ياندىنە عىسكىرى بىك آز بولا. غىن شول وقتدە اورغا يىلغەسى بو يىنە، طوغرولنىڭ طورغان يىرىنە خاسسار بولوب تىمۈچىن كىلوب

چىغا. آنڭ اول وقت بارلىق ايەرچىنلىرى ۴۶۰۰ قدر جان ايدى. اولڭ خانىغە كىلوب ھجوم ايتدى. طوغرول ايله سىنگون قاجوب كىتەرگە مجبور اولدىلر، طوغرول اوزىنىڭ اوغلىن اوشبو اشلىر اوچون قاتى شىئەلەدى.

اوسسون صوى بويىندە طوغرول خان بىر نايمان تورەسى طرفىدىن طوتلوب اوتىردى. تىموچىن اوزىنىڭ فارت باباسى (۱)، اوزىنىڭ ھىم آناسىنىڭ قان قارداشى بولغان حرمتلى فارتنىڭ اوتىرلۇون ايشىككاج بىك قاتى قاىغردى ھىم اخىبارىدىن چىغوب جىلادى. مەركىزە گى توركلر تىموچىن قولىنى كىرەلر جاموقا-فرايتىلر، خانلىرى اولگكاج تىموچىننىڭ ھىچ بىر سوز دەشى بوى صوندىلر. شولاي ايتوب ماغوللارنىڭ ايسكى زور جىمىتى بىر بىرگە جىولدى.

جاموقا چىچىننىڭ دوستى اولغان نايمان خانى تاى بان، تىموچىننىڭ فوتى آرتوبىنە كونچىلەب جاموقا ايله بىرگە لىشوب غوغا باشلادى. نايمانلر آلتى شىھر ھىم آلتاينىڭ ايك كوب اولوشىن مىلكىلر ايدى. تىموچىندىن يگلوب قاققان عىسكر باشلىقلىرى نايمانىدە اورن طابالار ايدى. مەركىتلرنىڭ باشلىقى توقتابوكودە موزىدە كىلگىن ايدى. تاى بان تىموچىن ايله صوغىشىدە بىكلىدى. صوغىشىدە آلتان آغر جىراحتىدىن وفات ايتدى. اورىنە وارث بولوب قالغان اوغلى گوشلك ھىم توقتا قاقچىلر. بىك اخلاص ايله اوزلرنىڭ اولملىرىنى ازلى تورغان نايمانلر ناكوكون طاولرىندە اولمىرن تابدىلر.

(۱) تىموچىن طوغرول خاننىڭ بالاسىنىڭ قىزىنە اوبىلەنگىن ايدى. بىنى اوك خاننىڭ كىھوى ايدى.

بوصوغىشنىڭ ايلىك زور غنىمى ئاىيان نىڭ كاتىبى بولغان تاتارتونغۇ
اسمىندە گى اويغور بولدى. تىموچىن آنىڭ فولئندە اويغور يازووينى
اويغورچە اثرلارنى كوردى. تىموچىن اوزىنىڭ ماغوللغىن اويغورلقغە
(مدنى توركلىكگە) آلماشدورغە ئلەدى ھم كوپ مانغول يىگىنلرېنە
ھم اوزىنىڭ بالالارېنە اويغورچەغە ھم آنىڭ يازووينە، عرف
وعادىلرېنە اوگرەنورگە فوشدى.

اورتا آزىيادە اول وقت ايلىك مىمدىن بولغان اويغورلارنىڭ
مدىنىتى اوشبو كوندىن باشلاپ ماغوللر ياكە ايكنىچى تىمىر ايلە
ايتكاندە عموماً مركزدە گى نوركلر آراسىنە ئقلاپ طارالا باشلادى.
تىموچىن اوشبو كوندىن اعتبارا اويغور تلى و يازووينى اوزىنە
رسى تىل و يازو ايتوب قبول ايتدى ھم ھر تورلى مامورلرن
يا اويغورلردن ياكە اويغورچە يازا بىلگىن توركلردن قويدى.
قوللى نايمانلرنىڭ جىكلىگانن كورگاچ دوربان، قاتا كىن،
سلجوق دىگان كىبى جىمىتلر اوز باشلرېنە اطاعت ايتدىلر.

اوشبو واقىلردن صۇڭ تىموچىن اوچون يەنە بر مھم فتح
بولدى، اولدە آنىڭ جاموقا چىچىن دن قوللويىدىر. جاموقا تىموچىن نىڭ
صوڭقى موقىبتلرن كورگاچ آنىڭ يولىنە آرقلى توشوب بر اش
چغارا آلماياچاغىنى آڭلادى. عاقىبت اوزى، اخيارى ايلە، تىموچىن
حضورىنە كىلدى. تىموچىن اوزىنىڭ «آندا» يعنى فان قارداشىنى
علو جناب ايلە قبول ايتدى. اخيارى ايلە كىلگان فرداشىنى عفو ايتدى.
بو ايكى آندا بر برسىنى تمام طانوشوب، اوز حاللرن سويلەشدىلر:
نىچە اورندە جاموقاغە تىموچىننى اوتتور اوچون اوتكايلى وقتلر
طوغرى كىلگان. لىكن اول آنداسىنە قول سوزماغان؛ ياكە ايكىچى

كشىلر اوتتورورگە تله گانلردە اول قزغانوب اوتتمة گان. تيموچين ضررينه نيندى سياستلر طوتقان. بولارنك همه سنده جاموفا چچن. تيموچينگە سويلەدى. اوز اخيارى ايله كىلوب طابشرلغان فرداشينى تيموچين عفو ايتدى هم موندن صوڭ الكگيلرنى اوتتاپچاغن سويلەدى؛ لکن جاموفا مونى قبول ايتمەدى، بلكە اوتتولون طلب ايتدى. اوتتولمى قالوناموسى آنك اوچون او كايىز بولاچاغن سويلەدى. تيموچين آنداسينك طليينى برينه يتكوردى هم جنازه سيني بيك مهابت ايله كومدردى (۱۲۰۴).

تيموچين قاآن چنگزخان بولدى. ايندى تيموچين اوصال هم طنچسز بولغان نورلى جهميتلرنى قولينه آلوب بتوردى. ايرتيش يلقە سندن خينغان طاغلرينه قدر اورنلرنى اول ايندى كوچلى پادشاه بولوب اداره ايتە. توركلر ايندى آنى «ايلى خان» بولاچق ديب توگل، بلكە بولغان كشى ايدوب طانيلر ايدى.

۱۲۰۶نجى يل اول، آنون يلقە سينك باشلرينه ياقن اورنده، فورلتاي جيدى. بوقورلتاي غە ۴۶ تۈرك وماغول قيبه لرينك همه اولوغ ومعتبر كشىلرى، چچنلرى جيولغان ايدى. آلاربويك زور جيولشده، تيموچيننى بيك شوكتلى صورتده ايلي قاآن ايتوب كوتەرديلر. تيموچين بيك ايسكى بولغان «ايلى قاغان» اسمى اورنينه اوزينه «چنگز» (جىكۈچى وەر وقت غالب كىلوچى) اسمىنى آلدى. اوزينك بتون توركلرگە قاآن بولغانن كورگاچ چنگز پايختىندە آنون بويلرندن، ماغولستاندن بايقالغە يعنى توركلرنك مركزينه ياقن بولغان بورونغى اورنغە، قارا قورم شھرينه كوچردى.

ايندى توركلر اوزلرينىڭ كوبدىن بىرلى ازلەگان شرعى ايلي قاغانلرن كورديلر؛ تورك جەمئىتلرنىڭدىن اول كۈنگە قدر اطاعت عرض ايتەگەنلىرى، اوز اخيارلرى ايله كيلوب فا آنغە عهد ايتدیلر. بيش بالىق اوبغورلرینىڭ ايدى فوتى «بارجوقا»، فارلوقلر خانى آرسلان خان، آلمالىق خانى آزار اوزلرى كيلوب عرض اطاعت ايتدیلر و چىنگىزدن اوزلرینی خدمتكە قبول ايتوون اوتندیلر.

چىنگىزنىڭ عسكەر تىرتىپى. - توركلردە، آلالرنىڭ طوغەللىرى اولغان ماغوللردە بىك اوستا مەرگەنلر هم آت اوستندە بىك اوستا يورۇچى خاقلر ايدى. آلالر كچىككەن دن اوفىچىلقغە اويرنەلر، آت اوستندە اوسەلر ايدى. چىنگىزنىڭ عسكەرى ابللى كشىلك واقى صىفلردن توزولە، هر بر صىف بيش صىققە بولنە، هر بر صىفدە اون كشى بولا ايدى. هر صىفنىڭ آلدەغى اىكى صىفى (رەنى) تمام فوراللى، آرندهغى اوج صىفى اورتا درجەدە فوراللانغان بولا ايدى. آلدەغى صىفلرنىڭ هر بىرى بىش آياقشە قدر تىمر كىوملر كىونىگانلر؛ بو تىمر كىوملر قالىقونوب، فاتى ايتوب هر اعضاغە موافق، ابولورگە اوكاپلى ايتوب اشلەنگان بولغانلر. فوراللىرى اوق، جىە، سونىكى، قىلچ هم سونىكى باشىنە ياصالغان فوروق دن عبارت بولا ايدى. بو فوروق ايله آلالر دشمانلرینی، موپىلرنىڭ ئلە كدرەلردە آت اوستىدىن يغالر ايدى. بو آلدەغىلرنىڭ آتلىرى هم تىمر كىوم كىونىگان بولا ايدى.

صوگىنى اوج صىفنىڭ فوراللىرى همان آلدەغىلرنى كىبى، تىك بولارنىڭ اوستلرندهگى كىوملرى يا بالاوز ايله فاترلغان كون يا كە چىلتە رەب اشلەنگان تىمر كىوم (درع) بولا ايدى. يعنى آلدەغىلرنى كىبى

قاپاروب طورى. بولار آتلرنىڭ ايك شەب وايك يىگللىرىنە مەنەلەر، لىكىن
آتلرى كىومسىز بولا.

ايلى كىشلىك صىنقىر بېش يۈز كىشلىك اور تاچە صىنقىر، بېش
يۈز كىشلىك صىنقىر بېش مك كىشلىك زور صىنقىر تىشكىل ايتەلەر.
عسكىر باشلىقلىرى اونباشى، يۈز باشى، مك باشى ارغە بولنەلەر. عموماً
عسكىر آتلىرىغە بولا. اوستلرنە گى نىمىر كىوملەر واسبابلەر يىك يىگل
اشلەنگان بولالار. باشلىقلىرىنىڭ قومانداسى وقتىدە آتلرى ايله
فوق العادە تىز ايله نەلەر. عسكىرنىڭ آرتىدىن حاضرىك ايتوب آت
كىتولرى يۈرتەلەر، برسى اولسە ايكىنچىسىنە مەنەلەر، آزق بىسە
آت آزق بولا. آرفلانغان، آرغان آتلرنى كىرى قايتارالار.
عسكىرلرنىڭ آشى تورغان نرسەلرى كىبىرلىگان ايتەم قورت
(صىر) كىي يىگل گنە نرسەلەر بولور ايدى. عسكىرلەر عموماً صوغوش
اۈچۈن يىك اوڭاى فاعدەلرنى بلەلەر. عسكىر آراسىدە شەھەرلرنىڭ
قلەلرن و اتور اۈچۈن و باشقە حاللر اۈچۈن مەھندىسلر يۈرتەلەر
ايدى. مەھندىسلر تاشلەر مە قلە (كرىپوستلر) اچىنە اوتلى فىلنەلر آتو،
قلەلر واتو اۈچۈن ياصالغان ماشىنلرنى اداره ايتەلەر مە قلە (اور) لرنىڭ
وشەھەرلرنىڭ قابقالرى بولار اداره سىدە و اتالار ايدى.

شمالى قىطايىنى بەنى نىۈچىلرنى آلو - ايندى چىنگىز
اوزىدە چورچىلر (نىۈچىلر) گە جىكلەمە سىلك اقتدار بار لىقىنە نى
اشاندى. تۈركلەر، ماغوللردە ابللى خانلرنىڭ نىۈچىلرنى قىطاي تىختىدىن
نى وقت توشورون كوتوب طورغانلردىر. لىكىن چىنگىز اوزىنىڭ
مە آناسىنىڭ، طوغرولنىڭ، تاشىنىڭ و عموماً ماغول - تۈرك خلقىنىڭ
مطلوبى بولغان بو اشكە بر اوڭاىلى فرصت كىلوب چىققانچى
قول سوزمادى. اول فرصىدە اوزاق اوتى كىلوب چىقدى:

آئىن گورون (نيوچى) ايمپىراتورى چانغ (يعنى تىموچىن ايله طوغرولنىڭ دوستى) وفات ايتدى. يرينه اوغلى چونخ - گى قالدى (۱۲۰۹ م). چونخ - گى تىخىكە او طورغا چىدە اشلىرىنى تمام باشقارورغە تلهدى. اول چىنگىز بولغان تىموچىننى طانوبى ايدى؛ احتمالكە آنى آئاسىنىڭ نابىلۇزىدىن سانى ايدى. تىموچىنگە، ياساق صوراب هم اوزىنە طاعتكە عهد ايتەرگە بيوروب، ايلچى ييەردى. چونخ اوزى واقىدەدە عقل واقىدار ايسى كىشى توگىل ايدى؛ چىگىز ايلچىگە: «چونخغەمى؟ آنىڭ كىمى مىگىرەرگە، تىناك گەمى عهد ايتەرگە، آڭامى ياساق تولەرگە؟» دىب يرگە تو كوردى هم آئىنە منوب عىسكەر جىبارغە كر شدى. ۱۲۱۱ نىچى بىل چىنگىز تمام حاضرلەنوب بىكىنىگە، چونخغە يونه لىدى. آڭا، مەنىتلى هم بىك فوتلى، بىگرە كەدە باشىندە تورك پادىشاھى بولغان قىطايلىرىڭ مەلىكىلىرىنى فتح ايتىك يىكل اش توگىل ايدى. اول بىكىننى آلىدى؛ مانجورىا، فوراً يارم آئاسىندەغى تورلى مانجور، سىباپى تانارلىرىنى قولىنە كىرتوب بىردى.

بىكىن گە اوزىنىڭ باقىلىرىدىن موخولىنى اوتوز اوچ مىڭ عىسكەر ايله والى ايتوب قالدىرىدى. شىمالى قىطايلىڭ عىسكەرى هم حقوفى مەلىكلەرنى ھەمەسن آڭا طابىشردى. اوزى بىش آلتى بىل دوام ايتىكان سىفردىن بوشانوب قارا قورمىغە فايتىدى. (۱۲۱۷ م).

حاضر چىنگىز، اول وقتىدەغى دىئانىڭ ايك كوچلى ايك زور ايمپىراتورى بولدى. شىرقىدە مەھىط دىكىزى وىسارى دىكىز ساهللىرىدىن آلتى طاولىرىنىڭ غىربى ايتە كلرىنە قىدر اولغان بىرنى بر اوزى اداره ايتە باشلادى.

چىڭزىڭ تىلەگى ، تورک وماغول خەلقلىرىنىڭ آراسىندىغى باشسىزلىقى بىرورگە دىب اجنھاد ايتوچى تاشى ايله ، تاشى قدر اوک كىڭ اويلى الووى احتمال بولغان يسوكايلرنىڭ تىلەگان تىلەكلرىگىنە توگىل ايدى . اول قىتاينى فتح ايتوى ايله ، سىرگە خواجە بولووى ايله بىرورلانمادى . اول بو اشنى بىك زورغە سانامى ايدى . اول آنون بويىندە اوزى «چىڭزىڭ» ايتە تورغان قورلتايدە جبولغان تورک وماغوللارغە سويلەگان نطقىندە اوزىنىڭ مىنسوب بولدىغى ماغول قىبىلەسى (بورچىگىنلر) گە قاراب اوشبو سوزلرنى ايتىكان ايدى:

«بوشوندى خلق... بولار مىنىم باشمە توشكان زور آورلىقلارغە ، خوفلرگە قارامىچە ، باشقە خەلقلارغە قارشى ، مىندىن ھىچ آيرىلمادىلر . قايعونى دە ، شادلىقنى دە صوققان ايله گە قبول ايتە تورغان بو خلق ، مىنىم كوچلى فىكرىنى اوزلرنىڭ فوق العادە كوچلىرى ايله قوراللاندىلر . طاو بللورى كىبى صاف بولغان بو خلق اوزىنىڭ زور ھىتى ايله ، مىنىم ھىر بىر تىلەگم بولغانغە قدر مىڭا راستلىقىدە بولدى . مىن تىلىمىن اول قوم «كوك ماغول» دىب آتالسىون ايدى . مىن تىلىمىن اول خلق بىر يوزىندە ھىر كىلەنگان خەلقلرنىڭ ھەمەسىنە خواجە بولسىون ايدى»

اول اوزىن بىتون دىباغە خواجە بولا تورغان كىشى ايتوب طائى ايدى اوشبونىڭ اوچوندى اول ، توركلرنىڭ ھومىسى (ملى) قاغانى دىمىك بولغان «اىلى قاغان» اسمىنى قبول ايتىمىچە ، آكا قاراغاندە كىڭ بولغان «چىڭزىڭ» اسمىنى آلدى .

اول قىتايدىن قايتىۋاپلە غەربكە، ايران توركلرىنە، ھيونىغ نولرىنك، تو كىولرىنك بورونىغى ايرانلرىنە، اورالنىك آر باغندەغى قافقاز ياقلىرىندەغى توركلەرگە ھجوم ايتوقىدندە تو گل ايدى. (بلكە اول يرلرنىك، بر او كاپلى يول ايلە، كوب قىانلر تو كىمىچە قولىنە كرون اويلاپ طورغاندىر). توركلرنى اول قىتاى مدنيتى ايلە-طانىشدردى؛ اسلام، عرب، ايران مدنيتىنى اوزىنىك خصوصى ھالى ايتەرگە آشقىمى ايدى، بلكە ھىمىشە جايلابقنە فائىدەلانورغە قىرار بىرگان ايدى. اوزىنىك غەرب حدودىندەگى مسلمان (تورک) ھىكمدارلر ايلە سودا و تجارت مەھدەلرى قىلىشقان ايدى. قارا فورم ايلە بىكىن آراسىندە كرۋانلر بورگان كىي، بخارا و سمرقندلر ايلە قارا فورم آراسىندە اوزلەكسىز كرۋانلر بورب طورالر ايدى؛ ئللە نىندى سىيلر كىلوب چقىدىلردە، آنك ئلى براغراق (سوگراق) دىب اويلاغان ياكى فتوحاتلرىنى آلدىنە كىنوروب قويدىلر.

چىنگىزنىك اسلام مەلىكتلرىندە، غەربدەگى واقىعەلرى. چىنگىزنىك ظەورى آلدىندەغى وقت اسلامنىك مدنيت جەھتىدىن كەملىككە يىتكەن وقتى ايدى. لىكن مۇنىك ايلە برابر مسلمانلر آراسىندە فساد، مەلىكتىك كىلەچىگى اوچون خىطلى اولغان ھەر نورلى حاللردە كەملىككە يىتكەن ايدى. مەلىكتە رەئلى بر باش يوق، ھەر بر ولايتى اوز باشلرىنە ادارە ايتە طورغان (ۋالىدىن ساطان بولغان) كىشىلر خىلقەنى طانومىلر، ھەر اوزلرى آراسىندە اوزلەكسىز صوغىشالردە طورالر ايدى.

سلجوق توركلرىنىك اورنىن (ماورا، النھر، عراق، فارس طرفلرن) ادارە ايتە تورغان خوارزمشاه اسمندەگى تورك خانلرى

فامىلىيەسى خەلىپەگە، سلجوقلار، غزنویلەر كوزى ايله فارابى، بلكە خەلىپە لىكى بتوررگە طرىشالار ايدى. بولارنىڭ ۵۹۷ھ دە تىختكە او طورغان فەتب الدىن محمد اسمندەگى شاھلىرى بر ايسرك باش ايدى. مملەكت ادارە سىنى بلى، آچوى كىلگان كىشلىرى و عالەملىرى تەلف ايتەرگە اوستا ايدى. چىنگىز اسلام مملەكتندەگى بو حاللىرى، خوارزمشاھلارنىڭ حاللىرى پىلالا آشا قاراغان كىبى كورب طورا ايدى. خوارزمشاھ محمد، خەلىپە قائم باللەدن خەلىپە لىكىنى ھم بەغدادنى آلورغە تلى ايدى. قائم باللە اوشبو حالدىن امىن بولمىق او چون خوارزمشاھنىڭ مملەكتىنە ھجوم ايتەرگە چىنگىز خاننى چاقىرب ايلچى بىەرگان ايدى، اول آشقەدى.

خوارزمشاھ محمد چىنگىزنى تانومى ايدى: بر وقت چىنگىزنىڭ ياقىلارنىڭدىن مۇسلمان تورك محمود يىلواج خوارزمشاھ يانىنە كىلگان وقتدە خوارزمشاھ ايله آوغە چىقىدىلار. خوارزمشاھ محمد، يىلواجدىن، چىنلابدە سىڭ خاننىڭ چىنگىز شول قىطاي اىمپىراتورىنە غلبە ايتە آلدىمى؟ دىب سۇرادى؛ (چونكى ايران توركلرى ھم پادشاھلىرى قىطاي اىمپىراتورىنى ھېچ كىم يىكە آلماي طورغان داتلار دىب بىلەر ايدى). مۇنى اول چىنلاب سۇرادى. ھم واقىمدە دە اول چىنگىزنىڭ غلبە سىنە اشاننى، ھم آنىڭ شول چىنگىز ايله بر صوغشاسى كىلە ايدى. آنىڭ آناسى علا الدىن دە شوندى اوق ايدى. اول چىنگىزنىڭ دىشمانى گوشلك (نايمان خانىنىڭ اوغلى، قاچقىن) ايله اتفاق ايتشوب چىنگىز قولىدە بولغان آلما لىقەدەغى آزار خاننى باروب اوتىرگان، مملەكتىنى طوزدرغان ايدى. آسكا چىنگىز دە شەمدى. بو اوغلى محمدنىڭ دە شوندى بر اش اشلىسى كىلە ايدى. آنىڭ بو مقصودىنە يتەرگە بولدە كىلوب چىقىدى:

قطب الدين نك «اوترار» اسمنده گى شهرنده گى واليسى (غايىر خان)، قطب الدين نك كيكاشى ايله اوترار غه تجارت اوچون كىلگان بر مغول كار وائىنى طالادى واپه لرىنى اوتر تىدى. اوشبو خبرنى كاروان كشىلرندن بر ايكىسى فوتولوب قايتوب چىنگز گه ايندىلر. چىنگز، قطب الدين قىصاص اوچون غايىر خاننى صوراب ايلچى بيهردى؛ قطب الدين اوشبو ايلچى لرنى اوتورتىدى، بعض ايلچىلرنى خورلاب چىنگز گه قايتاردى و اوزى كوب عسكر ايله چىنگز پرىنه كروب بر مقدار خاتون و بالا جاغالرنى اسير ايدب آلوب قايتىدى.

منه شول وقت چىنگز اوزى نك نهايتىسز عسكرى ايله اسلام مىلكىنه خوارزمشاهلر غه قاراب چقىدى. خوارزمشاهلرنىك اشلىرى رەتلى توگل ايدى. خوارزمشاه محمدنك بىك فزو اوغلى جلال الدين، بىز گه ك توتقان كشى كىي، فالتر اوغە توشدى. يورتىنه اوت چققان كشى كىي آشغوب بار عسكرى ايله چىنگز گه فارسى چقىدى.

۱۲۲۰ نچى يىلنك يازنده چىنگز خوارزمشاهلرنىك اوزىنه فارسى بارغان هر تورلى چاره لرن جىمرب بخاراغە كىلدى. بتون مسلمانلر، عالمر فوق العاده بر حيرتكە كىلگانلر ايدى. ياچوج ماچوچلردنده، جنلردنده فور فنچلى كورلگان بو نهايه سز عسكرنك، فرشته لر طرفندن صافلاندىقى اعتقاد ايتوله تورغان ونهايتىسز اوليالرنك مقبره سىنى اچىنه آلغان بخارانى كىلوب محاصره قىلورلى فوق العاده بر اش كورلدى. مسلمانلر بو اشنىك خدا طرفندن زور بر عذاب ولوون اولبلر ايدى.

چىنگز بخاراغە كىلگىچ شهرنك حسن اختيار ايله بىرلون صورادى، خىلقلر طىكلاما دبار (تاتار اسمى) ايله آنالغان بو عسكر هيچ بروقت، هيچ بر

فالانچ، اختيار ايله بىرلۈن صورامىچە، واتمادىلار. نھايت چىنگىز
ھىر اھللىرىنىڭ علمالرنىڭ چىغولرن صورادى، چىقمايدىلار. شىر كوچلىك
ايله آلوندى، تۈرلى قىمتلى عمارتلر ھلاك ايتولدى، كۈب عالملىر،
علم ائىرلى تىلف بولدىلار .

چىنگىز شىرنىڭ اچىنە كىردى. الوغ بىر مىسجدنىڭ اچىنە آنى
بىرلە كىردى، - اول آنىڭ مىسجد ايكانىن بىلى ايدى - آئىدن توشوب
مىبىر اوستىنە مىندى، علمالار، مىجتھىدىلار، مىشاىخلىرغە اوزىنىڭ ھىم
ايدىمەشلىرىنىڭ آتلىرن تۈتۈب تۈرۈرغە قوشدى. سىدىلرنىڭ زورلىرىدىن
بىرسى بىر مىجتھىدىن: بو نىندى ھال ؟ دىب صورادى؛ مىجتھىد :
«اى سىد تىك تۈرۈغل! تىكرى تىعالىنىڭ غضب و قى تۈرۈر» (۱) دىدى.
چىنگىز مىبىر اوستىنە مىنوب مىسلمانلرنىڭ عىبلىرىنى ايتۈرگە و اوزىنىڭ
ايتەچك سوزلىرن سويلەرگە كىرىشىدى .

مۇندىن سوڭ اول سىمىرقىند، بىلىخ، خوارزم، ھىرات دىگان
كېسى زور و مىشھور شىرلىرنىڭ ھىمەسىنى اوزىنىڭ قولىنە كىرتىدى.
مىسلمانلار كافر چىنگىزنىڭ قولىنە كىرگە تىلمەدكلرنىدىن ھىر شىر
ھلاك بولۇرغە، كۈب عالملىر، كۈب مىدىنىت و علم ائىرلىرى زور قوت
آستىندە تىلف بولۇرغە مىجبور بولدى.

نھايت چىنگىز بو طىرقلردە اشىن بىتۈرۈب بو بىرلىرنىڭ ادارەسىنى
اوغلى چىغتايغە طابىشروب اوز مىلكىتىنە قايتوب كىندى. خوار-
زمشاھ مىحمد ھىمان چىنگىز عىسكىرى قولىنە توشمەدى؛ قاققاز طاولرى
آراسىنە قاچقان خىبرى چىقىدى. چىنگىزنىڭ اوغلى جوجى خان كۈب
عىسكىر ايله قاققاز طىرفىنە بۈنەلدى. مۈندە ھىم ابدىل بۈبىلرندىغى

توركلرنى (بلغارلر، قىچاقلرنى) قولىنە كىرتەچك، ھەم خوارزىشاھ
مىھمىنى توناقچى ايدى.

جوجى قافقازدىن اوتكاندە آلان خلقى وغيرلر ايله صوغشورغە
طوغرى كىلدى. دون - ايدىل يالاندىغى قىچاق توركلرى، دشمان
كىلە دىب اويلاپ، آلانلارغە ياردەم ايتەرگە چقىدىلر، جوجى آلارغە
« سز قىچاقلر بىزنىڭ قىرداشىمىز، بىز سىزنىڭ ايله صوغشورغە كىلمەدك؛
بىز يات كشىلر، آلانلر ايله، صوغشامىز » دىدى. قىچاقلرغە دخى
روس كىنازلرى كىلوب قوشلدىلر، قالتا يلفەسى بويىندەغى صوغشودە
جوجى عسكىرى قىچاقلر نىدە روسلر نىدە بىك آزغە فالدىرب ھلاك
ايتدى. روسلرنىڭ بەض كىنازلرى گنە فوتلدىلر. قىچاقلر اطاعت
ايتدىلر موندن صوڭ آلار بابالرىمىز بلغارلارغە كىلدىلر، بلغار خانى
آلارغە قارشى طورمادى (۱).

شولاي ايتوب جوجى اوزىنىڭ يولداشى سوبوتاي ايله، قىچاقلر
وبلغارلرنىڭ اطاعتلرن قىبول ايتوب ايدىلنىڭ توبەنىڭكى آغىمىدىن
بورونىغى توركلر اوزا تورغان بولدىن قارا فورومغە قاراپ بونەلدى.
اول اوزىنە بو ايدىل بويىندە اوڭايلى اورن بېلىگولەپ كىتدى؛
آندە خان بولوب كىلورگە، قىچاق خانى بولورغە، قراز بىردى.
چىنگىزنىڭ اسلام مىلىكتلرىنە ھەم غىربەگى اورال آرتىندەغى
نوركلرگە سىغرى شونىڭ ايله تمام اولدى. ايندى آنىڭ مىلىكتى قارا
دىكىزدىن مىحبىط دىكىزىنە قىدر سوزلدى، حاضرگى ابرانىڭ تونىڭكى
ياق قىسى ھەم آفغانسىنان وبتون اورتا آزىبا آتقى بولدى. آسىبادە

ايندى طنچاق باشلاندى ، ئلكىگى باشسزلىق تمام بىدى .
 چىنگىز موندن سوڭ مەلئكئدەگى ئىرىنىنى قاراغە كرىشى .
 زور مەلئكئىڭ غەرب طرفئدەغى قىچاق ايللرن الوغ اوغلى جوجىگە ،
 توركستان ، ماورا' النهر (صفد) ھم ايزان يرلرن چىقئى خانفە
 طابشردى . اوچىنى ھم دورئىچى اوغلىرى تولى ايله اوكدای نى
 اوزى يانئدە طوتدى . آلارنى اوزىنە ولى عھد ايتوب بىلگولەگان
 ايدى . جوجى خان وفات ايتدى ، يرىنە آنك اوغلى باتونى تەيىن
 ايتدى . اول آناسىنك بولداشى صوبوطاى ايله آناسىنك مەلئكئدە
 ادارەنى نغئدى .

ماغوللر - توركلر عوموماً اوزلرىنك اىلى قاغانلرى حقئدە
 شادلقلېرن نى ايلەدە كورسە تورگە بىلىلر ايدى . باشقە قوملردە اول
 عالى قوتنىڭ آلدئدە اختيارلى اختيارسز باشلرن يرگە بئسكانىچى
 ايسگانلر ايدى .

چىنگىز خان قطايدەغى حائلرنى قاراماق اوچون قارا قورمىدن
 بىكىن گە سفرگە چىققان ايدى . بولدە آوردى . ھم شونئدە وفات
 ايتدى . تىنى طوغان يرىنە ، دىلىگون بولداقفە ، كىتوروب كومدىلر .
 (۱۲۲۷ م ، ۶۲۴ ھ) ۶۵ ياشئدە (۱) .

چىنگىز خان نىڭ شىخى ، اشلەگان اشلرى - چىنگىز
 زور گەودەلى ، نىق تەئلى ، كىك ماڭلايلى ، اوزون صاقاللى ، بىك
 مەھابت ، اشئدە فوق العادە ئىباتلى ، سوزگە اوستا كشى ايدى .

(۱) چىنگىزنىڭ ۱۱۶۲ دە طوووچىلغى Генри Говартъ قوتلى

دىلېر ايله اثبات ايتە .

آنڭ طبيعتى، قىلغان اشلرى حقىدە گىنرى گاۋارت ھم بارتولد اسمىدە ايكى عالم اوشبو سوزلرنى ايتەلر:

«چىنگىز تارىخىدە ايلڭ آلدەغى وايڭ مەھم اورنى توتقان كشىلر جملەسىندىر. ھېچ نزاغسىز اول فوق العادە زور قوماندان. اول، اوزىنە طبيعت طرفىدىن ھىدە ايتلىگان عادتىدىن طش اقتدارى آرقاسىدە، دىيادە زور ومەھم اورنلرنى توتقان خلق ومىلىكتلرنى يقدى، اوزىنە قاراندى. اول كچكىنە بر جىمىتىڭ باشلىغى ايدى. كوب جىمىتلرنى مىلىكتلرنى جىمىروب اوزىنڭ كچوك جىمىتىن آزيانڭ تىختى ودىيادە زورلىق جەھتىدىن ھېچ مىلى بولماغان بر مىلىكت حالىنە كىتوردى. آنڭ بو اشلرىنڭ ھېچ برسى تصادفى اشلر بولمادى، بلكە آنڭ اوزىنڭ طبيعى كمالىتىدىن كىلدى.

چىنگىزخان زور بر قوماندان، ألوغ مچاھد بولوبقنە قالمادى؛ دىيانڭ آلبىكساندىر، ناپالىيون، تىمور دىيگان كىي زور قوماندانلرى صوغش جەھتىدىن آزى كوپىي چىنگىزگە اوخشادىلر؛ لىكن آلارنڭ توزوگان مىلىكتلرى بر اويولگان قوم كىي گنە ايدى. اول مىلىكتلر، ياشول قوماندانلرنڭ اوزلرى ترك وقتىدە اوق يا كە وفات ايتولرى ايلە طارالوب كىتە ايدىلر. چىنگىزخانغە كىلسەك، اول آلاردىن بو اشدە بىك بوغارى طوراً. اول مىلىكتىنى توزودى؛ اوزىدىن صوڭدە اوزاق عمر ايتسون ھم اوسسون دىيپ توزودى. مىلىكتى اوزىدىن صوڭ دوام ايتدىگنە توڭل، بلكە بىك زور بولوب كىگەيدى واوسدى. ماغول حكومتىدە اجتماعى ھم سىياسى ئاسىساتنڭ ھەمەسىدە چىنگىزنىڭ اوز قولى ايلە اشلەندى. آنڭ مىلىكت ادارەسى طوغروسىدە توتقان بوللرى، عموم مىلىكت خلقىنڭ حالىنە

موافق بولغان قانونلری تفتیش ایتوچیلرینی حیرانغه قالدرا . آنڭ مملکتینک عدالت ، نظام ، بخشى معامله دیگان کبی تله گى (ایده آلی) مشهور گنه توگل ، تمام معناسی ایله عملگه قویلغان ایدی . موندی خاصیتلر باشقه قوماندانلرده بولمادی .

بز مونڭ یانینه دخی چنگزنگ صحراده تریبه آلوون ، آلیکساندر ، آلفیرد ، بیوک کارل فاتحلر و باشقه کبی گریک ، روم حکیملری کبی معلملردن تریبه کوره آلمان او یلاساق ، آنڭ عادتدن طش بر کشی بولوون او یلامی ممکن بولماس .

چنگزنگ اشله گان اشلرینک نمرسی ، آنڭ فقط طبیعت جهتندن بیرلگان کمالتندن گنه کیلدی ؛ آنڭ اوزینه نأثیر ایته آلا طورغان فوتلی آرقاداشلری و اییده شلریده ، توزمچک مملکتی او چون توپلی نیگز سالغان ، آڭ یول کورسه تکان کشیلریده یوق ایدی . آنڭ قولنده غی همه قاماندیرلر ، مدنی مملکتدن کیلگان بلکلی کشیلر آنڭ قولنده فورالغنه بولا آلدیلر . اول اوزینک طبیعی اقتداری یانینه خلقنی اوزینه قاراتا بلو استعدادینی ، هیچ بر میل ایتمی ، سلکینی طورغان اختیار و استقلالنی جیغان ایدی . آنڭ اول عالی طبیعتینه نه تورلی تورلی موفقیتسز لکلر ، نه کشیلردن کوردگی مسخره لر ، نه بالغان بولوب چقغان امیدلر هیچ بر نأثیر ایته آلمیلر ایدی . چنگز بیک جومارد هم آچق یوزلی ایدی . اییده شلری آنڭ بو حالینه مقتون ایدیلر . اول دنیانک راحتن کوره بلدی ، لکن باشقه کوب الوغ پادشاهلر موافق بولماغان بر صورت ایله . یعنی اول دنیانڭ راحتن کوردی ، لکن هواسینه ، آزغن بر نفسکه ایروب توگل .

اوشبونىڭ اوچوندىمە اول اوزىنىڭ آقتى كوينىمە قدر عقل و فكر جەتتىدىن كەلتكە تاباغىمە باردى. (۱)

چىنگىز اوزىنىڭ زور مەلىكىنىڭ تامامىنى طرف بىر حەكمدارى ايدى. اول اسلام، خرىستىيانلىق، بوددىلىق كىبى دىنلرنىڭ بىرىسىمە دەپىرلىمەدى. قىتاي، اسلام مەدىنىتى كىبى ايكى زور مەدىنىتنىڭ فقط بىرىسىمە گىمە انتساب ايتمەدى. اول اوزىنىڭ آتاباللىرىنىڭ اعتقادىن تىرجىچ ايتكان هم آنى مەلىكىت ادارىسى اوچون اوڭاى تابقان. چىنگىز، بالالارنىمە همە دىنلەرگە بىر جەدە فاراب هېچ بىرسىن ايكىچىسىمە تىرجىچ ايتتى، بلىكە همەسىمە بىر تولى حەرمەت ايتكە ايلە وصىت ايتەر ايدى. چىنگىز نەزەردە همە دىنار بىر جەدە مساوى بولوب همەسىدە يىخشى ايدى (۲). اوشبونىڭ اوچوندىمە اسلام، خرىستىيان، بوددا مېسىيانىرلرنىڭ هر بىرى چىنگىز بىزنىڭ دىنگە مېل ايتە دىب ايتەر ايدى.

چىنگىز، مەلىكىنىڭ تولى خىلقلەردىن جىولا تورغان قورلتاى طرفىدىن تالىف ايتەردىكى «ياساق» اسمىدە گى فانون كىتابىدە، عموم مەلىكىت اوچون اوڭاىلى بولغان مادەلەرنىڭ كىر تىرگە طرىشىدى. «ياساق» نىڭ توركلەر، ماغوللەرگە عائد قىسى ماغوللەر، توركلەر آراسىدە غى عرف و عادەتلەرگە فاراب تىزولگان ايدى (۳). اوشبو فانون غە

(۱) Генри Говартъ نىڭ اثرى Средняя Азия ژورنالدىمە.

В. Бартольд نىڭ اثرى بىراق اوز بىرون ناموسىدە هم. Z. B. O. I. P. A. O. دە درج ايتلگانلار.

(۲) Ленъ Кагенъ ص ۷۱-۷۲. هم دوزى جلد ۲، ص ۵۱۵.

(۳) چىنگىزنىڭ «ياساق» ى خىندە، Известія Арх. общ.

при Им. Каз. Ун. ۱۹۰۴ نچى بىلغى XX نچى جلدىدە.

Я. I. Бурляндъ نىڭ Степное Законодательство

съ древнихъ временъ (ص ۴۹-۱۵۸ جز ۴-۵ دە).

هم Z. B. O. I. P. A. O. نىڭ ۱۹۰۷ نچى بىلغى ۱۷ نچى جلدىدە گى

Яса Чингисъ Хана и уложение монгольской династии

Юань-чао — дьянь-Чисанъ ص ۱۸۰-۱۶۳.

ھەر كىمدىن آرتۇق اوزى بوى صوندى وشوندان بر قارشىدە فرغە چىماسقە طرشدى.

چىنگىزنىڭ بالالىرى وقتىندە ماغول مەلىكىتى: چىنگىزنىڭ تىخى اېڭ كىچوك اوغلى (اوتىجىگىن) اوڭداى گە قالدى. يەلوناشىنىڭ بالالىرىدىن برسى چىنگىزنىڭ وزىرى ايدى، قورلتايدە سوزى بىك مقبول ايدى. اول بروقت قورلتايدە «مەلىكىت آت اوستىدە تاسىس ايتلدى، لىكن آت اوستىدە اداره ايتلەس» دىگان ايدى (۱). اوڭداى باشىنە اوشبو حال كىلدى، اول قدر زور مەسئۇلىتىلى اشنى-آناسىنىڭ اورنىن-آلورغە باطرق ايتى ايدى. اول قدر زور مەلىكىتى اداره ايتونى قىونسىدى. چىنگىزنىڭ اوچىچى اوغلى تولى ايلە برگە لشوب اداره ايتەرگە بولدىلر. قىطاي، باطوغرىدىن طوغرى قارا قورمىدىن، يا كە تولى و آنڭ بالالىرى طرفىدىن اداره ايتولدى.

باتوخان قىچاقىدە تمام ئىقلاب اوطورب مەنىت ايلە كور شورگە كرشدى. اوزىنىڭ توب يورتى ايدىل بويندەغى سرى ايلە قاققازنىڭ شىمالىدەغى قوبان آراسىدە كوچوب يورى، گام وقت بلغارغە باروبدە تركلك ايتە ايدى. فرىم آشا اول ۋىزانتىا ايمپىراطورلىغىدىن ھەر تۈرلى زىننەتلىر، قاققاز آشا عرب مەلىكىتىدىن، بەداددىن ھەر تۈرلى نادر نەسەلەر، قولى آستىدەغى بلغارلاردىن ھەر تۈرلى صنائع نەقىسە قىبول ايتە ايدى (۲). قىچاقلىر، بلغارلر، باشقىدلىر، قىرغىلر، قىنلر، روسلرنى بىك ياخشى اداره ايتە ايدى.

چغتای خان، ایران، تورگستان خراسان، طرفلرینی اداره ایتسه، اوزی «آلمالق» ده طور ایدی. چغتای فوق العاده فاتمی، نق کشی ایدی، آنک وزیرلری مسلمان ایدی. بالالاری تمام مسلمان تریبسی آلالر و مسلمان مملکتی تشکیل ایتدیرگه حاضرلرله، اول نورکستانده اوز اسمینه ملی ادبیاتنک ترقی ایتوینه بول آچا، چغتای ده باتوده قورلتای غه، فارا قورومغه غه فاراب اش قیلالر ایدی.

اوگدای وفتنده قپاینک شمالی واورتا یرلرنده کوب یرلر آلدی. غرب طرفنده قافقازنک قارس و تقلیس تبره لرنده هم جنوبی تورکستانده کوب عسکر فتوحات ایله شغللنه لر ایدی. بروفت اوگدای فا آنغه، دین اسلامنک، مسلمانلرنک دشمانی اولغان برکشی، مین توشمده آتاک چنگزنی «کوردم، اول سیگا مملکتده گی بتون مسلمانلرنی اوتروب بترورگه بیوردی دیدی. اوگدای بیک اوزاق اوپلاب طورمادی: «سین ماغولچه بله سکمی؟» دیدی. تگی کشی بوق دیب جواب بیردی. اوگدای «اوترگز بو کشینی! یالغان سویلی. چنگز ماغول تلندن باشقه نل بله س ایدی» دیدی (۱).

اوگدای تختدن، اوز اوزن بلوب بولسه کیرهک، باش تارتقان ایدی. مملکت اداره سی ایله شغللنگان کبی هواسینه بیرلگان ایدی. مپسرتکچلرنک تأثیری آستنده وفات ایتدی (۱۲۴۱).

اورنینه اوغلی کیوک قالدی. اول رسما فا آن اولغانچی رستی فالنلق آناسی اسمنده طوردی. مملکتی فعلا یه لوتاشینک بالالارندن

يەلو - چوتساي (۱) اداره ايتىدى. كىچىك مەملىكەت ادارەسىندە بايتاقى خىزمەت كۆرسەتتى.

كېيىن كۆن سوك، تۈرك - ماغول قاآنلىقى تېخى اوڭداي بالالىرىدىن، تولى بالالىرى فولىنە كۆچتى. تولىنىڭ اوغلى مەنگو قاآن بولدى. مەنگو ماغول ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ايكى زورلىرىدىن، مونك انىسى ھلاگو ايراندە باش تارتقانلارغا فارسى ايران و عراق طرفلىرىنە عىسكەر كىتوردى. بەغدادنى ھلاك ايتتى، مەملىكەتنى غەرب طرفىدە بحر سەفېد ساھىلىنە قىدر سوزدى. مەنگونىڭ ايكىنچى بر عىسكەرى جنۇبىدە تېپىنى آلتى، ھىند دە قىتايدە زور فتوحات ياصادى. آنىڭ قاآنلىقى وقتىدە قارا قورمغا ياۋروپادىن كۆپ مېسسانىرلار كېلىگانلار. آزالىرىدىن روبروكوۋىس ھەم ماركوپولە دېگانلىرى اوزلىرىنىڭ سېاحتنامەلىرىدە قارا قورم شەھرى ھىقىدە، اوشۇ سوزلىرىنى يازالىر:

« قارا قورمنىڭ ساراتىن اسمىدە گى اورامىدە بازارلاردى، آندە كۆپ سوداگرلار طورا. ايكىنچى بر اورامدە، خاڭاى تاتارلىرى طورالى. آلارنىڭ ھەممەسى دە ھنر و صناعت اھللىرى. غوصردار ستۇپىنى سېكىرتارنىڭ كانسەلارىيەسى آيرىم بېك دائىرە تىشكىل ايتە. قارا قورم دە اون ايكى تولى دىن اھللىرى و بېك كۆپ مېجوسلار تىركلىك ايدەلەر. مۇسلمانلارنىڭ ايكى مېسجىدلىرى بار. دىن اسلام ھىكىمى اجرا ايتولە. شەھرنىڭ چىتىدە بر كىنيسە (چىر كاۋ) بار. شەھرىيەك قوبىما ايلە احاطە اولىغان، دورت قابقىسى بار » .

(۱) يەلو چوتساي بېك عالم تۈرك ايدى. اول مانغوللارنىڭ آثارىنى تەتقىقەسىنە عاىد بر كىتاب يازغان ايدى. عومۇمەنەن يەلو تاشى قابقىلىشىدىن كۆپ عالم و اشا كىلى كىشىلەر چىقىدىلەر. ھەممەسىدە آتالارنىڭ سېاستىنە وارث بولغان چىڭزەن آبرىلمايدىلەر.

مەنگونىڭ تورلى ملىت، تورلى دىن خەلقلىرىنە بىر تورلى ايتە بىلگەن حەرمىنە خىرىستىيان راھبلىرى عىجلەنىگەنلەر؛ مەنگو مىسلمان، خىرىستىيان، بودداىلىرىنىڭ عىبادەتخانىلارنىدە ئائىلەسى بىرلە خاھىش بولسا، ھەم تورلى كىشىلەرگە «مىلىكىتىمىدە، سىرايمىدە بولغان كىشىلەر، بىر اللەغە عىبادەت خىسۇسىيەت، ايكى ياخشى ايتوب تاپقان بوللىرىنىڭ قايسىسى ايله اولسون عىبادەت ايتىسەلردە اخیتبار ليدىرلەر» دىيىپ ايتە ايدى.

قوبلاي قاآن - مەنگوڭونىڭ سۆڭكۈڭ اۋرىنىپ انىسى قوبلاي اۋتوردى. مارقوبولە آنى بىتون دىنىنىڭ ايكى ياخشى، ايكى ئالى ايمپىراتورى دىيىپ ماقتى. اول اۋزىنىڭ پايتىختىن قارا فورمىدىن پىكىنگە كۆچردى (۱۲۶۷).

اول جىنوبى قىتاي مىلىكىنى (سونغ) نى تامام قىچ ايتىدى. بىتون قىتاي، ھىند قىتايىنى اۋزىنە قوشىدى. ھىندنىڭ ھەم عربىستاننىڭ جىنوبلىرىنىدە گى كىچىك بىر قىتايلىرىدىن باشقا جىمىم ئاسىيا، دوناي يىلغىلىرىدىن باشلاپ شىرقى ياۋروپا تامام اۋشوبۇ بىر قاآنغە تايىق بىر ھىكومىت ايدى. مونڭ ھىكومىتى وقتىدە غەربدە گى قىچاقلىرى، آلالىرى، شىرقىدە گى تونىكىندە مەھارەبە ايتىلەر. قىتاي مەھندىسلىرى دىجلە يىلغىسى بويىدە اجهتھاد ايله اشلىلەر؛ پىكىندە ئاتوسرايىدە، ايران وغەرب ھىمىت ورىيا ضىبات ئىلماسى قىتايلىرىنى ماندارىنلار (۱) ايله قىنى مىسىلەلردە بىھىت و مەناظىرە ايتوشلەر ايدى.

بو اۋون اۋچىنچى عىسىردىن ايلك بىر بىرسىنى، تىك اسملىرىنى گىنى ايشىتوب بىلگەن نەھائىتىش كۆب خەلقلەر، مىللىرىنىڭ كىشىلىرى بو وقتىلردە

(۱) ماندىران دىيىپ قىتايدە مەيىن ئىلمىلرنى آغان، ئالى و فاضل بىر

بر اوك اويده يازالر، حساب ايتشه لر ايدى. قوبلايدن ايلگه رى
 تيك سودا آرتدنغنه قطايفه كيلگن مسلمان مهاجرلرى فوق العاده
 كوه بديدلر. مسلمانلر، قوبلاي باننده يوغارى ملكيه مامورلكلرنگنه
 توگل، بيك يوغارى عسكرى ماموريتلرنى ده اشغال ايتديلر. قوبلاي
 صوگنندن قطايفه بارغان عرب سياحى ابن بطوطه: «پيگينده مسلمانلر
 شهرنك اوزينه باشقه بر اورنن شغلله ندرلر. مسجدلرى بار،
 مسلمانلر قطايفه بيك اعتبارلى» دى.

۱۲۹۱ نچى يلدە اول مملكتن ۱۲ اولوشكه بولدى. اول دىنى
 اشلرده بارى بر باباسى چنگز، آغاسى مەنگولر يولن توندى.
 مسلمان، خرستيان، بوددا علمالرىنى چاقروب، دىنى مناظره ايتكانلرن
 قاراب طورور ايدى. «دنياده دورت زور پيغمبر بولدى: محمد،
 عيسى، موسى و سافامونى (۱) در. بولارنك دورتسبى ده بر درجه ده
 تعظيم ايتەمن» دى ايدى. قوبلاي اوزينك تورك - ماغوللغينه بيك
 نق اهميت بيردى. قطايفه مملكت اشىنى تمام تور كچه اداره ايتدى.
 بوددا عالمى باقبالاما (Бакбалама) غه باكان، باشقەراق و مكمل
 ايتوب ماغول القباسى يا حار غه فوشدى. بو القباء «دور تكل القبا»
 دىب آتالا. (۲)

قوبلاي ۳۱ يىل حكومت ايتوب ۱۲۹۵ نچى يىل وفات ايتدى.

(۱) سايامونى بوددا دىنينگ حكيمدر.
 (۲) بو يازو حقندە، ا. ا. بابروۋنيكوف ايله ۋ. ۋ. گريگوريف
 Памятники монгольского квадратного письма
 ۱۸۷۰ نچى يلدە ۹۰ صحيفه لك بر كتاب نشر ايتديلر.

بيوك ماغول مملكتىنىڭ بولغۇسى - چىنگىزنىڭ بوزور مملكتىنى اوزىنىڭ ساولغىنى، چىنگىز دىن سوڭ ۷۰ يىللارغە ياقىن ساقلادى. قوبلاى خاندىن سوڭ اول زور دورت بولمىگە بولدى.

مملكتىنىڭ شول كويىگە طور ووى، قوبلايدىن اوز ماوى طيبىي ايدى. چىنگىزىدىلرنىڭ تورلى طرفدە اولغانلىرى تورلى تريبە آستىنە بىرلىدىلەر. چىڭتاي بالالىرى اسلام دىنىدە ايدىلەر. قىچاقىدە غىلر بلغار و خوارزم مەدىنىيەت بىرلىدىلەر، دىن اسلامنى قبول ايتدىلەر. قوبلاى قىطاي بوغدى خانى بولغاچ قىطاي - بوددا نىقوۋىدىن امىن قالمادى. اوغلى آلجايىتو تمام بوددا قىتغە بىرلىدى. اوگداينىڭ بالالىرىدىن بىرى مسلمان ايكىچىسى خرىستىيان طرفىدىن تريبە ايتولە ايدى. بىر بىرىسە بىك قارشى بولغان بونرىبەلر آرفاسىندە، آلار اوزلىرىنىڭ قىرداشلىق مەناسىلارنى اوزدىلەر. مەنىڭ ئولوى ايلە قوبلاىنىڭ قاآن بولۇپ قىر اوتىكان ۲ يىل (Междучарствіе) اچىدە چىنگىزنىڭ ايرانداغى بالاسى ھلاكو ايلە قىچاقىدەغى بالاسى بوركە نىقوشىدىلەر. بوركە (بركە) دىن اسلامنى، اوزىنىڭ دىنىدە شارىئىنى ھمايە ايتوب، ھلاكو ياساقىنى، چىنگىزلىقنى ياقلاپ نىقوشىدى.

زور زور مملكتلرنىڭ اولوغ قاآنلىرى بولغان چىنگىز بالالىرى، آللرىدە چىنگىز كىبى بىر ھىرمتلى، ھالى قوت كورمە گاچ، اوزلىرىنى تمام مختار كىشى ايتوب طانى باشلاغانلر ايدى. كول تىكىن ھېكىلىدەگى «كچوك قىرداش آغاسىنى طانومادى، اوغل آتانى بلمەدى» دىگان سوز تمام مەناسى ايلە بولارغە كىلىدى (۱). آلار اوز اشلىرىنى اوز

Образование имперіи В. Бартольдъ (۱)

Чингисъ Хана مقالهسى ص ۱۱۸ - ۱۱۹.

باشلارنىڭ اداره ايتە آلتاچ ايكىچىلەرگە محتاج بولمىلار ايدى. فوبلاينىڭ اولگانى صوكتىدە تورلى طرفدەغى خانلار استقلالنى صالحون فان ايله گنە فبول ايتدىلار. مستقل بولوب قالغانغە آرتق شادلانغان كشى بولماغان كىبى، مملكتنىڭ بر نىچەگە بولنوى اوچون آرتق قايرغان كشىلردە يوق ايدى. آلتاينودە برده طاوش طن چغارمادى. ماغولستان هم فطاي فوبلاينىڭ خلقلىرىنە، توركستان چغتاي بالالرىنە، فپچاق جوجى بالالرىنە، ايران فسا هندستان هلاكونىڭ خلقلىرىنە قالدى. (۱۲۹۵نجى ۰م)

ماغوللار تىلىنىڭ تورلى ايله تورك تىلى وادىياتى - ماغول حكومتى دنباىنىڭ تورلى طرفىدەغى توركلرنى بر برسى ايله فاتشدردى. فطاي سدى تىرەسندە تركك ايتە طورغان ماغوللار، تاتارلار، مركىتلر ايدل بويىنە كىلوب آندەغى خلقلار ايله فاتشدىلار. آلتاينىڭ شمالىدە يورگان فرغزلار هندستانغە، جنوبى ايرانغە كىلدىلار. اوشبو سىدىن تورلى تورك لهجهلىرى باشىنە زور اوزگارش كىلگاندەر. مملكتنىڭ رسىمى تلى بولغان اويغورچەدە هم آنىڭ يازوويده احتمالگە تاثيرسىز قالماغاندەر. نىچكىدە تورلى لهجهلر ماغوللار تحت تاثيرىدە اوزلرىنىڭ ايسكى موفعلرن اوزگارتدىلار.

تورك تلى علمى جەتدىدە زور اشلىرگە اوچرادى. شرفدەگى ياپون دىكترىدن عربدەگى آنلاتتىق دىكترىنە قدر اولغان يردەگى مدنى قوملرنىڭ عربلرنىڭ، ايرانلرنىڭ، فطايلىرنىڭ - دقتلىرىنى بو عالى فوت، اختيارلرىنە قويمىچە، اوزىنە جلب ايتدى. عرب ايران بولغان تورك عالملىرىگنە توگىل، صاف عرب و ايران عالملىرىدە بو عادى

بولماغان قومنىڭ سوزلر يېنى بايتاقى اجتهادلر صرف ايتارگه احتياج تابديلر. چىنگىزگه فدر اعتبارغه كرگان توركلك، عربنىڭ تمام اور تاسىندىغى توركلرنىڭ آلدندىدە تمام ايكنچى معنى ايله آكلانا ايدى. مصرنىڭ «غلامان اتراك» دىب آتالا طورغان تورك پادشاهلرى شرفينه، تورك تلى حقندە «نادر الدهر على لغة ملك المصر»، «تحفة الملك» «حلى الملك»... دىگان كىبى اثرلر تاليف ايتوله ايدى. غلامان اتراكدن سيورغىمىش تمام معناسى ايله مىلى تورك ايدى. ۸ نچى عصر هجر يده مصرده بومدرسه تاسىس ايتوب آندە تورك مدرسلر نصب ايتدى. ۷۵۸ دە وفات ايتىكان امير كاتب الفارابى الاتقانى اسمندە گى عالم ايله، آندن صوگىنى محمود بن قطلوشاه السرابى بومدرسه گە تمام مىلى مدرسلر ايتلوب تعين ايتىگانلر ايدى (۱).

اندلس فيلالوگى، عرب، ابوحيان الاندلسى تورك تلى حقندە «الادراك للسان الاتراك» اسمندە گى زور اثرىنى (۲) هم موندن باشقه «زهر الملك فى نحو الترك»، «الافعال فى لسان الاتراك»، «الدررة المضئئة فى اللغة التركيه» دىگان كىبى اثرلرىنى يازدى.

ابن محمد الصالح اسمندە بر عالم «الشذور الذهبية فى اللغة التركيه» اسمندە اثرىنى، محمد بن زكريا بن خواجه الصلغرى

(۱) بوايىكى عالمدن اولگىسى توركىستاندن بارغان تورك، ايكنچىسى آتون اوردا (سرايدن) بارغان تورك ايدى. بوسوگىسى ۷۸۰ نچى هجر يده، وفات ايتدى.

(۲) ابوحيان ۷۴۵ هـ دە وفات ايتدى. آنىڭ «الادراك» دىگان اثرى ۱۸۹۲ دە استانبولده، مصطفى بك طرفندن طبع اولغان.

التركى، «قواعد لسان الترك» دىگان كىي اثرلر نى يازدى (۲). بو
 صوكفيسى ۷۱۶ ھ دە وفات ايندى. اول، تورك تىلىنىڭ تىرەن عالمى
 بولغان، اوزى صلغر اسمندە تور كمان قىبىلەسىنە منسوب ايندى.
 مونك ايله مذكور عرب توركولوغى ابوحبان اولطرداش بولغان
 ھم كوپ استفادە ايتكان. زين الدين بن ابى بكر العيىنى اسمندە گى
 عالم (۷۹۳ ھ دە وفات) شعر ايله ينە بر «الدرۋ فى اللغۃ التركيه» اسمندە
 اثر، مشهور ابن عربشاه (۸۵۵ ھ دە وفات) «ترجمان المترجم
 بمنتھى الارب فى لغة الترك والعجم والعرب» دىگان كىيىنى يازغان.
 بىك تىرەن تحقيقلر ايله بو وقتلردە يازلغان، اما مؤلفى معلوم بولماغان.
 «ترجمان عربى وفارسى وتركى ومغولى» دىگان زور اثر دە بو جملە
 دندر (۳). موندى اثرلر ھم موندى اثرلر نى يازوچى مؤلفلر اول
 وقتندە بىك كوبەيسگان.

چىنگىز بعض عالملرگە ماغول تارىخى وايسكى اثرلر حقندە
 كىتاب يازارغە بيورغان ايندى (۴). يەلوچوتساي مانغول آنار
 غىنقىسى حقندە بىك مەھم اثر وجودكە كىتورگان ايندى.

چىقتاي خان حكيم طيبعتلى وتام بعناسى ايله مىلى خان ايندى.
 اول مىلتنىڭ نەقى اورتالغىندە، تورك مدنيتىنىڭ مركزى بولغان اويغور

(۲) بوكسە حقندە ۱۹۰۷ نچى يىلى XXX نچى جلد Z. B. O. II. P. A. O.
 مجموعەسىندە (ص ۴ - ۱۵۳ دە) ھم مېليورانسكىنىڭ «عرب فىلالموغ»
 دىگان اثرندە (ص ۱۰ ھم ۱۱ دە) ذكر ايتلگان.

(۳) بو كىتاب مشهور عالمردن П. Мелюранский طرفندن
 تورلى نىسخەلر يە قازاب تكميل ايتلوب، مفصل شرحى ايله ۱۹۰۰ نچى
 يىلدە پىتېر بورغەدە نىشر ايتلمشدر.

(۴) براقاوز قاموسندە باز دىنىفنىڭ Монголы مقالەسىندە.

بىرىنىڭ تىمام اچىندە يوردى. (بىك سويوب كوچوب بورى تورغان اورنى (۱) اويغورنىڭ مركزى بولغان بىش بالىق، اىلى يىلغىسىنىڭ بويلىرى (۲) ايدى.) بوقاتى قوللى خان اوزىنىڭ نقلغى ياساقى، چىنگىزلىقى، توركلەك، ملىت هم تىلى صافلاوغە، آنى كوتەررگە صرف ايتدى.

هم آنڭ شول قاتىلىقى آرفاسىندە تورك علمىسىنى آراسىندەغى ايران محبتى اختيارسىز چىغا باشلادى. مىلى تىل ايله ياز انورغان عالملىر شاعرلىر كوتىرىدى. اورنا آزيادە چىغىدايدىن بو كونىگە قدر دوام ايتوب كىلىگان تورك ادبىياتى، تىلى، قاتى قوللى چىغىداينىڭ ھىمىنىھە قاراب، «چىغىنى ادبىياتى و تىلى» دىب آتالدى. چىنگىز بولمىنىڭ آناسى بولسە، چىغىنى اول ملىنىڭ ادبى تىلىنىڭ آناسى در (۳).

چىغىدايدىن صولڭ، چىغىنى ادبىياتى اسمىنىھە، كوتىب مىلى شاعرلىر زھور ايتدى. ۱۵ ھم ۱۶ نىچى عصرلىرغە تابا چىغىنى اسمىندەگى بو ادبىيات عادىتىدىن طىش صورتدە ترفى ايتدى. مىرعلى شىر نوابى كىمى تورك ادبىلىرى، تىللىرىنىڭ، چىنگىزدىن ايلىگەرگى تورك شاعرلىرىنىڭ مەبودلىرى بولغان، فارسى تىلىنىھە قاراغاندە، آرتىق ايكانىن اثبات

(۱) چىغىنى خان جاي كونلرزدە كوچوب بورىدى. عومىا توركلردە نىقىدر مىنى بولسەلردە شەرلرندە قىش كونلرندەگە طور و عادات ايدى.
(۲) Савельевъ نىڭ Екатеринбургский кладъ دىگان

كىتابىندە ص ۳۶.

Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа, (۳)
то его сынъ Джигатай былъ крестнымъ отцомъ особаго

языка ۶۸-۶۹

ايتىدىلار. آنڭ سرلرن كمالاتلرن كورسە توب كىتابلار تاليف ايتىدىلار.
بولارنىڭ ھەممىدە چىنگىزنىڭ، چىفتايىڭ جىلى ايدى.

ملاحظە: بۈيۈك ماغول مىلكىتىنىڭ بۇ زور دورت قىسىملىرىدىن ھەر
بىرىنى، اوزلارنىڭ آيرىم ھادىسەلىرى ايله، آيرىم تارىخلىرى تىشكىل ايتىلەر.
ايتىدى بۇ موندىن سوڭ اوزبۇرۇننىڭ ايدىل بويىندەغى دىشت قىچاق (آلتون
اوردادا) مىلكىتىدىكىگە بىر ھىچ ايتىلمىز.

دىشت قىچاق ياكە آلتون اوردادا مىلكىتى (۱)

جوجى - باتو - بىر كە - دىشت قىچاق ماغوللارنىڭ دىن اسلامغا
كۆرۈلدى - ھالا كوايىلە، مىسلىمانلىق - قىچاقنىڭ استقلالى - اوزبىك خان - آنىڭ
يارلىغى - ابىن بطوطە - جىانى بك - اختىلال دورى - بىردى بك -
توقنامىش خان - قىچاق تىختىبى آلوى - تىمىرلىك ايله واقىئەلىرى - تىمىرلىك
ايدىل بويىن خراب ايتوى - توقنامىشنىڭ غەربىدە وفات ايتوى - ايدىگى مېرزا -
توقنامىش خان بالالارى - الوغ، محمد خان - سىد احمد - دىشت قىچاقنىڭ
انقراضى - سىراينىڭ سوڭ، كۆنلەردە ھىم سوڭىدە تاتارلار.

جوجى خان: جوجى چىنگىزنىڭ الوغ اوغلىدىر. سوغۇشلىرى
سوڭىدە آناسى چىنگىز يانىدە قايتوب فرداش روغلىرى ايله
كورشىكاج آناسى آنى اوزىنىڭ قىش ايتىدىكى قىچاق ايلىدە بىرەردى.
جوجى اوزىنىڭ بىر مىقدار عىسكىرى ايله اورال ھىم ۋولقە تىرەلەردە
كۆچمە ھالەدە تۇرۇپ ايتىدى. جوجىنىڭ مىلكىتى اوزىدە نىسبەت
ايله «جوجى ايلى» ياكە «جوجى آلوسى» دىيە آتالور ايدى. جوجى

(۱) كىتابىمىزنىڭ بۇ اورىدىن باشلاغان آلوشىنى، خىصوصى ھاللىرىمىز
مىسالىدە ايتىمەگانگە كۆرە، اوچىچى بىل يازغاندىن ھىچ اوزگار تىبىچە شول
كۆبىگە باسارغە بىردىك.

كوركام خلقى، صوڭ درجەدە تىكلەنسۇز پادىشاھە ايدى. آناسىدىن
 آلنى آى مەقدىم اوز الوسىندە وفات ايتىدى (۱۲۲۷). ياشى ۳۰ ايله
 ۴۰ آراسىندە ايدى. شوبان، ايجن، بركچار، باتو، بوركە، توفائىتىمىر
 اسملىرىندە اوغللىرى قالدى. جوجىنىڭ وفاتىنە چىڭگىز غايت فايغوردى
 وجوجىنىڭ اوغللىرىنى چاقروب قارا قورمغە كىتوردى. جوجىنىڭ
 اوغلى باتو ياشكە كىچوگىرەك اولسەدە، بەادىرلىق عقلىلىق جەتتىن
 قىرداشلىرىنە اوستون ايدى. چىڭگىز آنى خان ايتىدى رالتونلر ايله
 زىنئەتلىك فەستىلى بىر كىزاوى (تېرىمە) بىردى. وىر قىرداشنى بىەرب
 باتونى «جوجى اىلى» دىشت قىچاق (۲) تىختىنە اوپورتىدى.

باتو خان: باتو، خان اولغاچدە اوز ايلنى كىيىكە تىنو فايغوسىنە
 كىروب صوغىش يازاقلرن قارى باشلامىش ايدى. باباسى چىڭگىز خاننىڭ
 وفات خىرى كىلوب اشلرنىدىن طوقتاب قالدى.

(۲) دىشت - فارسچە بوشلىق مەناسىدە، دىشت قىچاق - قىچاق - مىراسى
 مەناسىدە. چىڭگىز بىر مەلىكە فەتايدىغى آتسىن غورون (آلتون اوردى)
 اسمىنى بىردى. ياكە مەلىكە، بانوغە بىراگان آلتونلى تېرىمەگە قاراب «آلتون
 اوردى» آتالدى. بومەلىك ماعوللر طرفىدىن جوجى وقتىدە «جوجى اىلى»،
 آتدىن صوڭ «بىر كە اىلى»، اوز بىكىدىن صوڭ «اوز بىك اىلى» دىب آتالدى.
 تورك - ماعول عىسكىرى اچىدە تانار لردە كىوب بولۇ، ھەم دەشتلى بىر عىسكىرنى آتارغە
 «تانار» دىيىگان اسم موافقراق بولغانى اوچون عرب ھەم روس خىللىرى
 چىڭگىز قومانداسىندىغى تورك و ماعوللرنى «تانار» دىب آتادىلار.

تانار اسمى تورك نار، خىندە بىيىك ايسكى اسمدر. كىول نىكىن، خىكوكاتىدە
 تانارلر ذكىر ايتىلگانلر. چىڭگىزنىڭ فەتايدىغى والى موخول اوزى
 چىلابىر توركلىرىدىن ايدى؛ اول اوزىنى ھەر وقت تانار دىب آتار ايدى.

Труды Восточнаго Отд. Импер. Русс. Археол. общ.

ايكى يىل سوڭىدە (۱۲۲۹)، اوڭداي خاننىڭ قاآن لىغىنى رىسما تصدىق ايتوايچون جىولاچاق «فورلىنى» غە حاضر اولمىق ايچون، باتو اوزىنىڭ قرداشلرنى بىرگە آلوب قارا فورم غە سفر ايتدى . اوزى اورنىنە اُنېسى توقايتمورنى تەيىن ايدوب قالدردى . قارا فورمىدە يتون خانلار جىولوب اوڭداي نى رىسما قاآن ايتدىلر . جىمەسى بىرگە ضياقتلر كورب اويون كولىكى لىر ايتىدكن سوڭرە جىمەسى بىردن قىطاي اُچىنە باروب قايتدىلر . بوندان سوڭ اوڭداي قاآن باتونىڭ ايدەچك صوغشلىرىنە ياردەم ايچون اوزىنىڭ اوغلى كىوك خان ، تولى اوغلى مىنگوخان ، چىغىنى اوغلى بايدار خانلار قومانداسىدە ۳۰ مىڭ عىسكەر حاضرلاب ھەمەسىنە باتونى باش ايدوب قىچاق غە اوزاتدى . بولار قىچاق غە كىلوب قوناق اولدقلىرى سوڭ بلغار خانلىغىنە سفر ايتدىلر . يولدى بەض بلغار كىشىلىرى بولارنىڭ كىلىگانن كورگاچدە بلغار غە خىبر ايتدىلر .

باتوشەرنى كوپ تىلفات كىتوروب آلدى . الھام خان باتونىڭ قوتى آلدىدە باش ايدەرگە مجبور اولدى ، باتونىڭ اطاعتىنە كىردى . بىر مىقدار خىراج ھەمدە لازم وقتدە عىسكەر وىرەچك اولدى (۱۲۳۶ م ۱۲۳۵ھ) . بوندان سوڭ باتو روس بىرىنە يورمىك اولدى . بلغار خانىنەدە اوزى ايلە بىرگە بولونى تىكلىف ايتدى . اوشبو وقت روس مەملىكىتى بىر نېچە واق كىنازلىكلارگە بولتوب بىتمىش واوشبو واق كىنازلر بىر بىرى ايلە ھەر وقت صوغشوب طوراً طورغانلر ايدى . باتو اوشبو كىنازلرگە ، قان توكىمىچە اطاعت ايتوارن صوراب ، ايلچى كوندردى . بو اشكە واق كىنازلردن آلوب ۋلادىمىر شەرىندە طوراً طورغان بىوك كىناز گورىگىدە قارشو طوردى .

پاتوايك اۆل رەزان كىنازىنە كىلدى. بىش كۈن قىدىر ۋاقىت صلح ايلە بىرلۈلرن كۈتۈپ تۇردى، بولمادى. آخىر باتو عىسكىرى شەرنىڭ قىلغىسى اوستىنە باقىچىلار ايلە مىندىلردە شەرنىڭ آستىنى اوستىكە ايلەندىردىلەر. قىول كوچىلرى ايلە شەرنى آلدىلەر. بعض كىنازلر مۇكەلەب عىسكىر جىۈپ قارشو تۇرۇپ ماتاشدىلەر ايسەدە تاتار آتلىرىنىڭ آياقلىرى آستىدە طابىتالودن باشقە فائىدە چىقمايدى. بوندىان موسقوۋاغە كىلۈپ، كىنازى ۋلادىمىرنى اسىر آلۇپ ۋلادىمىر شەرىنە كىتىدىلەر. (۱۲۳۸سنە ۲ فېۋرال) تاتار عىسكىرلىرى ۋلادىمىرغە يىتىدىلەر. ۋلادىمىر خىلقلرى تاتارلرنىڭ يۈرش تۇرۇشلرىنىڭ آرتق درجەدە بىكىل بولۇندىان جىران قالدىلەر. بىۈك كىناز گىۈرگى تاتارلرنىڭ كىلوون اىشتىكاچىدە قاچىشى ايدى. باتو «بىۈك كىناز مۈندەمى؟» دىە سورادى. روسلار اوقلر ايلە جۈاب وىردىلەر. باتو صلح ايلە بىرلۈلرن سورادى، يىنە اوقلار ايلە جۈاب وىردىلەر. آخىر ۸نچى كۈن (۸نچى فېۋرال) تاتار عىسكىرى شەرنىڭ ھەر جەھىتىدە گى قاقالارن واتىدىلردە اوز قوللىرى ايلە شەرنى آلدىلەر.

بوندىان سوڭ باتو، عىسكىرنىڭ بىر مىقدارن كاستراما و غالىپچە طرفلرىنە يىبەردى. اوزى راصتوف طرفلرىنە كىتىدى. فېۋرال اچىندە اون آلتى قىدىر شەرنى آلدى. كىناز گىۈرگى «سنىت» يىلغىسى طرفلرنىدە تۇرۇر ايدى، كۈب عىسكىر حاضىرلەپ تاتارلرغە قارشو چىقىدى، عىسكىرى ايلە بىرگە گىۈرگى اوزىدە ھلاك بولدى. باتو نووغورد طرفلرىنە كىتىدى. تۇير، تۈزىك، ۋولوك كىبى بىرىچە شەرنى آلتىق سوڭ نووغوردقە بارۇپ بىتمىچە ايلە نوب قايتۇپ كىتىدى. نووغورد روسلرنىڭ ايك باى شەرى ايسىدى، آنىڭ

سلامت قالوۋى روسلار اوچون زور بخت بولدى. قايتۇب بارغان يولنى كوزىلىسكى شەرىنە طوغرى كىلدى. اوشبو شەر اهلې فدر باتوغە قارشو طورغان روسلار اولمادى؛ باتو بوشەرنى خىلقرن ھلاك ايتۇب بتورد كدن سو كغنه آلا آلدى.

اوشبو وقت تمام ياز اولوب بوزلار تېشلور و قتلر يتەش ايدى. تاتارلردون بويىنە قايتۇب يتدېلر واوشبو اورنىدە استراحت ايتچون قالدېلر. اسير ايدب آلمان روس روحانىلرېنى يېەردېلر. (۱۲۴۰) سەسى، باتۇخان جنوبى روسياغە قصد ايتدى. منگو

قاننى عسكىرى ايله كىيف شەرىنە يباردى، و كىيف كنانزىنە اختىارى ايله بىرلون صوراب ايلچى يېەردى. كىيف كنانزى مېخائېل ايلچىلرېنى اوترىدى و منگو عسكىرى كىلوب يتو ايله اوزى قورقوب شەردن قاچدى. بونىڭ اورىنە يە دانېل كنانز اولسەدە اولدە قاچدى اوچنچى اولارق دېمىتىرى كنانز اولدى. كىيف خىتې غايت مفرور ايدى، تاتارغە مغلوب اولولرن خاطرلرېنە اولسون كرتىزلر ايدى. باتو، ايلچىلرېنىڭ اوترلون ايشتىكى صوك بالذات اوزى عسكىرى ايله سفر ايتدى.

منگو ايله باتو كىيف ياننىدە دىنېر يىلغە سېنى آشا چغوب كىيف نىڭ قلەسى يانېنە كىلمكەدە ايدېلر؛ تاتارلرنىڭ قىچقورلردن، آنلرېنىڭ كىشەولردن، تويەلرېنىڭ باقرووندىن، آربالرېنىڭ شەرداوندن اولقدىر قورقنچلى طاوش حاصل بولدىكە، كىيف دە آدملرې بىرسى ايله سويلەشكاندە سوزلردە كوچلك ايله ايشىدەلر ايدى. كىيف اهلې يە صلح چارەسن قارامادېلر. تاتارلر كىيف نىڭ تېمر ئايقاسن واتدېلردە شەر اهلېنە قىلچىلرې ايله حىكم ايدىرگە

باشلادىلار. بىر كۈن اچىندە بتون كىيىف اوراملرى اولە كىسەلر ايله طولدى، آدم قانلىرى يىلغە اولوب آفدى.

روسلار، قىمىتلى نرسەلرن يانلىرىنە آلوب، ايك اؤل نصارا دىنن قبول ايتكان دىمىترى نىڭ فېرى ايله دىسانىنوى دىگان چىركاۋ كىيى مقدس اورنلىرىنە طولدىلار، استىمداد ايتەرلر ايدى. تاتارلر اوشبو چىركاۋ ايله اوشبو فېرنى يىر ايله بىر تىگىز ايتدىلار. كىيىمىترىنى اسىرايتىب باتو يانينە كىتوردىار باتو كىيىمىترىنى عفو ايتدى. كىيىف شەرى، خلىقنىڭ كۈبلىگى، زىنئىلىگى، بايلىقى ايله شەرقى ياۋروپادە بىرنچى شەرى ايدى؛ تاتارلر قولندە توزان اولوب كوككە اوچدى، آدملىرى بىر ايدىلدى، قانلىرى يىلغە اولوب آفدى. بىش عصرغە قىدر اوشبو كىيىف شەرى، اوزىنىڭ اوشبو ايسكى رونقن قايتاروب آلا آلمادى. بوندىن صوڭ بانو، پولسكى فرالىقى طرفىنە يۈنەلدى. يۈلدە غالىبىسكى، ۋلادىمىر اسمىرنىدە كىنارلىكلرنى آلدى. اوشبونىڭ ايله روسلارنىڭ نووغوروددىن باشقە جىملە كىنارلىكلرى تاتار تىصرفىنە كىروب بىندى.

باتو بتون پولسكىنى وبوندىن صوڭ وىنكىرىيا، بولغارىيە و خروانىا (بوسنىيا) ولايتلرن آلوب، گىرمانىيا مەلىكىنىە كىردى. اوشبو وقت بتون آوروپانىڭ قوطى اوچدى، جىملە ياۋروپا اوزلرىنىڭ وطنلىرىنى صاقلاودن امىد اوزدىلار. غىربى ياۋروپادە، آنگىلىيە يىرنە كىسب كە وارا طورغان بالقىچىلرنى «تاتار كىلە» دىيە يوللرندىن ئوقىتاندىلار. اوشبو يىرگە يىتدىكى صوڭ باتوغە اوگداي فاآننىڭ وفات خىبرى كىلدى، اوشبو سىبىدىن باتو قايتوب كىتىدى (۱). تاتارلرنىڭ اوشبو حاللىرى

یاۋروپاغا معلوم دگل ایدی، آلاچہ ایزگولر دعاسی بانوغه غلبه ایتدی .

باتوخان ایدل (ۋولغه) بویینه فایتدی صوڭ مملکت اشلرن ترتیب و نظامغه قویارغه، شهرلر بنا ایدب عدالت ایله مملکتی اداره ایدرگه کرشدی. هم مملکتی اداره گه اوکای اولسون ایچون ایچرخاننڭ یوقاری یاغنده آفتوبه دیگان اورنغه «سرای» اسمی ایله شهر بنا ایدرگه باشلادی (۱۲۴۳).

روس کنازلری خانغه اطاعت عرض ایدب بیعت ایدرگه کیله باشلادیلر. ایڭ اول کناز یاروصلاۋ بیعت ایتدی .
باتو عسکری، عموما تورکلر- ماغوللر، سراپتی آورودن، وبا هم چومادن بیک فورقالر، وبا وچوماکی آورولردن بیک قانی صورتده صاقلانلر ایدی. روس کنازلری بیعت ایتەرگه کیلگانده کارانتین کوررگه، اوتدن، تونوندن آشاچغارغه طوغری کیله ایدی. خانغه بیعت سوڭنده، کنازلرگه کنازلکلرینی الوغ فآندرن تصدیق ایتدیرمک لازم ایدی. کناز یاروصلاۋ اوزینڭ اوغلی قنسطانتین نی قارا فورمده فآن حضورینه بیهردی. بوندان صوڭ جمله کنازلر بربر آرتلی کیلوب بیعت ایتدیلر. باتو یاروصلاۋنی جمله کنازلرگه باش (ۋیلبکی کناز) ایدب کیف شهرینه بیهردی. اوشبو کونگه قدر بیوک کناز ۋلادیبیر شهرنده اولور ایدی. اوشبونڭ ایله باتونڭ مملکتی ایکی تورلی اداره قیلنا باشلانیدی. برسی: اداره مختاریه لی (آفتانومنی) ولایتلر. بزم بابالرمز بلغارلر ایله روس، پولشه کنازلری کیلی. ایکنچیسسی باتونڭ اوزی نصیب ایتکان والیلر واسطه سی ایله اداره ایدلگان اصل مملکتدر.

اوغداي قاآن نىڭ وفاتى سوڭىدە خاتونى، توراگىنا قاآنلىق
 ايتىدى. (۱۲۴۶) سەنەدە فورلتاي جىولوب اوغداي نىڭ اوغلى كىوكنى
 قاآن تەيىن ايتوب بيوك جىلوس طويى اولدى. اوشبو طويىدە باتو،
 آياغى آغرىدى سېىندى، حاضر اولا آلامدى، اوزىنىڭ انىسى بوركە
 ايله ياقنلارنى ھىدەلەر ايله يىھىدى، ويوك كىناز بار وصالونى ھىم
 يىھىدى. اوشبو طويىدە بيوك ماغول مەلىكىنىڭ ھەر طرفىدىن ھىسابسىز
 كوب تورەلەر، خانلار، اسلام مەلىكىدىن دىخى بيك كوب عالمەر
 حاضر اولدىلەر (۱). كىوك بىرىلدىن آرتق قاآنلىق ايدە آلامدى،
 وفات ايتىدى. يىرىنە باتوغە قاآنلىقنى تەكلىف ايتدىلەر، قبول ايتمەدى؛
 بىلكە تولى خان نىڭ اوغلى مىنگونى موافق كورب، اوشبونى تەيىن
 ايتكز دىدى. ھىم مىنگو قاآن تەيىن ايدىلدى (۱۲۵۱).

باتو، قىزىلغە ماىل تۇسەدە، بيوك گە ودەلى، كۆلەر يوزلى، غايەت عقللى،
 سىياسەت اشلىرىندە ماھر، بيك جومارد پادىشاھ ايدى. چىنگىز نىڭ باشقە بالالىرى
 اصلا بونىڭ فەكرىدىن چىقمازلار، بىلكە بونى تەظىم ايدىرلر ايدى.
 باتو حەقىقى چىنگىز بالاسى ايدى؛ مەخسۇس بىر دىن و مەزھەب ايله
 تەقىد ايتمەدى، بىر اللەغە عبادەت ايدىر و ھەر دىن اھلىنە بىر دەر جەدە
 ھىرمەت ايدىر ايدى. دىنانىڭ نادر پادىشاھلرىدىن اولغان باتو
 (۱۲۵۵) دە وفات ايتىدى. يىرىنە اوغلى سىرتق خان اولمش ايدى. بىر
 يىلدىن وفات ايتىدى. سوڭرە انىسى اولاقچى خان اولدى ايسەدە
 بۇدە تىزدىن وفات ايتىدى.

(۱) اوشبو مەجلىسدە، بەغداددە خەلىفە طرفىدىن قاضى الفضا؛ شەيخ فەخرالدىن،
 شامدىن مەلىك ناصىر الايوپى نىڭ قۇداشى، قونىيا سەلىطانى طرفىدىن رەكنالدىن،
 تۈركىستاندىن امىر مەسعود بىلۈچ كىبى اسلامنىڭ بيوك آدملىرى حاضر اولدىلەر.

برکه خان۔ اولافجى اور نينه باتونىڭ انيسى، جوجينىڭ اوغلى بوركا خان اولدى (۱۲۵۵). ومنگو قاآن غە كوب ھديه لر جيبىردى بوركا باتو وقتىدە چافدوق دىن ميين اسلامنى قبول ايتىش ايدى؛ نىنكى اوطوردىغى صوك خانونى چچك، فرداشى توفاتىمىر و باشقى اولوغلى ايله برگە اسلامنى قبول ايتدىكىن رسما اعلان ايتدى، واسمىنى دە بوركە دن «بركە» گە ايله ندردى. اسلام خليفەسى مستعصم بالله غە بيعت بيروب و خطلر يازىشوب توردى. بركە، خان اولمازدن ايلگەرى تولى خاننىڭ ھلاكو اسمىدە اوغلى مەنگو قاآننىڭ امرى ايله ايران جەتلرئى ضبط ايتوب اسماعيليه اسمىدە گى آيرم بر اسلام دولتى توردى (۱۲۵۳) ونصير الدين طوسى اسمىدە بيوك بر اسلام عالمى اوزىنە وزىر و كېكە شىچى ايتدى. اوشبو بيوك عالم معتزله و شيعە مذهبىنە منسوب ايدى. ھلاكو، مملكتىنى دخى كېكە يتورگە تەلب، آذربيجان طرفلرئىدن فسطانطينە طرفلرئىنە يورورگە نيت ايتدى. اوشبو بيوك عالم، شول كون اسلام خليفەسىنىڭ پايتختى و حسابسىز علم يورتارى و علمانىڭ اوياسى اولغان بغداد شەرىنى ايك ايلك آلماق لازمىر دېە كېكەش و بردى. (بغداد ايلك چىگىز وقتىدە سلامت قالمش ايدى). ھلاكو بونى ھم معقول كوردى و بغدادقە بارورغە حاضرلەندى. اوشبو خبرنى بركە ايشتىكى ايله، ھلاكونى آغاسى بانو طرفلرئىنە منع ايتىردى.

بو اش بركە اجتهادى ايله گنە اولدى. يوقسە بغدادنى آلماقدان دىگل، بون دىنانىڭ آستون اوستىكە ايله ندرودىدە «ياساق» نىڭ منع ايتدىكى يوق ايدى.

باتو اولگاچدە قومسز ھلاكو، نصير الدين نك نلە دكچە
 و مستعصم خليفە نك خاص وزيرى ابن علقمى نك دعوتى بويىچە
 بغدادفە كلدى و ابن علقمى نك دسيسەسى ايله (۱)، اولاد و عبالى ايله
 خليفەنى، و اچندە بر ميليون فدر جان اولقان بغداد اھالىسىنى قتل عام
 ايدب دنيادە امشالى كورلمەگان ظلم و تعديلىرنى اجرا ايتدى.
 اوشبونك ايله مسلمانلرنى يئەدن كوب عسرلر ترمزلك ايدب
 ھلاك ايتدى، نە فدر بيوك مدرسلر كىتبخانلر وار ايسە جملەسىنى
 ير ايله برابر ايتدى (۱۲۵۸ م، ۶۵۶ ھ).

بغداددن صوك ھلاكو مصر اوستينە يوردى. بر كە اوشبونى
 كورب بلوب طورور ايتدى نە ايدرگە شاشدى آبدرادى.
 اوشبو وقت منگو قاآن كوب عسكر ايله فطاي اچندە كى فتنەنى
 باصمق ايچون كيتوب وارور ايتدى، وفات ايتدى. منگو اوز
 يائينە ايدەش ايدب بيوك اُنبسى قاپلاي خاننى آلوب، اوز اورنبنە
 قارا قورمىدە كچوك اُنبسى آرتق بوكا خاننى اوطورتوب كىتمش

(۱) ابن علقمى شيعى المذھب ايتدى. خليفە بر وقت بغداد مسلمانلرىنگ
 اوزلكسىزسىنى شيعى نزاعلرىنى قطع ايتمك ايچون بعض شيعىلرنى اوتورتوب
 محلەلرن عسكر طرفندن طلائمش ايتدى؛ ابن علقمى اوشبوننگ انقسانى
 آلتق قاچوسندە ايتدى. ھلاكونى دعوت ايتدى. ھلاكو كيلوب بغدادنى
 محاصره ايتدىكى وقت ابن علقمى خليفەيە: «ھلاكو سزنى ھميشە خلافتىگزد
 قالدرا و اوغلىگزغە اوزىنگ قزىنى و يره و سزنى حاضر بتون اعيان دولت
 ايله شھر خارچينە طويغە دعوت ايتدى» ديه خبر و يردى. خليفە جملە اعيان
 ايله شھر خارچينە چقىدى؛ اوشبو اورندە ھلاكو طرفندن قتل اولندىلر
 صوگرە بتون بغداد خلقى قتل اولدى. ھلاكو قونلى بر صوغش قورالى مثالندە
 ايسە، مسلمانلر بونى اوزلرىنگ مذھب صوغشلىرىندە استعمال ايتدىلر.

ايدى. يولده منگو اور نينه، ألوغ اولدقى ايچون، قبلانى قاآن ايتدیلر. فرصت كوزه توبكنه طورغان بر كه ايچون بونده بيك او كاي بر اش كيلوب چقدى. اول فارا فورمده غى آرتق بوكا غه: «سين فاآن لى اوز فولكندان بيه ريه. مين سيكا ياردم ايچون فيدو ايله عسكر بيه ردم» ديه خبر كوندردى. آرتق بوكا اوزن قاآن اعلان ايتدى. بونى ايشنكاچده فابلاى عسكرى ايله ايله نوب قايتدى و آرتق بوكا ايله صوغشورغه كرشدى. بو خبر هلا كو گه يتشوب اول غايت او كاپسزلاندى؛ مصر حدودنده گى عسكرينه اوز اور نينه كتبوغا اسمنده برس ن باش اينديده اوزى مقرى اولغان مراغه شهرينه قايتدى. هلا كو كيتكاچده، مصر سلطاني سيف الدين قطز قوتلى عسكر ايله چغوب هلا كونك اون ملك عسكريني آخريته قدر بتروب هلاك ايتدى (۱۲۶۰).

بولار همه سى. بر كه نك نوزوگان پلانلرى ايدى (۱). اشلر كامل اول نله گانچه كيلوب چقدى. ا گر بر كه اولماسه ايدى مصرده بتونللى هلا كو قولنده كولگه ايله نه چك ايدى. هلا كو اوشبو قدر او كاپسزلقلر سببتدن تله گانچه مملكتلر فتح ايدى. آلامدى، بلكه ايرانده مراغه نى پايتخت ايتوب بارلق يرلرن اداره ايتوب طور ا باشلادى (۲).

(۱) مراد افندى تاريخى ص ۴۰۴ - ۴۳۰، جلد ۱.

(۲) نصير الدين طوسى نك هلا كو باشنده آرتق نفوذى بار ايدى. بغدادده تلوم بورنلرن هلاك ايتدردى ايسه ده مراغه ده علوم بورنلرى بنا ايتدردى. علوم و معارف نك ترقيسى اوچون كلتلى وقفلر و خزينه لر تخصيص ايتدردى، و مراغه ده شول وقتقه قدر مثلى اولماغان بر رصد خانه ايشله ترى. ۴۰۰۰۰۰ - دورت بوز مگدن آرتق جلد نفيس كتابلر جمع ايدب مكل بر كتيخانه تاسيس ايتدردى ارباب علم و هنرنى هر طرفدن جلب ايتوب كنديلرينه مخصصات تعيين ايتدرب بيوك بر آفاده يا تشكيل ايتدردى. (قاموس الاعلام)

هالا کو بوقدر زور فلا کتارنک جمله سینک سببی برکه ایدکن بیک یخشی بله ایدی. برکه ایله هالا کو آراسنده الکنده نوك بولا کیلگان دشمانلق بو کره ینه قوتلندی. آخر هالا کو برکه ایله صوغشو فکرینه توشدی. برکه، هالا کونی اسلام پادشاهلرن نیگزندن بترودن طیوب آلوب قالو ایله گنه قناعته نمییچه، هالا کودن دخی اوز قولی ایله انتقام آلو فایغوسنده ایدی. بو حالده هالا کونک صوغش تلهوی اوزی برکه نك مقصودی ایدی.

«یاساق» بوینچه غنیمتلر چنگز بالالاری آراسنده بولونو لازم ایدی. برکه ایلیچی یه رب هالا کودن؛ آلفان غنیمتلردن اوزینک اولوشینی صورادی، هالا کو برکه نك ایلیچیلرینی اوتردی. هم اوشبو سبیدن بیک تیز صوغش باشلاندى. برکه خان طرفندن نوغای اسمنده، هالا کو طرفندن نویان اسمنده باشقلر تصرفنده، ایکی عسکر قافقاز یه ده شیرزان طرفلرنده یولقوب صوغش دیلر؛ اول مرتبه ده نوغای غالب اولسه ده، صوگفیسنده نویان غالب اولدی (۱۲۶۱).

صوگره ۳ نچی صوغشده دخی هالا کو غلبه ایتوب برکه ایلینه چقدی. فپچاق خقلری چا طرلرینه عسکرن یه روب هر تورلی فباحتسکلر ایتدررگه کرشکان ایدی، آکلاماسدن کوب عسکر ایله برکه کیلوب چقدی هم هالا کونک عسکرن بتولهی طوز دردی.

بو صوغش «تیمرقوب» صوغشی ديه آطالادر. بونک صوگنده هالا کو ینه دشت فپچاق غه بارو فایغوسینه کرسه ده، هیچ اش باشقارا آلمادی. آخر فاتی فایغولر اچنده وفات ایتدی (۱۲۶۶).

یرینه اوغلی آبقا، خان اولدی. بودخی برکه اوستینه عسکر

جىوب واروب صوغشدى، لىكن مغلوب اولماقدىن باشقه نتيجه كورمه دى،
 آرنق بوكا ايله قىلانك صوغشوى ايكي يلغه قدر صوزلدى،
 آخر قىلا، قاآن اولدى و كوب عسكر ايله ينه چين اچينه سفر
 ايتدى و يىكىن شهربنى فارافورم شهربى اورننه پايىخت ايتدى .
 برکه خان اسلام قبول ايتوى ايله بتون تانارلر دين اسلامى
 بر بولى قبول ايتدیلر . و بتون اخلاصلىرى ايله دين اسلامغه
 يابشدیلر . مسلمان اولماغان خلقلر بواشكه آبدراب قالدیلر . برکه
 اوزىنى دين اسلامك، قرآنك حامىسى ديب اعلان ايتدى . برکه
 مملكتمده دين اسلامغه قارشوتل قوز غالتمق امكانسىز اولوب قالدى .
 برکه دين اسلامنى اوگره تمك هم قىچاق مملكىتىنه علوم نشر ايتمك
 ايچون اسلام مملكىتىك هر طرفدىن علمالر كتوردى، مدرسه و مسجدلر
 بنا ايتوب و ققلر تخبىص ايتدى . اوشبو سببدن اسلام علماسى
 برکه گه ناصر لدين الله، ابو المعالى ديب لقبلىر قويدیلر . اسلام علماسى
 زورلردن نجم الدين الزاهدى برکه گه نسبت ايله «ناصریه» اسمنده
 كتاب يازب برکه گه هديه ايتدى (۶۵۸ هـ) .
 برکه خان ايله مصر پادشاهى ملك ظاهر پېرس، خطلر يازشالر،
 بوله كئر ايله ايلچىلر بېره شلر ايتدى . سرای شهربى باتو خان وقتنده
 بنا ايدلوب بتمه گان ايتدى، آنى برکه تمام ايتدى .
 برکه خان (۱۲۶۶م، ۶۶۵هـ) وفات ايتدى . اوزىنىك اورننه قالمورغه
 بر بالاسېده اولماقدىن باتو خانك طغان اسمنده اوغلىنىك بالاسى
 مەنگو تېمىر، خان نصب ايتلدى .
 مەنگو تېمىر خان . مەنگو تېمىر ايله مصرنىك تورک پادشاهلىرى
 آراسىنده همېشه ايلچىلر يوروب توردى . ۱۲۷۶ نچى يىلده اوچنچى مرتبه

بتون دشت قىچاق مملەكتى خلقىنىڭ جان حسابى آندى. منگو، ۱۲۸۰؛ نچى يىل تاماغىنە چىغان بىر شىش سېيىدىن وفات ايتدى. اورىنە تدان منگو اسمندە انبىسى خان بولدى.

تدان منگو خان. - تدان منگو، خان بولعاجدە مصر پادشاهى منصور قلاورن غە اوزىنىڭ خانلقن اعلان ايتوب مکتوب يېزىدى (۱). بتون ماغول مملەكتىنىڭ بيوك فاآنى قىلا قاآن اوشو سنەلردە جنوبى چىن وھند چىنى طرفلرىنە يوروب كوب يىرلر فتح ايتدى. بيوك تورك مملەكتىنى، مالاقا بوغازىدىن آوروپا اچلرىنە وآق دىگىز ساحلىندە اولغان آنا طولى غە قدر كىگە ايتدى؛ جنوبى ھىندستان و عربستاندىن باشقە جملە آسيا، ئلت غرىبىسىدىن آوروپا قىطەلرى، مغول مملەكتى (مانغولسكى ايمپىرىيە) اسمندە، و بر فاآن غە تابع زور تورك مملەكتى اولدىدە فالدى. تدان منگو خان آخر عمرىندە خانلقنى طاشلاب انبىسى «تلابغا» غە طابشردى و اوزى عبادىگە كرىشدى (۱۲۸۷).

تلابغا خان. - تلابغا، خانلق منصبىنە كىلگىچ، وىنگرىيا طرفىنە كوب عسكر ايله سفر ايتدى. بر كە وقتىندە غى مشهور بھادر نوغاي مىرزا بر گە ايتدى. وىنگرىيادە اشلرن تمام ايتدىكلرى صوگىندە قايتورغە چىقىدىلر. قش كونى اولوب كونلر غايت بوران ايتدى؛ قارا دىگىزدن خىزىر دىگىزىنە قدر بولغان اوزون دون صحرا سىندە

(۱) مکتوب مملەكتىگ رىسمى تلى بولغان اوبغور تىلدە، اوبغور بازوى ايله يازىلمش ايتدى مکتوبنى قىچاق علماسىدىن نورالدىن آنا، مجدالدىن آنا اسمندە عالملىر آلوب باردىلر.

تلابغا بتون عسکری ایله بولدن آداشدی، یوری یوری بارلق
 آزقلری بتوب حسابسز عسکری هلاک اولدی. نوغای میرزا
 تلابغادن کوب وقت ایلک اوز ایلینه (۱) فایتوب یتکان ایدی،
 تلابغا خاتونی ایله بیک صوگ و قتغنه فایتوب یتدی. اول بوفدر زور
 فضاغه سبب بولووی ایله نوغای میرزاغه تهمت ایتوب آئی اوتررگه
 قصد ایتدی. نوغای میرزا چنگز بالالاری آراسنده بیک اعتبارلی
 و بیک اوستنا حبله کار کشی ایدی. نوغای، تلابغانک قصدینی ایشتوی
 ایله تلابغانی حبله ایله بر آولاق اورنغه چافروب کیتوردی. پوصوغه
 عسکر فویغان ایدی، تلابغا ایله منگو تیرنک ۵ اوغلی کبلگان
 ایدی، جمله سینی اوترندی و منگو تیرنک ۶ نچی اوغلی طقطایینی
 سرایده خان ایتدی، و دولت اشترینی ترتیب گه فویوب بتون اشنی
 طقطایغه طابشردی (۱۲۹۰).

طقطای خان. - طقطای، خان اولوب اوج یل اوتکاج بیوک
 فآن فالا خان وفات ایتدی. قیلانک اورنینه آلجایتو فآن اولدی.
 قیلانک وفاتی ایله بیوک تورک مملکتی، چنگز بالالری آراسنده مستقل
 خانقلرغه بولندی، و بو وقت طقطای هم تمام مستقل خان اولوب
 قالدی (۱۲۹۳).

طقطای بوجهتدن مستقل اولسه ده، ایکنچی برجهتدن تمام محکوم
 قالغان ایدی. نوغای میرزا، طقطایینی اوزی خان ایتدگندن، طقطایینی
 هر وقت اوزی تله گان برنوسه گه بوروب یورته، خان اوستینه

(۱) اوشبو نوغای میرزا وعموما شرقدن کیلمش تاتار (ماغول) لر
 کوچمه معیشتی همان طاشلامادیلر ومدنی ترککینی قبول ایتمه دیلر نوغای
 میرزا فریم طرفارنده دون صحرالرنده ترککک ایدر ایدی.

حاكم مطلق اولاده طور ايدى. اوزينه فارسو اولغان ۲۳ قدر سراى بويوكلرن طقئاي غه قوشوب اوترتدى. بارا طورا نوغاي نك بالالارى ينه آنالرى كىبى قىلانا باشلاديلر. بولار نك استبدادى كون بكون آرتديده طوردى. حتى اوزلر نك كىبى ايچون طقئاي نك اوگى آناسى اولغان چچك خاتونى ده اوترتديلر. بو خاتون خالص قاآن نسلندن اولدقندن سرايده آرتق زور نفوذ ايهسى ايدى. پيتراسمند زور اميرنى ده اوترتديلر. تحمل درجه سندن اوزوب كىتدى. آخر طقئاي ايله نوغاي وبالالارى آراسنده صوغش باشلاندى. اولگى صوغشده نوغاي طقئاي غه غالب اولدى (۱۲۹۷).

طقئاي بهادر وغىرتلى خان ايدى. ايكى يىل صوگنده نوغاي طرفينه يوردى. كوكانلك دىگان اورنده ايكى عسكر برگه يولقشديلر. قوتلى صوغشده نوغاي مغلوب اولوب عسكرى بتونله طارالوب بتدى. نوغاي يالغزى آطى اوستنده قالدى. نوغاي بو وقت غايت قارتايغان، قاشلى كوزلرن قابلاغان ايدى. نوغاي غه برروس باروب اوتوررگه تلهدى. نوغاي: مېنى طقئاي يانينه آلوب بار، مېنى اوتورمه، ديدى. روس اوتوروب باشىنى خان يانينه آلوب باردى. روس خاندن رحمت آلمق تلهگان ايدى، خان آچولاندى؛ «بزنك عصيان ايتكان بيوكمىزنى اوتوردك» ديديدى. روسنك اوزىنى اوترتدى (۱۲۹۹).

اوشبو نوغاي نك بالالرى «نوغاي» اسمى ايله سراى تصرفنده، آيرم بر حالده، قريم سدون طرفنده ياشاب كلدديلر. اصل مملكت باشلقلر نك خصملىرى بولغان بوقامىليه نك اوز باشينه قالووى مملكتنك كىله چكى اوچون اوگيايلى توگل ايدى. طقئاي ۲۳ يىل حكومت ايتوب (۱۳۱۲) وفات ايتدى.

اوز بىك خان. طقئاي اورنىنه منگو تيمرنىڭ طغرلجا اسمىندە
 اوغلىنىڭ، محمد اوز بىك اسمىندە، اوغلى خان ايتلدى (۱۳۱۲م، ۸۷۱۲).
 مصر پادىشاھى ملىك ناصر محمدكە اوز بىنڭ ياقىن قرداشلاردىن بىرىنىڭ
 قىزى بىرۇب قودالاشدى، بىك مەھابىت صورتدە طوبىلارى بولۇپ
 اوتدى، بونىڭ زامانىدە ھەلاكو بالالىرى ايلە صوغشلىر دوام ايتدى،
 لىكىن ھەر ايكى طرفدە ھېچ نىتىجە كورنمەدى.

اوز بىك، خان اولغان وقتلردە تۇپرىكىنى مېخائىل ايلە موسكوا كىنازى
 گېورگى آراسىندە كۆپىدىن بىرلىكى بەئىز نىزاعلار دوام ايتە ايدى. كىناز
 مېخائىل تۇپرىدە، رىسىيە صورتدە توگىل، وسىلارنىڭ اخىبارى ايلە گىناز
 اولۇپ طورا ايدى. اوز بىك خان اولغاچدە، مېخائىل اوز بىك گە بىعت
 وپرىمك اوچون سىرايغە كىلدى. خان ياتىدە سىراي دە ايكى يىل قىدر
 طوردى. اوز بىك خان بونىڭ كىنازلىقىنى تصدىق ايدىپ او كاز بىردى.
 و بىر مقدار عىسكىر ايلە مېخائىلنى تۇپرىگە بىبەردى (۱۳۱۵). مونىڭ صوگىندە
 مېخائىلنىڭ خىسى كىناز گېورگى، خان يانىنە كىلوب اوچ يىل قىدر
 طوردى. اوزىنى خان خىسورنىدە بىخىشى، مېخائىلنى عىبلى كورسىمىك
 اوچون ايتمە گان چارەلرنى، خان تىرە باغىندە غى امىر وتورەلەرگە
 بىرمە گان ھىدبەلرنى قالدىرمادى. آخىر مېخائىلنى كىنازلىكىدىن عىزل
 ايتدىرپ، اوزى وپىلىكى كىنازلىك او كازىن آلدى. خان اوزىنىڭ
 خىدىتىدە اولغان چارىلەردىن آغا فىيا اسمىندە بىرسىن گېورگى گە بىردى.
 قاوغادى اسمىندە بىر امىر قول آستىدە بىر مقدار عىسكىر ھەم مذكۇرە
 چارىلە ايلە گېورگىنى ولادىمىرگە بىبەردى.

مېخائىل بو خىبرىنى ايشىتىكچىدە عىسكىر ايلە گېورگى گە قارىشى

چقدى، قاوغادىغە صوغش ايتوب گيورگىنى خانونى ايله اسير آلدى. قاوغادىغە كوب هديه لىرىب صىلاب، عسكرى ايله سرايغە اوزاندى، اوزىنى خان حضورنده عىسىز كورسە توون اوتىدى. شول وقت گيورگىنىڭ خانونى آغا قىيات ايتىدى. بونى گيورگى، اوزىك خانغە مىخائل آغولاب اوتىردى دىب شكائىت ايتىدى. خان بولارنىڭ ھەر ايكىسىندە ھەكەم اوچون سرايغە چاقىردى. ھەر ايكىسى كىلدىلەر، ھەكەم كوندە ھەر بىرى اوزلارنى عىسىز كورسە توو اوچون آرتق درجە اجتھاد ايتدىلەر. آخىر خاننىڭ عسكرىنە قارشو صوغش ايتووى وآننىڭ بىرگان جارىسەن آغولاب اوتروى كىبى عىبار اوچون مىخائل اوتىردى. و گيورگىنى دىخى ايلكى منىسىنە قايتارلدى (۱۳۲۸). بو اشلىرنىڭ صوگۇندە مىخائلنىڭ دىمىتىرى اسمندە اوغلى سرايغە باروب خاننىڭ كوگلىن بومشائىلىق سوزلەر سويلەدى و ئىسىنىڭ خانغە اخلاسى كامىل ايدىكن اثبات ايتەرگە طرشىدى. خان آنى تۇيرگە كىناز ايتىدى. مىخائل بالالىرى ايله گيورگى آراسىندە دىشمانلىق غايت قاتى ايتىدى. گيورگى بىلغار بولى ايله سرايغە كىتىدى. بونى ايشتوب دىمىتىرى يىنە قىرداشلىرى ايله سرايغە باردى. خان حضورىنە ھەر ايكىسى كىردىلەر. دىمىتىرى آچوايىلە خان سرايندە گيورگىنى قىلىچ ايله چايدىدە اوتىردى. دىمىتىرى يىنە قىصاص اوچون اوتىرلوب دىمىتىرىنىڭ انىسى آلېكساندر تۇيرگە كىناز ايتىلدى (۱۳۲۵).

سراي ھەكەمى روس ولايتلىرىنە باسقاقتا اسمى ايله بعض امىرلەر قويا ايتىدى. كوب وقت اوشبو باسقاقلار روس روھانىلىرىنە قارشو ھەرمەت ايتىلەر، كىنەسلەر خىراجەتنى مەغاف بولا توروبدە

خراج آلار ايدى. باصقاقلرنىڭ اوشبو اشلرن روسلرنىڭ
مىتروپولىتلرى اوزىك خانغە عرض ايتدى. اوزىك خان اوشبو
سېيدن مىتروپولىست قولىنە يارلىق يازوب بىردى. اوشبو
مضموندا:

«يوك و بلند اولغان الله تعالى نىڭ مەن، اراده و قوتلى امرى
من اوزىك اوزىمنىڭ تصرفىدە اولغان جەملە يوك ھم اورطا
ھم كچوك كىنازلرگە، جەملە وزىرلەر، امىرلەر و دىفترچى و باصقاق
ويازوچى و ابلچىلەرگە ھەر بىر حەكم يورگان طرفلرنىڭ خىلقلىرىنە
فرمان ايدەن: نصارى و غىرلرنىڭ جەملە روحانىلىرى: پوپىلىرى،
راھبلىرى، كنىسەلر و عبادت اورنلىرى و اوشبو كنىسەدە عبادت
اورنلىرىنە تەخىبىس ايدىلگان ملكلەر، و قىلار جەملەسى خراجىدىن
و مىرى اشلرنىڭ جەملەسىدىن معافدەر. بولارغە ھېچ برە و قول
تېگىزەك اولماسون! چۈنكى بولار الله ايجون حاضرلەنگانلەر. بولار
بىزگە و بىزنىڭ عائىلەمىزگە دعا قىلسونلەر. اگر برە و بولارغە تعرض
ايتوب بولاردىن بىر بىر نەرسە آلاچق بولسە آندىن اوچ مىلى تولىتور.
اگر برە و بولارنى اذا ايدەچك اولسە، الله نىڭ قەبرى آگا بولسون!!
يازلىدى قويان يلىندە، كوز فىلىدىن بىرىنچى آينىڭ دور تىچى كۈندە.»

۱۳۲۷ سنە اوزىك خان بعض اشلرنى اصلاح ايجون
يىقىلاردىن پىچال خان (شققال) اسمىدە بىرسىن بىر آز عسكەر ايلە
تۇبرگە بېەردى. تۇبر كىنازى آلبىكساندىر و ايدىداشلىرى روسلارغە
اوشبو اشنى، «تاتارلەر بىزنى اسلام دىنىنە كۈچلەرگە، اگر
طىكلاماسالار بىتون روسلرنى قول ايتوب آلورغە كېلەر» دېە
كۈرسەتدىلەر. اوشبو سېيدىن اوشبو عسكەرگە قارشو زور قىتە

قوبدى. طاوشسزغنه كويگه كىناز آلبىكساندر شىفقالىنى عىكرى ايله اوزىنىڭ سىرايىنه كىردى. آلبىكساندرنىڭ قومانداسى بويىنچە خلىق تونى ايله سىرايىنى احاطە قىلۇپ آلدىلار. عىكرىگە ھىجوم ايدىرگە كىرىدىلار؛ آىزغنه عىكرى بىر آىز اوتىرىشۇدىن صوك يىنە بالىضروۋە سىراى اچىنە كىردىلار. اوشبو وقت آلبىكساندر اوزىنىڭ سىرايىنە اوط سالىدى، عىكرىلارنىڭ بىرسى قالى ياندىلار. تۇير خلىقى شىھىرە اولغان جىملە مىسلمان سودا گىرلارنى اوتىرۇپ تىتوردىلار.

مونىڭ اىچۇن اوزىك غاىت ناموسلاندى، تىتون روس كىنازلىرىنىڭ قوطلىرى اوچدى. چۇنىكە اوزىك، بونىڭ ايله تىتون روس كىنازلىرىنى عىبلى دىب اويلاغان ايدى. تىقتىش صوكىندە فقط تۇير خلىقنىڭ غىنە عىبلى ايدىكنى بىلدى. موسكوا كىنازى اىوان كالىتانى سىرايىنە چاقىردى و اىلى مىڭ عىكرى بىر تۇيردىكى اشقىاغە ادىب بىرورگە بىھىردى. سوزدال كىنازى آلبىكساندرغە عىكرى ايله اىوان يانندە حاضىر اولورغە بويوردى. بولارنىڭ كىلون اىشتو ايله تۇير كىنازى، جىنايتىخى آلبىكساندر پىسكوفغە چاقۇپ كىندى. اىوان كالىتا تۇير، كاشىن، تورىك فالىلارنىدە طاش اوستىندە طاش قالدىرى ھىلاك ايدى. خلىقلارنىڭ اورمانلارغە قاچقانلار بىنە قوطلدى. اوزىك اىوان كالىتاغە مكافات ايدىب وىلىكى كىنازلىك او كازىنى بىرۇپ موسكواغە بىھىردى. موسكوا اوشبو وقت قە قدر كىچىك شىھىر ايدى، زور ايا باشلادى.

اىوان، عىقللى حىلە كار كىمىسە ايدى. بىر ياقدان خان حىضورنىدە تىسكانچى اطاعت كورسەتە، اىسكىچى ياقدان تىتون روسلارنى بىر نىقەغە جىو اىچۇن مىمكن قدر اجتھادىن صرف ايتە ايدى.

بو عقللى ايوان روسلرغە استقلال اورلغى چەچدى. (۱۳۴۰) سنە ايوان وفات ايتوب، يرينه اوغلى سيمون بيوك كنان ايتوب تصديق ايتلدى. اوز بك خان (۱۳۴۱) نچى يل وفات ايتدى.

اوز بك خان، باتودن صوڭ سراى خانلرينك، ايك اشلكلى، عادل، باشقە مملكتلر دە ايك نفوذلى، علم وعلماغە ايك يقين پادشاھيدر. اوز بك، عدالتى ايله دشت قىچاق دە اسلامنك وعلومنك طارالووينە مملكتنك طنچلق وراحتلگينه كوب خدمت ايتدى.

اوز بك وقتندە سراى و باشقە شەرلر دە اولغان ترتيب و نظامغە مدنى مملكت سباحلرى حبران اولديلر. بو وقت دشت قىچاقنك سراى، ماجار، سوداق، قريم، كفه، اوزاق و خوارزم كىي شەرلرى دنيانك ايك معور شەرلرندن سانالا ايدى.

سراى شەرى اوز بك وقتندە كامل زورايوب، كامل انتظام آلوب، نوزولوب يتدى. اوراملرى كيك و توز، يورطلرى بر برسینه توتاش اولوب، آرالرنده اصلاً يمرلگان و بوز ولغانلرى اولماس ايدى. شەر خلقى تاتار، چركس، روس، قىچاق روم خلقلرندن عبارت اولوب هر بر طائفه اوزينه آيرم محلده طورالر ايدى. بازارلرى بيك اشلكلى زور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندن مسلمان سودا گرلرى كوب بولا؛ بو سودا گرلر دخى سرايدە آيرم بر محله اولوب او طرالر ايدى. بولارنك محللرلى مال ايله طولوا اولدقندن ماللرينى صافلاوايچون محللرلى قلعه لر ايله احاطه ايدلگان ايدى. خان سرايلرى اوزينه آيرم سور ايله اورانلوب آلغان و بيوك اورينه آلتوندان آي (هلال) صورتى فويلغان ايدى (۱) خان سرايىنى «آلتون طاش» ديه آطيلر ايدى.

(۱) علامت ايدب آي استعمال ايتمك عربلردن، اسلامدن قالمش بر مشروع اش اولماي، تركلردن قالمش بر عادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی و حنفی مذهبلرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهبلرنده فقیه و علمالر کوب بولا ایدی. مسلمانلرنک اون اوچ بیوک جمعه مسجدلری، بوندن کوب اولوشلر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوز بک خان علم و علمماغه آرتق درجه محبت و احترام ایته ایسدی.

اوز بک، سرای نلک بیوک علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی نی هر جمعه کون کیلوب زیارت ایته، شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آیاق اوزره طوروب اورن فلان کورسه نمی، بلکه بیوک پادشاه اوز بک اوزی شیخ نعمان نلک آلدینه کیلوب تزله نه هم توواضعلک ایله گنه سویله شه ایسدی. حالبوکه شیخ نعمان اوزی ققبر و غریبلرگه آرتق درجه ده حرمت و قدر ایته ایدی.

اسلامنک جغرافیا علماسینک زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوز بک خان حضورینه کیلدی و حددن طش قدر حرمت کوردی، خان و خاتونلرندن کوب هدیه لر آلدی

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینک ایک زورلرنددر. ۲۳ یاشنده (۱۳۲۵) سنه سیاحتکه باشلاب، آفریقانک شمالن و بتون عربستان، شام و سوریه نی، جزیره العرب و ایرانی سیاحت ایتمکدن سوگره، اوشبو دشت قچاق ملکینه کیلدی و آنده اوز بک حضورنده قدر حرمت کوردکدن و دشت قچاقنک شهرلرن (بو جمله دن بزنگ بلغار شهرینی) کوردکدن سوگ، اوز بک خان نلک خاتونی و روم ایمپراطوری نلک قری بولغان بیلون خاتون ایله اوز بک نلک اذنی اوزره روم ایمپراطوری حضورینه (استانبولغه) واروب، ینه دن سرايغه ایله نوب قایتدی و بوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار لر نی اوتوب هندستانغه بندی و آنده فی دلهی حکومت اسلامیه سی حکمداری طرفندن چین گه بارلوب جاوا، سوماترا —

ابن بطوطه ايتوونچە : دشت فېچاق خلقندە اوغراو اولماس؛ بوسېدىن بولارنىڭ ماللىرى صاڧچىسىز طورور. اوغراپ توتولسەمالنى خواجەسىنە قايتارو ھم يانېنە اوزىنىڭ مالىدىن توفزىملىنى فوشوب اون ايدوب بىرو لازمدر. اگر كوچى يىتمەسە ، بالالارى آلنا؛ بالالرى ھم اولماسە اوتىرلە ايدى. كېلىگان كېتىگانلرنىڭ ھەمسى بولارنىڭ قوناقلرىدر. ھند ايلە مكلەب مال قووب تجارت ايتەلر. اؤن مكلر ايلە آياقلى ماللرغە مالك اولغان آدملر بولار آراسىندە كوب بولا. خاتونلرن غايت حىرمتلى درلر، پردەسز گېزەلر... (۱). اوز بك حضورندە مسلمان عرب عالملىرى حىرمت كورگان كېي، ياۋروپانىڭ خرىستىيان عالملىرىدە زور حىرمتلر كوردىلر (۲).

— فيلىپپىن آطەلرن اوتوب، چىن يىرىنە آياق باصدەدىن صوڭ چىن اچىندە بوروب يە دېڭىز ايلە (۱۳۴۹) اوزىنىڭ وطنى اولغان تىنچاغە قايتدى. واول قدر بىوك سياحتىدىن يەنە يالقى اسپانىي و فرانسىيانىڭ بعض طرفلرىنى گىزوب، اوچىچى سياحت اولمق اوزرە صحراى كېر وسودانە و طوبو، بو توغە داخل اولوب آفرىقاي وسطى و شىمالىنى دىخى سىر اتىدى. اوشبو اوزون سياحتىدە آلغان معلومانن جلدلر طوتوروب، يازغان ايدى. (۱۳۷۷) فاسدە وفات ايتدى.

زىنىڭ وفاتى صوڭدە، مغرب علماسىدىن محمد حىرىي، كلىي اوشبو اوزون ساحتانەنى «تحفة النظر» اسمى ايلە اخصار ايدى يازمىشدر. اولگى اوزون اصل نىسخەسى ھمان طابلىماش و اوشبو «تحفة النظر» آوروپا لسانلرىنىڭ كويسىنە ترجمە اولنىش و اوزى آوروپا و مصردە تىكرار طبع اولمىشدر. اوشبو مختصرە بلغار حىندە آرتق معلومات اولماسەدە. سراى و اوزبىك خان و آلارنىڭ مەبىشتلىرى، مەدەنىلرى حىندە آرتق مەھم نرسەلر يازلمىشدر.

(۱) تحفة النظر ۲۰۴ صحىفەدىن ۲۳۳ كە قدر.

(۲) Екатеринославскій кладъ П. С. Савельевъ نىڭ

دېڭىگان كىتابىدىن ص ۲۱۳. Т. В. О. И. Р. А. О. نىڭ

۱۸۵۷ نچى بل چىغان ۳ نچى جلدىنىڭ اىككىنچى كىسە گىدە.

آذربيجان و تېرىز طرفلىرى، اشرف بن تيمر تاش اسمندە برەونك قولندە قالغان ايدى.

اشرف بن تيمر تاش غايت ظالم و ندىبىرسز بر كىمە ايدى. مملەكت ادارە سىنە كرىش و ايله مملەكت خلقلىرىنە حدسىز و حسابسىز ظلم ايتە باشلادى. تىوشىسىز اورندە شەرلىرىنى جىبىرور، آدملىرىنى چىن اورندە اوترتە، علمالىرىنى خور ايتە ايدى؛ اهالى يرلىرىن طاشلاب كوچەرگە، علمالىر تورلى طرفلارغە قاچارغە باشلادىلار.

اوشبو ملك اشرفنك فاضىسى محىى الدين بردعى اسمندە عالم، اشرف ياندىن قاچوب سرايغە كىلدى، مسجد اچىندە خلقلىرىغە و عظم سويلەب، ملك اشرفنك ظلمن اثرلى ايتوب تەرىف ايتىدى. حاضر و ن يىغلاشدىلار. جاني بك اوشبو مجلسدە حاضر ايدى، بردعى جاني بك كە قاراب: «اگر اوشبو پادشاه، قولندە شول قدر اقتدار و قوتنى اولاطور و ب اللهنك قىللىن، اوشبو اشرفنك ظلمندىن قوتقارماسە، قىامت كوندە جملە مظلوملرنك قولى آنك ايتە گندە اولور» ديدى. سلطان جاني بك بوندان متأثر اولوب يوز مكدن آرتىق عسكەر جىدى. هلاكو مملەكتىن ملك اشرف و باشقە متغىلار قولندىن قوتقارمىق اوچون، يعنى ماغوللىق، نسل، ملىت، دىن قاينغولرى ايله ملك اشرف اوستىنە سفر ايتىدى (۱). اشرف بونك كىلوون ايشىككەچ دورت يوز قدر توه بوگى قىمتلى آلتون و جوهرلىرىنى اورجان شەرىنە اوزاندى؛ اوزى عسكەرى ايله جاني بكنى استقبال ايتىدى. عسكەرى، جاني بك عسكەردىن مسخرە ايتوب، آطلرىنك جوگانلارى جو كەدن، ايلەرى

(۱) محىى الدين نىگ و عظمى جاني بك اوچون برىهانە ايدى. آنى تىرىزگە هلاكو بربنە سوق ايتكان نرسە. ماغوللىق، چىگىزلىق ايدى.

آغاچدن ایمش دیب کولوب سویلیلر ایدی؛ قانی جیل، داوول اوکایندان جانی بک عسکری کیلوب چقدی. ئلیگی عسکرلر بر اش باشقارا آلمی منهزم اولدیلر.

اورجان علماسندن برسی اشرفنی جانی بک گه طونوب بیردی، جانی بک آنی بیک قاتی شلته ایتدی. علمالر «اوترمی فالدر و اصلایاراماس؛ اول ترک قالسه خلق آنک بلاسندن امین اولماس» دیدیلر. جانی بک هم، اشرفنی اوترتدی. خلقلر باشینی تبریز گه کیتروب مراغان اسمنده مسجد آلدینه آصدیلر؛ بتون تبریز خلقی جانی بک خانغه رحمتلر اوقوب اشرف که لعنتلر ایتدیلر، بتون تبریز فقیرلرینه صدقه لبر طاران دیلر. موندان صوگ جانی بک هم تبریز گه کیلوب سلطان سراینده بر کیچه اونکاردی و ابرته سی کون ابرته نمازینی عالی شاه مسجندنده اوقودی هم ملک اشرفنک جیفان خزینه سینی اوزینک عسکرینه طاراتوب بیردی (باشقه شهرلرده گیسن، خلقلر اوزلری بولشوب آلدیلر). هم اوغلی بیردی بکنی عسکری ایله تبریزده فالدر و ب، اوزی سرایفه فایتوب کیتدی. یولده بیک قانی صورتده آوری باشلادی و اوشبو آورووندان سرایفه فایتوب یتکاج اوزاق طورمی وفات ایتدی (۱۳۵۷ م، ۸۷۵۸).

جانی بک، علمادن برسی (۱) طرفندن نریه ایتلدکندن، عقل و درایتی کامل اولوب علم و اهل علمگه آرتق درجده حرمت و محبت ایتیر ایدی. خان اولغاچده بتون علمانی قوچاغینه آلدی. جانی بک خان اولغاچ، علما سرایده اوزبک وقتندن آرتق

(۱) اوشبو عالم شریف بن عبد الحمید اسمنده ایدی.

جیولدی (۱). سرای نیک بایلق و عظمتی ینەدن آرتدی. تفتازانی، رازی کبی عالمیر، جانی بک حضورنده اولدیلر و آنک اسمینه کتابلر تألیف ایتدیلر (۲).

جانی بک اوزینک عدالتی، مملکت اداره سنده بیک اوستا ندیری علم و علمانی حمایه ایتوده کورسه تکان همەلری ایله آناسی اوز بک اورنن طوتدی (۳). جانی بک نی اسلام مؤرخلریگنه توگل، هر بر واقعه لرده تاتارلر (ماغوللر) غه هر تورلی قباحلر اسناد ایتوب یازا تورغان روس راهب لری (Лѣтописцы) ده، «جانی بک بیک بخشی خان ایدی، خرسیانلر غه کوب یاخشیقلر ایتدی، روس یرینه کوب الگوتلر بیردی» دیلر (۴).

(۱) چونکه اوز بک، جانی بک قدر ایاوک علماغه حسابسز آقچه باودرمی ایدی.

(۲) مدرسە لر مزده اوتولاطورغان «تلخیص» شرحی اولغان «مختصر المعانی» کتابینی تفتازانی، اوشبو جانی بک اسمینه یازدی. دیباجه سنده جانی بک ننگ عظمت و سلطنتن ذکر ایدوب، آگا هدیة ایتدکینی سوبله دی. جانی بک حقنده اوشبو بیوک عالم:

کھف الانام، ملاذ الحق قاطبة، ظل الاله، جلال الحق والدين
دیه شهادت و برودر.

یعنی: آدملر همه سی و حقلق فقط جانی بک که گنه صغورلر. اول اللہ زات کوله گه سیرر. حقلق و دنیا ننگ عظمت و هیبتی در.

(۳) П. С. Савельевъ «یکاتیرینسلاف خزینہ سی» ص ۲۱۹.

(۴) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ (۴) зѣло къ христіанству, многу льготу сотвори землѣ русской» نچی جزء ص ۲۰۹.

بیردی بک خان. اختلال. تورلی خانلر. - بیردی بک خان آتاسینک بیک فانی آورغانن ایشوب (۱) تبریزدن سراغہ فایتورغہ چقدی. اول فایتوب یتکانچی جانی بکنی دفن ایتکانلر ایدی. سرای حکومتی خلقی، آتی آتاسی اورنینه خان ایتدی. بیردی بک تختکە خیرسز آباق ایله باصدی؛ غایت فاسق، تدبیرسز، فارا وفاتی کوکلی کشی ایدی. خان اولغاچد، جمله فرداشلرن یافنلرن اوترتوب بتردی. آدملر کونره آلماسلق آغر خراجلار تعیین ایتدی؛ بونک کبی سبیلردن سرایده هم بتون مملکندە بیوک فتنه قوبدی و اوشبو اختلال وقتندە، بیردی بک خان، فولپا اسمندە بر میرزا طرفندن اوترلدی (۱۳۶۰).

بیردی بکنک اوز اورنینه فالورنق کشی سی فالمادی. فولپا میرزا خانلق منصبینە مندی. فولپا کبی جوجی نسلندن اولوب بیردی بک اورنینه خانلققە بر درجەدە مستحق اولغان شاه زاده، امیرزاده (میرزا) لر بیک کوب ایدی؛ همه سی فولپا اورنینی دعوا ایتدیلر. فولپا تختدن توشدی. فولپا کبی نیچە شاه زاده لر بر بر آرنلی تختکە منوب، ایکنچیلربنک عسکرلر ایله کیلوی سببندن توشوب طوردیلر. اوشبو وقت فارا دیگرنک غرب طرفندە اولغان وینگربا ایله خزر دیگرینک ایکی طرفی اولغان قافقاز و خوارزم پرلرینک بتون شمال طرفلرندن عبارت اولغان بیوک دشت قیچاقی مملکتینک هر طرفندە غنی امیرلر، والیلر اوز باشلارینە مستقل خان اولوننی دعوا ایتدیلر. کوبسینک مقصودی بتون دشت قیچاققە بیوک

(۱) История Монголовъ ص ۱۰۱

خان اولىق اولدقندن اوزلكسىز صورتدە صوغشدىلردە توردىلر.
اوشبو آيانچىلى حال ۱۵-۲۰ سنەلر قدر دوام ايندى. بتون سراى
حكومنى تبعەلرى اوزلرېنك خانلرى كىم ايدىكن تعييندن
عاجز قالدیلر.

دشت قىچاق قوتىنك ايدل بويندن سردريا بويىنە
كوچووى - ايدل بويندە باشسزلقنك دوام ايتووى، قوتنك
ايدل بويندن كيتووينە سبب بولدى.

جوجىنك اوغلى ايچن، چنگىز طرفندن دشت قىچاقنك شرق
طرفينە، سردريا بويلرينە، بانو قولى آستندە خان ايدوب تعيين
ايتلگان ايدى. بومىلكت «آق اوردا» اسمى ايله (۱) ايچننك بالالرى
قولندە دوام ايتوب كىلدى. بولارنك قوت، شوكتلرينە اختلال كىلمەدى.
سرايدە شرعى خانلر حكىم ايتمە گاج ايدل بويلرى، روسيا، بلغار
يرلرى و بتون دشت قىچاق بوآق اوردا خانلرى قولندە قالدى.
مىلكتلرنك مشروع حاكىملىرى آلار بولدىلر (۲). سراى نيرەسندە
ايدل، اورال بويلرندە كوچوب يورى طورغان تاتارلر، قسماً
قىچاقلر توبلى اداره، قوت آستينە كرورگە، سردريا، ارغز، صاوق
طرفلرينە اغشدىلر. بىردى بكدن ۱۵-۲۰ يىللر صوڭ سردريا
طرفلرى، حاضرگى قرغز صحراسى، ايدل بويى تاتارلرى قىچاقلر ايله
طوب طولو بولغان ايدى. اول وقت آزيانك ايك قوتلى پادشاهى
(سمرقند خانى) تيمىرنك نك عسكرن آق اوردا خانى، ارس، نيچە

(۱) آق اوردانى روس و ايران مۇرخلرى كوك اوردا ديب يورنەلر.

صاوبىلىف ص ۳۵۴.

(۲) صاوبىلىف ص ۳۵۴ - ۳۵۵.

مرتبەلر و اتدی. عین شول وقتدە ایدل بویندە، سرایی اداره ایتوچی مامای توره، سرایدەغی اختلالدن فائدهلنوب باش کونەرگان روس کنازلگینه قارشو عسکر جبارغە تلهسەدە ایدل بویندە، سرای تیرەسندە تاتارلرنی بیک آز تابدی. بلکه چیرکس، یوری کبی خلقلردن یاللاب عسکر جبارغە مجبور اولدی.

آف اوردا حکومتی بتون فیجاقتی اوزاق اداره ایتە آلمادی هم اوزینک ادارهسی وقتندەدە مملکتک غرب قسیمی، ایدل هم دنییر بویلرینه اولقدر اهمیت بیرە آلمادی؛ بلکه کوبرک وقتن اوزینک شرفی کورشیلری ایله کورەشوب اوتکاردی.

مامای میرزا - ایدل بویندەغی اوشبو فتنەز مانیکنک تمام اچندە اولوب اۆلندن باشلاب ایکن کوب اشلەگان کمسەلرنک برسی مامای اسمندە میرزادر. مامای، قریم ولایتینک والیسی ایدی. اوزبک خان نسلندن عبدالله اسمندە بر شاه زادهنی خان اعلان ایتوب، بتون مملکت ادارهسینی قولینە آلور ایچون نیچە یلر اجتهاد ایتدی، آخر سرایی قولینە آلدی، عبدالله خان اسمندن مملکت ادارهسینه کرشدی. مامای، مملکتک تمام مرکزینی قولینە آلسەدە، استقلال دعواسندە اولغان خانلرغە فارشی فائدهسز صوغشلردن باشقە بر اش اشلی آلمادی. مامای میرزا اوزی یاریغ بیروب روسلرغە برسینی کناز تعیین ایتدیکی حالده (مثلاً بلغاردهغی مرید خان کبی)، استقلال دعواسندەگی خانلر ایکنچیلرنی تعیین ایتەرلر ایدی. اوشبو سبیدن سراینک روسلر آراسندەدە نفوذی بیگان اوستیمە بتدی. روسلر سراینک حالندن فائدهلنوب نیژغارود طرفندە اولغان - موردوألرنی

کوبدن بیرلی جفالاب کیده لر، موردؤالر سیرایغه همیشه بوندن شکایت ایدوب طورالر ایدی. روسلر (۱۳۷۶نجی یلدر ایدی) بولارغه ایتکان جفالرن چیکدن اوزردیلر. مامای، بوکابر خانمه بیرورگه تله ب عربشاه اسمنده بر فوماندان تصرفنده عسکر یبهردی، نیشارود طرفنده غی روس عسکرینی قودردی. لکن عربشاه فایتوب کیتکچده روسلر ینه کیلوب ظلملرن آرتدراغنه بیردیلر؛ روسلر، موردؤالرنک خاتون قزلرن اسیر ایدوب آلالر، اوزلرن اوتره لر، اورام بوینچه آیاقورندن اوستره بورنه لر، آخر اوتقه یاغالر یا که اترگه بیرلر ایدی (۱). بونی ایشتدیکی صوکنده مامای غایت آچولاندی، ینه دن عسکر یبهردی، عسکری آزلی سببندن ووزا صووی بوینده روسلرغه مغلوب اولدی، کوبسی ده ووزا صوونده غرق اولدی (۱۳۷۸).

کولیکوا محاربه سی: مامای میرزا، اوشونک اوچینی روسلردن آلورغه تله سه ده، مملکتده فتنه چیلرگه مقابله ایترک عسکر طابا آلمادقی سببندن ایکی یلغه قدر کیچکدی. آخر چرکس، لان، ارمن، یهودیلردن، آفچه ایله یاللاب، عسکر جیدی هم الوغ روس کنازینه «روسبه گه باتو وقتنده غی حالی کتیره چکن» دبه خبر کوندردی، هم اوزی ایله برگه صوغشده بولماق ایچون لیتوا کنازی یاغایلا ایله اتفاق ایتدی (۱۳۸۰).

موسقوا کنازی دیمتری بو خبرنی ایشتکچ غایت فورقدی وبتون روس کنازلرن دین اسمینه اتفافقه دعوت ایتدی. پوپلر وباشقه روحانیلر هر یرده خلقنی دین اسمینه صوغشقه دعوت ایتدیلر،

حتى اوزلرى عسكەر اولوب يازلالر ايدى. اوشبو قدر همتلر آرقاسنده بر برسینه دشمان اولغان كئازلردن موسقواغه شول قدر كوب عسكەر جيولوب كيلدىسكه ديميترى و بتون موسقوا خلقى بونى كورولرى ايله شادلقارندن يغلاشديلر. روسلر جملهسى بردن: «قانمىزنى بيررمز، دىنمىزنى، وطنمىزنى بيرمهز! يوز ايللى يالق تاتار قىلغىدن چغار وقت يتدى ايندى» ديب قىچقارلر ايدى.

آوغىت باشلارنده ديميترى، يوز ايللى مك قدر عسكەر ايله موسقوادن چقدى. سىنتابر باشلارنده دون يلغه سىنك بويلارينه كيلوب يتديلر. بو وقت ماماي ده، دون يلغهسى بوينده ياغايلانك، عسكرى ايله، كيلوون كوتوب يانا ايدى. ياغايلا برنجى سىنتابردە كيلوب يتەرگه وعده ايتمش ايدى. ۶ نچى سىنتابر اولدى، عض سبيلر ايله همان كيلوب يتمهدى. ماماي اوزينك جىيىتىق عسكرىنه اشانوب يتمه دكندن تمام ياغايلاغه طايانوب چقغان ايدى. آخر ديميترى گه صلح عرض ايتدى. ديميترى بر راهب نك نصيحتى ايله صلحنى قبول ايتمهدى. آخر ۹ نچى سىنتابردە «كولىكوا» ديگان اورنده صوغش باشلاندى. هر ايسكى عسكەر بر برسى ايله تمام آرااشوب اون ايسكى چاقرم قدر اورنى قاپلاب آلوب صوغش ايتەرگه كرشديلر. صوغش نك ايك فوتلى وقتنده روسلار بتونلهى متهزم اولوب قساجديلر. ديميترى بر نىقدر عسكرىنى پور صوغه قويغان ايدى؛ اشنك تمام رەتى كيتدىگى صولك، بر چاره اولماسى، ديب ديميترى اوشبو عسكرىنى چقاردى. ماماي نك يالغان اولراق «تاتار» اسمن آلغان جىيىتىق عسكرى، روسلارغه ياگدان ياردم عسكەر كيلگان ايسكان ديديلرده قساجديلر. ماماي بعض تاتار اميرلرى

ایله گنه بالغز صوغش میداننده قالدی (۱). روسلار تمام حالسزله تگانلر ایدی، فاجقان عسکر آرتندن بر آدومده آتلی آلمادیلر. اوشبو اورنده «روسلار یگدی» دیگان اسم ایله صوغش تمام اولدی. اوشبو صوغشده هر ایکی طرفدن ایکی یوز مک قدر جان تلف اولدی، روسلارنک زورلری هلاک اولوب بتدی. روسلار اوشبو صوغش ایله اصلا سرای نصرندن چقما دیلر. آلاز هم چقدق دبه او یلامیلر، واوز لرینی تاتارنک خراجلیسی، تاتارنک تصرفنده دبه بله لر ایدی.

مامای، صوغش یرندن سرای غه فایتدی. فقط مامای ایله تخت آراسینه توقتامش اسمنده خان یرلشمش ایدی. توقتامش خان. - آق اوردا (هم آلتون اوردا) حاکمی ارس خان ایله قرداشی تولى خواجه آراسنده اختلاف و نزاع چقدی. و بو نزاع سببندن تولى خوجه ارس طرفندن اوترلدى. تولى خوجه نك توقتامش اسمنده اوغلى ينه اوترلوندن فور قوب فاجوب کیتدی. وشول وقتنک چنگزی بولورغه طرشا تورغان تیمرلنک (آقصاق تیمر) حضورینه، سمرقندگه فاجدی. تیمرلنک نك اول وقت ایلك فوتلی دشمانی، آق اوردا خانی ارس ایدی. تیمر ارس ایله صوغشورغه بر بهانه تاپا آلی غنه طورا ایدی. توقتامش نك کیلوی آکا پیک زور بهانه اولدی: اول، حقلقنى تولى - توقتامش طرفنده کورسه توب، حقلق طرفینه یاردم اینمکچی بولدی:

(۱) البته بالغز بر مامای؛ «های اوز تاتارلرم اولسه! فلیت لی بهم قوما ادا رکبوا شنوا الاغارة فرسانا ورکباناه» دبه فالماندان باشقه بر اش اشلی آلمادی.

اول، توقنامشنىڭ كىلوى شرفىنە، زور طوى باصادى. ھىم آگا دىبادە بىك آز كشىلرگە نصىب بولا تورغان حرمىلارنى ايتىدى و ارس قولدىن تىخنى تارنوب آلوب و ىرەچگىنە و عدە ايتىدى (۱) .

ضىافت كونلرن اوتكەرگاچ تىمر توقنامشنى، اوز بىك كوب عسكىرى ابلە، آق اورداغە ارسنىڭ پايتىخنى (۲) اولغان سغناقغە ىبەردى. تىمرلىك نىڭ عسكىرى - توقنامش قومانداسىندە - قوتلى ارس خان ابلە اوج مرتبە صوغشىدى: اوچىسىندە مغلوب اولدى.

توقنامش اولگى اىكى صوغشدىن صوك تىمر حضورىنە فايتىدى. اوچىچى صوغشده تىمرىنە زور راق فوت ابلە ىبەردى؛ تىمر عسكىرى اوترار شەرى تىرەسىندە (۳)، ئلكىگى لردىندە يامان صورتدە ىكلىدى.

(۱) تىمرلىك، توركلر آراسىندە بىك ىش، بتون دىبادە بىك سىرەك توغرى كىلە تورغان زور جهانگىرلردىن. اول آناسى جەھىدىن تىموجىنگە نىسب ايدى. ۱۳۳۶ نچى ىل ماوراءالنهردە كىش شەرى تىرەسىندە بر قرىبە طوغدى. كچوك بر امىرنىڭ بالاسى ايدى. ىگت وقتدە آناسى وفات ايتوب آنىڭ اورنىنە امىر اولدى. صوگىدىن، اوزىنىڭ حدىن طش اوتكىلىگى، عقلى، اقتدارى، بەادىلغى آرقاسىندە، بتون ماوراءالنهر خانلىغىنى چىغىنى بالالرى قولدىن اوز قولىنە كىچىردى. سمرقند شەرىنى پايتىخت ايتوب علمالرنى اوز باىنىنە جىدى.

مىلكىلر فتح ايتىك قاىغوسىندە اولغان بو پادشاھ توقنامش كىلگان وقتدە تىرە باقدەغى خانلىقلارنى بتروب قوت جىمىق ابلە مشغول ايدى (۱۳۷۶م). (۲) آق اوردا خانلىرىدە، بارى بر سراى خانلىرى كىبى، شەرلەردە، طورورلر، لىكن اىىڭ كوب وقتلرىنى كوچمە خالده اوتكەرورلر ايدى. (۳) سغناق، اوترار، انزار اسمىندەگى شەرلر صردىيا بسوبىندە و حاضرىگى تاشكند ابلە آقمسجد آراسىندەغى شەرلر ايدى. بسوكون خرابە خاللىرىندەدورلر.

توقنامش بهادر، غېرتلى يىگىت ابدى. صوغوش صوگئىدىن تېمىرنىڭ
 عىسكىرى، تېمىرنىڭ قوشۇب يېھەرگان قوماندانلىرى ھەمەسى قاچۇب
 بىتدىكلىرى ھالەدە، اول بىر اوزى يالغز صوغوش صفىندە قالدى.
 لىكن كىڭ وقارانغى اورمانلر آراسىنە ياپا يالغز قاچۇب كېتەرگە
 مجبور اولدى. ارسنىڭ فارانچى اسمىندە بىر بهادىرى توقنامشنى
 قووب كېتىدى، توقنامش صېردىر ياپا قاسىنە بىتكاندىن صوگ آخى اوستىندىن
 نوشوب كېوملرن صالوب طاشلايدىدە صېردىر يانى بوزوب آشا
 چىقارغە كىرىشىدى؛ اوشبو وقت فارانچى كېلوب يتوب توقنامشنى
 اوق ايلە آتوب آياغىنە تىسگىزدى. توقنامش شىر يالانغاچ ومجروح
 اولدىقى ھالەدە يەنە اورمانلردە قالدى، آخىر تېمىرنىڭ يانىنە قايتىدى.
 ارس وفات ايتكاندىن صوگ اوغلى تېمىر ملك خان بولدى. بو
 خان (اھتماللىكە) آناسىنىڭ اقتدارىنە وارث بولا آلمىغان ابدى.
 تېمىر - توقنامش اسمىنە - اوزىنىڭ بىك كوب عىسكىرىنە ايك مھىم
 عىسكىر باشلىقلرن قوشوب دورتنچى صوغوشقە يېھەردى. تېمىر ملك
 مغلوب اولدى. تېمىردە توقنامشنى مقصودلرىنە بىتدىلر. توقنامش تېمىر
 نفوزىدە قېچاق خانى بولوب صفىنەدە تىختكە اوطوردى (۱۳۷۶م، ۷۷۸ھ).
 توقنامش، خانلىقنىڭ بىرىنچى يىللرن تاتارلر، قېچاقلر، قزاقلر
 اوستىندە قوتن آرتدىرقى ايلە شىغللەنوب اوتىكەردى. آق اوردادەغى
 ھاللردن فائىدەلەنوب سىرايدە مامى تمام اوزى تىلەگانچە اشلى ابدى.
 تىختى باتوا، اوزبىكلرنىڭ سىراينە كوچىرو اوچون مامى ايلە
 صوغوشورغە كېرەك بولدىقندىن، توقنامش بىر آز صېر ايتىدى. مامىنىڭ
 موسقوا كىنازى ايلە تىمىرەسز صوغوشىنىڭ آخىرىنە، توقنامش سىرايغە
 كېلۇب خان بولوب اوطوردى (۱۳۸۰م).

ماماى «كولىكوا» صوغشىندىن قايتىدىقى صوڭ، توقناماش مامايدىن بيعت سورادى، ماماى رضا اولمادى. يسانىدە اولغان عىسكىرى ايله، حاضرگى ماريوبول شەرى ياننىدە فالىتسكى يىلغەسى بويىندە توقناماش قە قارشو صوغشىدى، فقط يىڭلىدى. خاتونلىرى، خزىنەسى ايله، قىرىمدە كەشەرىنە كىتوب طوردىلەر وشول ىردە گى جنويز خىلقلرى طرفىدىن اونرلىدىلەر. توقناماش خاننىڭ بوڭا آچوى كىلوب جنويز خىلقىدىن ماماينىڭ فائىنى آلدى.

توقناماش خاننىڭ موسقوئاغە ھىجومى. - اولوغ فتنە وقتىدە جان آلمىش كىنازلىر، امىرلىر ماماينىڭ اوشبو انكىسارىندىن صوڭ بتونلەى سىراينى طانومى باشلادىلارنىدە شەبە يوق ايدى. توقناماش خان غە دشت قىچاق مەلىكىنە دىخى بابالىرى وقتىدە غى شوكتىنى قايتارەق اوچون اوشبو اوڭايسىز حاللىرنىڭ اوڭىن آلمىق لازىم ايدى. اول جەملە امىرلىر و كىنازلىرگە، اوزىنىڭ خان اولوب اوطوردىن اعلام ايدى، جەملە سىنىڭ اوز آلدىنە كىلوب بيعت ايتولر نىپوروب، مامورلىرى بىرەدى. بونى ايشىنكاچدە بتون روس كىنازلىرىنىڭ قوطلرى اوچدى. يەنە دن صوغىش ايتىك بىك خوفلى ايدى. روس عىسكىرى «كولىكوادە» ھلاك اولوب بىتىگان ايدى. بىوك كىناز دىمىترى اولقىدر آبدىرامادى؛ توقناماشنىڭ خىرن كىتىرگان آفخوواجه اسمىندە گى مامورىنە: «شەر خلقى طرفىدىن سىزگە بىرەر نرسە ايرىشسە مېن عىبلى اولمامن. امىن وقتىدە چغوب كىتىڭىز، جاھل خىلقلار ئىللە نى اشلەرلىر» دىدى آفخوواجه چغوب كىتىدى. دىمىترى غايت شادلاندى وتورلى طرفىدىن عىسكىر حاضرلەرگە قوشىدى.

توقناماش خان بونى ايشىنكاچ يەنە عىسكىر حاضرلەب بلغار بولنىدىن موسقوئاغە سىفر ايتىدى. اوشبو خىرنى ايشىنكاچ موسقوالىلرنىڭ جانلىرى

بوغاز لرىنه كېلىدى. كىناز دېمىترى ھەم موسقوا مېتروپولىتى موسقوۋان
 فاجدىلەر. بتون خلق بىغلاشورغە كىرشىدىلەر. سىر پوخف كىناز لىرى
 توقتامشنى استىقبال ايدىب آلدېلەر. سىر پوخف دن كىتوب توقتامش
 موسقواغە بار بىتىدى و «كىناز دېمىترى موندەمى؟» دىھ موسقوا خلىقندىن
 صورادى. موسقوالېلرنىڭ طاېشرون، صلح تىلەب چىقولرن كوتوب
 اوچ كون قىدر محاصره ايتىدى. آخىر دورىنچى كون شەرگە ھىجوم
 ايدىب كىردىلەر و موسقوۋادە سلامت جان قالدىرى اوتروب شەرنى
 بتونلەي ھلاك ايتوب بىرايىلە بىرىگىز ايتىدىلەر. غىمىتلەر آلوب توقتامش
 خان اوفا يىلغەسى طرفىدىن سىرايغە قايتىدى.

بوندىن صوڭ دېمىترى موسقواغە قايتىدى شەرنى ھەم تۈزەندىرەرگە
 كىرشىدى. اوشبو وقت خان طرفىدىن دېمىترىنىڭ گىناھلىرى عفو ايتىلۇپ
 كىنازلىگىدە ھەمان قالدغىنى اعلام اىچون بىر مامور كېلىدى و بوندىن
 صوڭ دېمىترى بىك شادلاندى و اوغلىنى ھىدىلەر ايلە سىرايغە
 يەردى (۱۳۸۲).

تىمىرلىك ايلە توقتامش خان آراسى بوزلۇ. تىمىرلىك
 توقتامشقا قىچاقنى اوز عىسكىرىنىڭ كۆچى ايلە آلوب و بىردىگى
 اوچون، توقتامش آنىڭ آلدىندە مىتدار ايدى. اول اوزىنى توقتامشنىڭ ھەم
 قىچاقنىڭ خوجەسى دىب بىلە؛ توقتامش آلاي توگىل، بىلكە اول اوزىنى
 اىككىنچى بىر تىمىرلىك ايتوب طانى ايدى.

تىمىر (۱۳۹۲ م) ايران، عراق، آذربىجان طرفلرىدە فتوحات
 ايلە شىغلەنۇپ يۈرگەن وقتىدە قافقازدە، توقتامش بىرى، قىچاقنىڭ
 اوز ملكى ايدىكىنى كورسەتۈر اوچون، عىسكىرىنى توقتامش بىرىنە
 قويا ايدى. توقتامشنىڭ بو اشكە آچۇى كىلە ايدى. توقتامشنىڭ

آذربايجانده «كر» يلفهسى بويىنده حدود صافلى تورغان عسكرى (بلكه توقتامشنىڭ بويورغى ايله) تيمرلىك نىڭ عسكرىنه هجوم ايتدى. تيمرلىك عسكرى بو صافچىلارنى هلاك ايتدى. توقتامش موڭى ايشتوب بىك اوڭايسزلاندى .

اوشبو وقتلر تيمرلىك مملكتىنىڭ شرق طرفىدا كاشغر، توقاق، اوسسى كول طرفلارنىدا، قمرالدين خان اسمىدا بىرى پادشاهلىق ايتى ايدى . بونىڭ ايله تيمرلىك آراسىدا كوپ صوغشلىق اولدى . قمرالدين، تيمرلىك گە مقاومتىدا عاجز قالدى. تيمرلىك اصفهان طرفلارنىدا فتوحات ايله مشغول ايدى. اوشبو فرستىدا قمرالدين خان توقتامش خانغا ايلچى يېزىپ، تيمرلىكنىڭ جملە ناچارلىقلارنىڭ شكايىتى ايتدى. «اوزى پادشاهلىقىغا نە شرعاً نە قانوناً مستحق اولمادىقى حالدا، چىنگىز خان بالالارنىڭ خانلىقىنى آلدى وخالىق اوز ملكىنىڭ اولغان آق اوردا ايله خوار زىمىنى غىصب ايتدى. آق اوردا تيمرلىك اوشبو كۈنلر اچىدىدا تۇختىدىن توشمەسە، سىنىڭ اوز جانىڭغا قىلچەك هجوم ايتەچك. تيمرلىك حاضر اصفهاندا مشغول. سىنىڭ كامىل اقتدار قوت بار، تىركستانغا عسكر يېزىپ تېز وقت اچىدىدا چىنگىز بالالارنىڭ تۇختىنى قايتاروب آل. مىنىڭ مۇندىن، قولدا اولغان عسكر لىرىنى جىوب، ياردىمگە بارىمىز» دېيىپ خېرى ايتىدى. تيمر نىڭ نىڭمۇندە طورودىن اوڭايسزلانما هم اوزىدا تيمر كېسى بولونى تىلى تورغان (۱) توقتامش بونى اخلاص ايله قبول ايدىپ اتىق ايتدى وعسكر حاضرلەدى.

(۱) Савельевъ نىڭ Екатеринбургскій كىتابىدا

عسکرینی ایکی گه بولوب، برسن تر کستان غه، برسن خوارزم آشا بخارا غه بیهردی.

تیمرلنک ننگ شهرلرینی اوشبو وقت امیرلر اداره ایتلر ایدی. قمرالدین ایله توقنامش کیلدکنی ایشتهکاج جمله سی اتفاق ایدب فارشی صوغشدیلر ایسه ده، مغلوب اولدیلر. توقنامش ایله قمرالدین بخارا ایله سمرقندنی تمام استیلا ایتمه سه لرده سمرقندده تیمرلنک ننگ زنجیر سرای اسمنده بیوک سراین یاندروب کوب غنیمتلر آلوب قایتوب کیتدیلر. توقنامش خان خوارزم شهرینه ایلتمش اسمنده بره ونی امیر ایدب بیهردی.

تیمرلنک اصفهانندن فایتدی وخوارزم غه باروب توقنامش ننگ امیری اولغان ایلتمش خان نی قووب چغاردی. اوشبو امیر توقنامش حضورینه باروب واقعه نی سویله دی. توقنامش ده عسکری ایله تیمرلنک طرفینه سفر ایتدی. «صاری قامش» دیگان اورنده توقنامش ایله تیمرلنک قوتلی صورتده صوغشدیلر، لکن هیچ بری مغلوب اولمادی. توقنامش، ایدگو، تیمرقتلق، تیمرلنک - توقنامش، خان اولماسدن ایلگه ری تیمر ملک بن ارس خان نی سغناق صوغشیلرنده اوترگان ایدی. اوشبو تیمر ملک ننگ خاتونی «آق منغت» قبیله سندن اولوب، اوشبو خاتوندن تیمرقتلق اسمنده بر اوغلی قالدی. اوشبو خاتوننک بر توغمه قرداشی ایدگو میرزا، توقنامش خان، خان اولغاندن صوگ آنک یاقلرندن وایک یقین کیکاش چیلرندن اولدی. کیه وینی اوتردکی سببندن ایدگو میرزا توقنامشقه قارشو اچنده بر نرسه صافلاب، کینه ایدوب بورور ایدی. تیمرقتلق یکت بولوب يتسه، آنی خان اعلان ایدب بر فتنه فوبارمق نیتن صافلی

ايدى. تيمر قتلق اوسوب يتكاچده ايدكو توقنامشنى طاشلاب تيمر قتلق غه بىرلدى، تيمر قتلق ايله بر فتنه قوبارمق نينلرى بار ايدى. توقنامش نيچك اولسهده بونى سيزدى. تيمر قتلق، تيمرلنك حضورينه فاجوب كيتدى. هم اوتكان صوغشده تيمرلنك ايله برگه اولوب آكا كوب ياردم ايتدى. ايدگو ميرزا هم اوزينك جمله طرفدارلرينى فوتورتوب بترگاج تيمرلنك حضورينه فاجدى.

تيمرلنك نيچك اولسهده توقنامش دن انتقام آلو فكر نيمده اولوب بونك كيرهك ياراغن قاراماقده ايدى. ايدگو باروب آكا هر تورلى ياردملارنى توقنامشنى مغلوب ايدر ايچون توزوگان بلانلارنى سويلهدى. تيمرلنك حساسىز عسكەر ايله، اوشبو ميرزا وشاه زاده لر برگه اولدقنى حالده، دشت قهچاغه سفر ايتدى. تيمرلنك اشندن توقنامش نك اصلا خبرى يوق ايدى. صلح و مسالمه صوراب كوب هديه لر ايله ايلچى يبهردى. ايلچيلر تيمرلنك گه بولده اوچراديلر تيمرلنك صلح قبول ايمهدى. آنك مقصودى توقنامش غه آكسزدن هجوم ايتو اولدقندن، ايلچيلرنى قايتارمادى، اصلا خبر فلان ايمهدى. توقنامش خان تيمرلنك كبلوب يتر آلدندىغنه ايشتوب عسكرنى حاضرلهب آكا قارشو بارب طوردى، هر ايكى عسكەر بلغار بىرنده «فوندىزه» ديگان اورنده يولقشديلر. صوغش باشلاندى، تمام قروب يتدى. توقنامش عسكرنى باشلقلى ايدگو طرفدارى اولوب، ايدگو بولارغه لازم تعليماتنى بىرگان ايدى (۱). بونك اوستينه تيمرلنك بولارنى هر تورلى وعده لر ايله تمام قناعته ندرىب قوبىغان ايدى. وقتى كبلوب يتدى، عسكەر باشلقلى اورنسىز اورنده آرتقه چيكديلر (۲). توقنامش

یالغز قالدی. نى قدر صوغشسهده اش چقماياچنى معلوم ایدی، صوغش اورئندن قاچدی. بارلق عسکرى ایله ایبدل یلغه سینی آشاچقدی. تيمرلنك قپچاقنك شهر و اوللرینی طالاب، حسابسز ماللر آلدنی؛ آدملر نی اوتردی، امیرلر آراسندن بیش مك قدر فر و اوغلان صایلاب آلدی، یكرى آلتی كون توناش عمارنلر واتمق، فیرمق ایله شغلله ندى. تيمرلنك قايتورغه نيت ايتكاندن صوگ ابدگو میرزا ایله تيمر قنلق اوز قبیله لرینی تيمرلنك یابینه آلوب کیلمك ایچون اوز ایللرینه قايتورغه صورادیلر. تيمر رخصت ایتدی. اول تيمر نی آلداب اوطنی؛ ایلینه قايتقاندىن صوگ تيمر قنلق نی خان اعلان ایدوب بعض قبیله لر نی اداره ایدرگه کرشدی. حيله کار ایدگونك مقصودی تيمرلنك گه خدمت ایتواولماينچه توقتامش نی توزدرو ایچون تيمرلنك نی خدمت ایتدرو ایدی. اول حاصل اولدی (۹۱ - ۱۳۹۰).

توقتامش خان تيمرلنك قايتوب کيتكاندىن صوگ بارلق عسکرى ایله سرايغه کیلوب ينه خانلق ایته باشلادی. شهرلر نی توزه ندر ب مملکت اشلرینی نظامغه قويدی. و اوزينك قول آستنده اولغان کنازلرگه، اوشبو فضالر صوگنده ينه خانلق ایته باشلادینی اعلام ایدوب، يريلغار بیهردی، ينه تيوشلی خراجلر نی تولرگه بیوردی. مصر پادشاهلری ایله ينه ایلچیلر یورنوشه باشلادی.

تيمرلنك نك توقتامش خاننی ييگوب بتون دشت قپچاقنی هلاک ایدوی. - بیش یلرلر مقدارنده تيمرلنك اسلامنك باشقه يرلرنده حسابسز كوب شهرلر، مملکتلر فتح ایتدی. ایران و عراقلر جمله سی تيمرلنك فولینه کروب بندی. اول همان فتوحات ایله مشغول، اما توقتامش خان همان فوت آلا ایدی. بو - تيمرلنك ایچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنک ایران طرفلرنده ایدی. یدی یوز مک قدر مکمل فورالی عسکری ایله دشت قیچاقغه قافقاز طاغلی آشاسندن یونه لیدی. تیمرلنک آگسزدن کیلوب باصارغه تله دی ایسه ده، توقتامش خان ینه سیزدی. یقین آراده عسکر حاضرله ب فارشوسینه باروب کوتوب طوردی. ایکی عسکر شمالی قافقاز به ده «تیریک» یلغسی بویلرنده یولقشدیلر. اوشبو اورنده غی قاطی صوغشده آدم قانلری یلغلر اولوب آقیدی. صوغش اوشبو حالده اوج کون اوج تون توتاش دوام ایتدی. بلکه دنیا موندی صوغشنگ مثلنی کورمه گان ایدی. آخر توقتامش خان جانینی سلامت فالدرو ایچون فالغان عسکری ایله (مغلوب اولمادقی حالده) صوغش اورندن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنک دشت قیچاق مملکتینی خراب ایتەرگه و آدملرنی اوتر تورگه کرشدی. برسنه اچنده دشت قیچاقنک آق اوردا، کوک اوردا، بلغار، شرفی روس، فریم، چرکس کبی بولرنده گی جمله شهرلرنی یر ایله بر تیگز ایدوب و اتوب کوبسن یاندروب؛ آدملرن تماما اوتروب، بتون دشت قیچاق مملکتینی کل هم اوله کسه حالینه ایله ندردی. سرای و استرخان کبی شهرلرنک اورنلری غنه فالدی و حسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونه لیدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توقتامش: تیمرلنک قایتوب کیتک اچده، توقتامش خان ینه سرا یغه قایتوب، یورت یر توزوب، تیره باقغه طارالوب

(۱) توقتامش خاننک دشمنلری ینه (بوجمله دن کارامزین): توقتامش خان اوشبو اورنده، آرزغه صبر اید، چک اولسه ایدی، غالب اولاجاق ایدی» دبه سر یله دیلر.

بتكان خلقلرنى جيوب اداره ايتنه باشلادى. بىر بلاكىتو ايله بختسز توفتامش ينه ايكنچى اوچنچى بلادن خلاص اولمادى: ايدكو ميرزا عسكرى ايله كيلوب توفتامش خانغه اوزللكسز صورتده هجوم ايدى. طور ايدى.

بوندن بتون سراى و آلتون اوردا خلقينك طاقتى قورودى. بعض قبيله لر بوندن بيزار اولوب ايكنچى اورنلرغه كوچەرگه باشلاديلر. ايدگو ميرزا اون بيشنچى مرتبه صوغشنده توفتامشقه تمام مغلوب اولوب قاچدى. آلتى آى قدر وقت سراى تيره سنده ايدگو حقتده برخبر ايستلمه س اولدى. سراى خلقى و توفتامش ايدگونك بتكانلگينه تمام اشانديبار (۱). اوشبو وقت هر طرفده غي كسازلر و بى لرنك هر برى تمام اطاعتده ايديلر. سراى تمام امين حالده قالغان ايدى. بىر كون ايدگو ميرزا تمام قوراللى كوب عسكرى ايله آكسزدين سراىغه هجوم ايدى. توفتامش خان آز بىر مقدار عسكرى ايله بالا چاغالرى و خزينه سيني آلدیده سرايدن چغوب كيتدى. ايدگو ميرزا هم تيمر قتلقنى خان ايدى (۱۳۹۹).

توفتامشنىك صوك كونلرى - . توفتامش سرايدن چغوب، بارلق عسكرى ايله كييف شهرنده اوزينك تصرفنده اولغان ليتوا كنازى و بطوفتفه باردى و تيمر قتلقغه قارشو ياردم صورادى. و بطوفت غايت خوش قبول ايدى. اوزينه، بتون دنيانى اوركوتكان تانارلرنك فوتلى حكمدارينك ياردم صوراب كيلوينه غايت عجبلىندى و غورلانوب اوشبو خان ايله تيمرلنكنى اوز فولينه آلاچاغينه قدر

فكرلىرى باروب يتدى. توقتامش خاننىڭ عسكىرىنى حاضرگى ۋىلنا غوبىرناستىدە آوللرغە اوڭۇر ئىدى (۱).

ويطوفت تىمر قىلىق ايله صوغشوا ايچون سراى طرفىنە كىتدى. تىمر قىلىق طرفىدىن صالح عرض ايدلسەدە؛ غرورلەنوب صالحنى قبول ايتىمەدى. صوغش يرنەدە مغلوب اولدى وعسكىرىنىڭ ئىلئاننى تمام يوڭالتوب قاچدى. تىمر قىلىق عسكىرى ويطوفتنى كىيف كە قدر قودى، ويطوفت تىمر قىلىقغە كوب آقچە ويروب، همان سراى حكومتىنە خراج ويروب اطاعت ايدوب طورورغە رضا اولوب، كىيفنى ايكنچى مرتبە ھلاكتىدن قوتقاروب قالدى (۱۴۰۰). بوندىن سوڭ توقتامش خان ياننىدە قالغان عسكىرى ايله «غريب پادىشاھ» اولوب صحرا وياپانلردە يوردىدە قالدى. اوزىنىڭ خانلىقىنى قايتاروب آلورغە نى قدر ھمت ايتىسەدە اصلا فائىدە اولمادى. نھايت سراى خانى شادى بك خاننىڭ عسكىرى ايله ايتىكان صوغشندە وفات ايتىدى (۱۴۰۵).

توقتامش خان دىيانىڭ ايك بەادر، عقللى وعالى ھمتلى پادىشاھلردىن ايدى. دىيانىڭ آچى ھىم توچىسىنى طاتودى. اوشبو جھتىدىن كامل تجربەلى پادىشاھ اولغان ايدى. دىيا آكا ايرك بىرمەدى. توقز قدر بالالارى قالوب جلال الدين، كرىم بىردى روسلر آراسىنە، باشقە قرداشلىرى سىغناق طرفلرىنە كىتىدلىر.

(۱) حاضرگى ۋىلنا غوبىرناستىدە غى پولشە مىسلمانلىرى اوشبو توقتامش خان عسكىرىدىن، بونلر حاضر اون مڭ مقدارىدە اولوب؛ خاتون آلو وباشقە ايك يقىن مەاملەلىرى روسلر پالاكلىرايله اولوى سېنىدىن اوزلرلىنىڭ نل عرف وعادتلرن اونتىدلىر. تىك دىنلر بىنىگنە اوشبو بىش بوز بىل اچىدە. صاقلاب كلىدلىر.

ايدگو ميرزا تصرفنده خانلر: تيمر قتلخ خان و يطوفت ايله صوغشدين صوگوق وفات ايتوب ايدگو ميرزا آنک اورنبه اُنيسى شادى بك نى، آنک صوگنده تيمر قتلخ نك فولاد تيمر اسمنده اوغلان خان نصب ايتدى. لکن بولارنك خانلقلىرى، اسملىرى آقچهلرده يازلوب، خطبهلرده ذكر ايتلوب، يارلىقلرغه امضا ايتودن گنه عبارت ايدى. بتون اداره ايدگو فولنده ايدى. اوشبو وقتلرقتنه وفساد اصلاً طوقئالمادى؛ تورلى طرفده خانلىق دعوا ايتوچيلر اولوب طوردفندن، كم خان كم سلطان ايدكن تعين ايتنك آغر ايدى. اوشبوندن فائدهلنوب، روس كئازلىرى اوز ارالرنده اولغان نزاعلرنى سراى خانينه مراجعت ايدوب حل ايتدرسهلرده، سرايغه اول قدر اعتبار ايتمه زلر ايدى.

ايدگو ميرزانك روسياغه هجوى: روسيانك بيوك كئازى و اسيلى اوزداغه اصلاً التفات ايتمه دى. شول وقت اوردا خانينك دشمانلىرى اولغان توقئامش، بالالارن اوزنده صاقلى، تبوشلى خراجنى كوبدن اوك ايتدى بيرى، سفيرلر فلانلرگه اصلاً التفات ايتى ايدى. ايدگو، موسقواغه توغرى كوب عسکر ايله سفر ايتدى. ايدگونك كبلون ايشتو ايله كئاز و اسيلى، اهل و عيالى ايله كاستراماغه قاچدى. ايدگو يولده اول و شهرلرگه ككوب زيانلر كيتورب موسقواغه باروب يتدى؛ روسلارنك كوكللرنده توقئامش حالى نك يئەدن فايئدقنده شبهه قالمادى.

ايدگو بتون عسكرى ايله موسقوانى ۲۱ كون محاصره ايتدى؛ آخىر، سرايده اشلر ناچارلانغانن ايشتوب (۱)، موسقواخلىقينه اوشبو

(۱) چونكه ايدگو وقتنده ايلكىگى سراى محافظلىرى (تاتارلر) ايدى اورتا آزياده، قزاق صحرالرنده ايديلر. رەتلى اقتدارغه مالك بولماغان ايدگولرگه آلاى التفات ايتيلر ايدى.

روشنده سوزىنى عرض ايتدى: «مىن مونده سزنى هلاك ايتمك اوچون توگل، بلكه خراج بېرمەوى اوچون كىناز واسىلى گە ادب بېرمك اوچون كىلدم؛ اگر تېوشلى خراجار كزنى تامابلاب تولەسه كز، مىن كبرى قايتوب كېتە چىكن». روسلر جەدىن شادلاندىلر، كوب ھەدىلەر ايلە چىقوب لازم اولغان جزيەنى تمام تولەدىلر، كېلە چىككە ھەم تولە رگە عەھد ايتدىلر؛ ايدگو بتون عىسكرىنى آلوب قايتوب كېتىدى (۱۴۰۸).

ايدگونىڭ موسقوادن قايتوينە، نورالدين اسمندە اوغلى تىمر قىتلىقنىڭ تىمرخان اسمندە اوغلىن خان اعلان ايتدى. بو سىپىدن ايدگو فولاد تىمر ايلە قارا دىگىز، قىرىم طرفىنە قاچوب كېتىدى. اوشبو وقتلر تامام اختلال وقتلىرى ايدى؛ تىمرخان يەنە خانلغىندە آرزغە طوراً آلدى؛ آنڭ اوستىنە توقتامش خاننىڭ جلالالدين اسمندە اوغلى ھىجوم ايدىب سرايغە خان اولدى، تىمرخان ايلە نورالدين قاچدىلر (۱۳۱۱). آلتون اوردان تاختىندە توقتامش خان بالالىرى: جلالالدين وقتىندە يەنە اصلاً اختلال باصلمادى، ھەمان خانلىق نزاغلىرى دوام ايتوب طۇردى. سرايىدە قوت حاصل ايتمك مەمكىن توگل ايدى. مەلىكىنىڭ تىنچلىقى، ايدگو مىرزانى اوتىرى طۇروب حاصل اولمايا چىقىنى بىلب، جلالالدين آنى اوتىر تورگە نلەدى، لىكن موفق اولمادى. جلالالدين گە روس ولېتوا كىنازلىرىنىڭ ھەربى اطاعت ايدىب آڭا دوستلىق كورسەتوب ياقىنلىق كىسب ايدە رگە طرشوب طورالرايدى. موسقوا كىنازى واسىلى اوزىنىڭ بايارلىرى، كىنازلىرى ايلە اورداغە (سرايغە) كىلدى، خاننىڭ مەجلىس دوستلغىن جلب ايتو اوچون

کوب قیمتی هدیه لر کتورگان ایدی. فقط اوشبو وقت جلال الدین خان، انیسی کریم بیردی طرفندن اوتلوب، یرینه شول کریم بیردی اونورغان ایدی؛ واسیلی آکاییت ایدب جمله هدیه لرینی طابشروب، کوب التفات واحسانلر کورب، هر وقت نبوشلی جزیه نی توله وده کیمچک ایتیه چگینه وعده ایدب قایتدی (۱۳۱۲).

کریم بیردی سوکنده توفنامش خاننک جبار بیردی، کبک، قادر بیردی اسمنده اوغللری بربر آرتلی خان اولدیلر. قادر بیردی ایدل بوینده ایدگو میرزا ایله صوغشدی. صوغش صفنده قارت ایدگو میرزا ایله مبارزه ایتدی. ایدگونی جراحی آلسده، اوزی ایدگو طرفندن اوتلردی. قادر بیردی اولگاچده، عسکر باشقلری نیر قتلنک اوغلی تیمرخاننک کچک محمد اسمنده اوغلن خان ایتدیلر؛ دخی صوغشورغه کرشدیلر، ایدگو عسکری منهزم اولوب قاققدی. قارت ایدگو صوغش حقنده بر یالغزی قالدی، سرای عسکری طرفندن طوتلوب اوتلردی (۱۴۵۶).

ایدگو میرزا یومارت، کوندزلرن روزه طوتوب کیچه لرینی عبادت ایله اونکاره طورغان تقوی کسه ایدی (۱) ایسه ده، دین اسلام وقرآن حکملرن طوتمادی. بتون عمرینی خیانت و آلد او ایله اونکاردی بهادر وغیرتلی کسه ایدی، فقط بارلق غیرتن وطن وممالکننک فسادینه صرف ایتدی.

الوغ محمدخان. کچوک محمدخان، تیمرخاننک بیوک اوغلی وکچوک محمدنک آغاسی اولغان الوغ محمدخان صوغش یرنده اولماغاندنغنه خان ایدلگان ایدی؛ سوکندن الوغ محمدخانلقنی

اوز فولينه آلدى، كچوك محمدخان فاجوب كيتدى. الوغ محمدخان عقللى بر پادشاه ايدى. اول خان اولغان وقتلرده فتنه و فساد همان قوتلى حالده دوام ايتە ايدى. آق اوردا طرفنده حكومت ايتىمكده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخاننى عاجز ايتدى. هر وقت كيلوب، فتنه قوبارديده طوردى. اوشبو سببدن الوغ محمدخان مملكتنى نيقدر ترتيب و نظامغه قوبارغه. تله سده موفى اولا آلدى ايدى. ايلك آخر مرتبه صوغشلىرنده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ايتوب آنى اوتردى (۱۴۲۸).

اوشبو كوندن اعتبار ايله دشت قپچاق مملكتنى عادتا ترتيب و نظام آلا باشلادى. الوغ محمدخان اوزىنىڭ عدالتى ايله بتون دشت قپچاق خلقىنىڭ محبتىن جلب ايتدى. آلتون اوردا توره لىرىدن آيدار اسمنده گيسى، عسكرايله روسيه نىڭ ليتوا طرفلرنده صوغشوب، مېتسېنسكى شھرىنى ضبط ايتدى، حاككى اولغان گريگورى پروتاسيفنى اسير ايدب سرايغه آلوب قايتدى. آيدارنىڭ اوشبو اشينه الوغ محمدخان غايت آچولاندى، گريگورىنى قدر حرمت ايدب اوزىنىڭ شھرىنه اوزاندى (۱۴۳۰).

موسقووادە و بىلىكى كىناز واسىلى دىمىترىف اولگاننىڭ صوگنده، آننىڭ بيوك اوغلى واسىلى ايله، قرداشلىرىدىن يورى آراسنده و بىلىكى كىنازلىرىڭ نىزاعى چىقدى. الوغ محمدخاندىن ايلگارى روسلرنىڭ و بىلىكى كىنازلىرى وفات ايتدىسە، شول كىنازنىڭ نىسلىدىن باشكە الوغراغى ئىمىن ايتلوب يرلىغ يىرلە ايدى. كىناز واسىلىنىڭ اورنىنە الوغ قرداشى يورى كىناز اولورغه تېشىلى ايدى؛ آگا واسىلىنىڭ الوغ اوغلى واسىلى آرقلى توشدى. يورى، واسىلىنى حىكم اېچون خان

حضورىنه بارورغە کوچلەسەدە، واسىلى، خان نىڭ اوزىنىڭ خىلافيئە
 حىكم ايتەچىگىن^۱ اويىلاب، بارمى طور ايدى. آخر ھەر ايكىسى
 رضا اولشوب خان حضورىنە سىرايغە باردىلر. ھەر ايكى طرفدىن
 حسابسىز بايارلر، كىنازلر باروب، اوزلرى نلە گاننى بولدىر و ايجون
 طرشدىلر. آلتون اوردان بىوكلرندىن، موسقوا باصقانى، بولاد مىرزا
 واسىلىنى، تىكىن مىرزا بوزىنى حمايە ايتەلر ايدى. آخر الوغ
 محمدخان، واسىلى دعواسىنى مەقول كورب آنى و يلىكى كىناز
 ايتدى و بىرلىغ بىرب، اوغلان اسمندە بىر بىوك مىرزا ايلە موسقواغە
 اوزاتدى. اوغلان موسقواغە باروب بىنكاج موسقوانىڭ ايكى زور
 چىركاوينە روسلارنىڭ زور مامور و روحانىلر ن جىوب خاننىڭ
 بىرلىغىن اوقودى، واسىلىنى «بىوك موسقوا كىنازى» دىب اعلام ايتدى.
 اوشبو وقت روس خلقى ھم كىنازلرى خانقە تمام اطاعت
 ايدىب آگا حرمت ايتەلر، لازم اولغان خىراج نى تمام ايتوب وقتندە
 بىرب طورالر ايدى. كىناز واسىلى الوغ محمد خانقە ھەر وقت
 دوستلق عرض ايدىب طورالر ايدى. الوغ محمد خانقە بونىڭ
 قارشوسىنە روسلردىن كىوب تىكلىفلرنى توشوردى. ايدى قىچاق تمام
 طىنچ و ياخشى حالگە قايتدى. تىك اوزلەكسىز قىتەلر سىبىدىن قوت
 بىك آزايدان ايدى. سىراينىڭ بىختىزلىگىنە قارشى اوشبو طىنچ
 وراحت تىركلك يەنە اوزاققە صوزلمادى: يەنە كىوك بىرلىگان كىبى
 قىتەلر قوبدى. الوغ محمددىن ايلگارى خانلىق منىسىنە منوب
 توشكان كىچك محمدخان، بعض قىتەچىلرنىڭ ياردىمى ايلە آكسىزدىن
 سىرايغە ھىجوم ايتدى. بعض حادثەلر سىبىدىن الوغ محمدگە اچىدىن
 دىشمانلىق صاقلاپ كىلە تورغان تىكىن مىرزا، اوشبو كىچوك محمد

طرفینه میل ایتوب سراینک کچوک محمد طرفندن آلتونینه اوڭایی بوللر حاضرله گان ایدی. بو سبیدن الوغ محمد خان اوزبنک بارلق خزینه و دولتین، بالا چاغالرن، اوچ مک قدر طرفدارلرن آلوب سرایدن چغوب روسیا طرفینه کیتدی. شولای ایتوب سرای اوزبنک عادل و عقلی خانندن محروم قالدی (۱۴۳۷).

کچی محمد خان سکز یلدر خانلق ایتوب، (۱۴۴۵) سنه سی یرینه اوغلی سید احمد خان خان اولدی.

سید احمد خان: الوغ محمد کیتوب، سرایده قوت بتکچ، سراینک اعتباری ینه کیمودی. روس کنازلری تیوشلی خراجلرنی یرمی، تورلی فتنه و فسادلردن استفاده ایتوب سرایغه اصلا التفات ایتمی باشلاغانلر ایدی. سید احمد خان، اوزبنک مازوفشاه اسمنده اوغلینه کوب عسکر و پروب موسکواغه یاردی. بولارغه روس عسکری فارشو چقیدی، لکن یکلدی. مازوفشاه موسکوا شهرینی محاصره ایتکان ایدی؛ معلوم اولماغان سببلر ایله موسکواغه هیچ زبان ضرر کیتورمی فایتوب کیتدی. بوش سراینک سیاستی اوچون بیک ضررلی بر اش بولدی. روسلرینه ایلیکگی حالده قالدیلر.

۱۴۶۵ نجی ییل سید احمد خان اوزی کوب عسکر ایله موسکواغه یونه لیدی. بو وقت موسکوا کنازی واسیلی و فات ایتوب اوغلی اوچنچی ایوان ویلیکی کناز اولغان ایدی. سرایدن تمام آبرلوب قریمه آیرم حالده خانلق ایتمکه اولغان حاجی گرای خان کناز ایوان ایله دوست ایدی؛ ایوانک اوتنوی بو بیچه سید احمد خانغه فارشو چقیدی. ایکی مسلمان، ایکی تاتار عسکری

دون بويىندە بولغوشوب، كىناز ايۋان كوزى آلدندە، ايۋان ايچون صوغشدىلەر، ھەر ايكى طرفدن حسابسىز قات توگلوب كوپ ضررلر اولدى. اوشبو سىيدىن سىدا احمدخان بو يولى يىنە موسكواغە بارا آلمادى. روس كىنازلىرى شادلانئشوب قالدىلەر.

موسكوا كىنازى ايۋان عقلى كىمسە ايدى؛ سىدا احمدخانغە اچ ياغىدىن بىتكانچى دىشان اولدىقى حالده، سىدا احمدخان آلدندە تمام مطبع كورنە ايدى. خانىڭ فرمانلىرى ايله بىرەر مامور كىلگان وقتدە ايۋان روسلرنىڭ جملە زورلرن آلوب قارشو چغا، مامورنىڭ آياقلىرى آستىنە قىمىلى پالاسلر جە يوبىكنە يورته، خان فرمانى يىنە بابالرى كىبى، باشن آچوب تىرلىنە چوگوب طىكى ايدى. خانغە تىوشلى نالوكلرن تمام تولەب طوردى. ايۋان بو اشلرنىڭ جملە سىنى، حاضر كامىل ضعيفلە نوب، اتقاسىز لائوب بىتكان و بىر بىرى ايله ھەر وقت صوغشوب قىلشوب تورا تورغان تاتار خانلرنىڭ ھجوملردىن آمىن اولوب، اوزىنە قوت جىو، ھىم آفرىلاب بولاردىن قوطلوب مستقىل فالو پالىتىكىسى ايچونىگنە اشلى ايدى. طىشدىن يالئرادىقى حالده اچدىن جملە تىوشلى تىدىرلرن يورته، خانلر شاھ زادەلر آراسىندە يانمىقدە اولغان دىشانلىق اوڭى اوستىنە كىروسىن سىبو بىكنە طورا ايدى.

قىرىم خانى حاجى گىرى خان وفات ايدى، اورىننە اوغلى مىكلى گىرى خان اولدى. كىناز ايۋان ايله، آناسى كىبى، چىن چىدىن دوستلىق عرض ايدىدىلەر؛ آرالرىندە ياشىرن سىرلىرى قالمادى. سىيدى احمدخان عىسكر ايله يىنە موسكواغە يوردى؛ كىناز ايۋان ۱۸۰ مىڭ قدر عىسكر ايله قارشو چقدى، خان عىسكرى بونىڭ دورتىدىن بىرى

قدردنه یوق ایدی. بونک اوستینه ایوان دخی بر نیچه تاتار بیوکلرینی صافیجیسز قالغان سرا یغه یبهردی؛ اوشبو سبیدن خان حضر تلری بو یوروشنده ینه فلچن فنندن آلا آلمی فایتوب کیتدی (۱۴۷۲).

سید احمدخان میکلی گراینک دشمانلغندن عاجز قالوب، فریم اوستینه باردی، میکلی گراینک جمله اشن بوزدی، آنک اورنینه جانی بک اسمنده برهونی امیر ایتوب قویدی (۱۴۷۶).

جانبک غایت جونسز کشی ایدی، ایوان غه: «اگر میکا اوکایسز حاللر کیله باشلاسه سین اوز یانکا آلورسکمی؟» دیه خبر ایتدی. بوندی جبین، جونسز کشی سبیدن اشنگ بوزولاجاغی بیلگولی ایدی؛ میکلی گرای ینه طوروب خان اولدی، جانبک نی قووب یبهردی هم دوستی ایوان ایله ینه سرای خلافینه اتفاق ایتدی.

بو وقت آلتون اوردا حکومتی تمام ضعیفله نوب بتکان وتورلی خانلقلرغه بولنوب کچره یوب فالغان ایدی. شمال یاق بلغار قسیمی، قزان خانلغی اسمی ایله، کوبده نوک سرایدان آیرلیدی. قریم طرفلری قارا دیکیز بویلری فریم خانلغی اسمی ایله، نوغای بالالاری ینه ایدل بویلرنده اوز باشلارینه نوغای خانلغی اسمی ایله، استرخان ینه اوز باشینه اداره ایتلر ایدی. شرق طرفلرنده قزاق صحرالرنده ینه اوز باشلارینه حکم سوره طورغان خانلقلر حکم ایتلر ایدی. بونک اوستینه دخی تاتار بیوکلری روس خدمتینه کروب، بار همترلرینی اوز حکومتلرینک، سراینک خلافینه صرف ایتلر ایدی. واسیلی وقتنده اوق، تاتارلرغه فالقات اولمق اوزره، روسیه نک اورتالغنده «قاسم خانلغی» اسمنده برخانلق تأسیس ایدلیدی. اوشبو خانلق هر بر جهتدن روس تصرفنده اولوب. روسلار طرفندن

تاسىس ايدىلدىكى كىرەك قىزان ، كىرەك آلتون اوردى خانلىقلىرى
 خىلافيەت ھەر تورلى فداكارلىقنى قىلور ايدى . بو خالده كىزان ايۋاننىڭ
 اصلا قورقار اورىنىدە قالمادى . ايندى بىر نىچە يىللار بولسا ، اول ، خانىقە
 زېوشلى نالوكى دە بىر گانى يوق ، خان ايلچىلىرىنى ايتە تورغان
 التىغانلىرىنىدە ايتىكانى يوق ، بىلكە سىد احمد گە قارشو . حقارتلىر
 ايتىكانى ايشىتلىدى . سىد احمد خان بارلىق عىسكىرىنى حاضرلەپ وليتوا
 كىزانى كازىمىر ايلە اتىقاي ايتوب ، روسيا غە يوردى . روسلىرنىڭ
 وايۋاننىڭ بونى ايشىتو ايلە قىوطلارى اوچىدى . اوزلىرىنىڭ سىد
 احمد خان غە مقابلە ايتە آلماي باقارلىرىنى ملاحظە ايدوب ، ايۋان ، سىد
 احمدنىڭ خاطر بىنە دە كىرەمە گان نىدىرلىرىنى يورنە باشلادى : مىسكىلى
 گىراي خان غە خىبر ايدوب كازىمىر نى شىغل نىدىرلىرىنى اوتىدى ، ھم
 نور دولت اسمىدە مىرزانى عىسكىر ايلە ، ھىچ صاقچىسىز قالغان سىرايغە
 بىەردى . ايۋان اوزى صوغىشىدىن قورقسادە ، يوپىلر وباشقە روحانىلرنىڭ
 كوپلەۋى ايلە كوب عىسكىر حاضرلەپ سىد احمد خان غە قارشو
 چىقىدى . كىرەمىنىست شىھرى بىاننىدە ايكى عىسكىر يولقىدى . روسلىر
 تاتارلىرىنى كوروا ايلە قاچىدىلر ؛ تاتارلىر (۱) بىنە روسلىر خىلە
 و آلدوا ايجونىگە آرتقە چىككەنلىرىدە دىبە آرتقە چىككىدىلر . روسلىر
 دىخى تاتارلىرنىڭ آرتقە چىگونىدە شوندى خىلە ومىر اولوۋىنى اويىلاب
 آشقا آشقا قاچىدىلر . بونىڭ اوستىنە دىخى سىرايىڭ اشى دولت گىراي
 عىسكىرى طرفىدىن قورقنىچ خالىگە كىلوى قىقىدە سىد احمد خان غە
 خىبر ايرىدى . اوشو سىيىدىن ھىچ اش باشقارا آلدى قايتوب
 كىتىدى (۱۴۸۰) .

(۱) بو عىسكىر بىنە تاتارلىر توگىل ، بىلكە ماى عىسكىرى كىيى ، ياللانوب

نىتوب تىزولگان بىر جىيىتىق ايدى .

فاینوشلی روس ولیتوا شهرلرینی طالاب کوب ماللر آلوب فایتدی. سراینک طنچلغن ایشتدکی صوگ فش اوتکارو ایچون دون یلغەسی بوینده فالدی وعسکرینی اطرافقه تاراتوب، اوزیاننده پیک آزینی آلوب فالدی. سیداحمدخان اوشبو حالده آگسز یاتقان وقتنده شیپان امیرلرندن ابواق اسمنده برسی ایله نوغای امیرلری هم میگی گرای اتفاق ایدب، آگسزدن اون آلتی مک قدر آطلی عسکر ایله سیداحمدخان اوستینه باروب سیداحمدخاننی اوتردیلر، ایوانغه: «دشمانکنی اوتردک» دیب خبریه ردیلر، احمدخان-نک بارلق ماللرن اوزلری آراسنده بولشوب آلدیلر (۱۴۸۱).

دشت قیچاق مملکتینگ انقراضی: سید احمدخاننک وفاتی صوگنده آنک مرتضی و شیخ احمداسمنده اوغللری سرایده خانلق ایدب ماناشسه لرد، بونلر یوق حکمنده قونسز ایدیلر، تیک سراینی اتوب تورتوب اداره اتوب توردیلر. لکن همانده دشت قیچاق حکومتینگ طامری بتکانی یوق ایدی. بو، ایوان ایله میگی گری ایچون مطلوب توگل ایدی.

میگی گری خان، بعض سببلر ایله، لیتوا کنازیته هجوم ایتکان ایدی؛ شیخ احمدخان لیتوانی هلاکتدن آلوب فالدی. بونی صلناو ایتوب میگی گری خان سرای شهرینی خراب ایتو، سرای حکومتن طامرنندن فورتو ایچون کوب عسکر ایله سفر ایتدی. یولده طابقان بر مسلمان فرداشن اوتره باردی؛ آخر سرايفه باروب یتوب همه یورتلرنی، خان سرایلرن واتردی، طاش اوستنده طاش فالدرمادی، خانلرنک قبرلرینی هم حتی قبر طاشلرینی واتروب بتردی، دوستی ایوانغه «طامرن قورتدم» دیب خبر ایدب رحمت

آلدى. ۲۶۷ يىل بويى گوراي توب طورغان سراي شەھرى اورىندە،
 آستىرى اوستىكە ايلەنگان، قىزىل قانغە بويالغان طاشلار ايله آدم
 اولە كسەلر يىگنە قالدى (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).

سراينىك صوگىنى كونلر نەدە ھەم صوگىنە تاتارلر -
 قىچاقلر. سراي - قىچاق حكومتىنىڭ ماتور و طولى كونلرى
 بىردى بىك گە چاقىلى اولغان وقتىدا، اول وقتلر ايدىل بويىنىڭ ايك بختلى
 وقتلرى ايدى. عىن شول بىردى بىكەن صوگىنى كونلر ھەم ساعىلرى
 ايك مىخوس، بختىز و قىلر بىدەر. اول وقت بتون ايدىل بويى بىر
 صوغىش مېدانى بولوب قالغان ايدى. اوشبو سېدىن ايدىل بويىدىن
 كوچ قوت كېتىدى. بورونى خىزىلر، قانقىلى، قال آچلر (روسلر چە
 ايتىكاندە تاتارلر (۲)). نىڭ اورتا آزيا گە تابا كوچولرى ارس
 خانلر وقتىدە باشلانغان ايدى؛ سېدا احمد خانلر وقتىدە ايدىل بويىدە
 ھېچ زەتلى عىسكەر قالمادى. سراي بوش بىنا لردن عبارت ايدى. سېدا احمد

(۱) بو «آلتون اوردا حكومتى» بائىدە غى خانلرنىڭ واقىلەلرى
 كارامزىن ايله مراد اۇندى تارىخلرنىن تىرجمە ايتىدى. بعض خصوصلرە غنە
 براقاغوز قاموسى، بىرىدىن، سابىلوگف، صاوبىلىف، كومبايف كىبى عالملىرنىڭ
 ائىرلىرى ھەم تىخفە النظار. عجائب المقدور. مستفاد الاخبار وغير ائىرلردن
 قائىدەلندى. موندن صوگى باتو - اوزىك تىرجمە ھاللىرى ھىند، قاضى
 رضاء الدىن ھىزرتنىڭ اوزىنىڭ شورا مەجلەسىدە شولوق كارامزىن ايله
 تىلىقىقە قاراب بازغان مەقالەلر يىنە قاراب تىرجمە لىزمەتلىكى غىبارە لىزمەتلىكى بونە تىك .
 (۲) چونكە قىچاق مەلىكىتە مەلىكىتە خلقى شول بورونى قانقىلى، قال
 آچ، قىچاق، خىزىلردن عبارت ايدى. تاتار دىب بورتلە تورغان ماغوللر
 موندە ھاكىملىر گە ايدى. باتو، اوزىكلر وقتىدە، بىك كوپ بولماغان بو
 تاتارلرنىڭ سراينىڭ آقتى كونلر يىنە قىدر ايدىل بويىدە بولغان بولماغانلر بىدە،
 معلوم توگىل.

بۈرۈپ آنڭ بالالارنى اولتۇرگان ابو الخىرنىڭ بو اشلىرىنى بوقچاقلار (تاتارلار) تمام معناسى ايله تقدير ايتدىلر.

ابو الخىرنىڭ حيدر ، شاه بك هم محمود اسمندە خلقلىرى وقتندە (۱۵۰۳ نىچى يىلر) ابو الخىرنىڭ اشلەگان اشلىرى يەنە نغدى جوچى بالالارنىڭ قوتى ما ورا النهرگە کوچدى. ايلك ايدل بويىندە تورغان اوزبكلر (يعنى قچاقلر، تاتارلر) بو قوميت حاسمىلىرى شوبان بالالرى حضورىنە ماورا النهر آمودر يا طرفلر يەنە كلدىلر. شولاي ايتوب آوار، قچاق، نوركلرى اوزلرنىڭ ايلككى وطلنلرىنە، باتونىڭ يىك كۈب بولمغان عسكىرى يەنە آلتاي طرفلرىنە كىتىدىلر. ايدل بويىندە همان ايلككى بلغارلر قسما قچاقلر، قسما قازاقلر قالدىلر. اما اصل تاتارلردن، بلغارلردە، قريم يارم آطەسندە، روسلر آراسندە حكومت ماموريتلرندە قالغانلردن، يا كە بلغارلر آراسىنە كروب تمام بلغارلاشقان، روسلر آراسندە روسلاشقانلردن باشقە ايدل بويىندە هيچ بىر تاتار قالمىدى، توركىستاندە غى تاتارلر، قچاقلر اوزلرىنىڭ قوسى اسملرىنى بو كۈنگە قدر صاقلاب «اوزبك» آنالوب كىلەر. آلتون اورداخانلغىنە صالحون فان ايلەگنە قارى تورغان بىزنىڭ بلغارلر آراسندە اوزبكلر توفنامىلر، ماماي، ايدگولر حقتە بو كۈنگە چاقلى بىرنرسەدە صاقلانماغان؛ توركىستاندە اورتا آزيادە غى خلقلر آراسندە حتى آلتاي توركلرىندە نلە وتلردە قازاقلر هم قازاق بولغان قچاقلر آراسندە حسابسىز كۈب حكايەلر سويلنوب طورالر (۱).

(۱) ايدگر و توفنامىش واقىلر يەنە عائد آلتاي، نلەوت جىلرلىر ۋ. رادلو ف. تك
Образцы народной литературы тюркскихъ племень
ديگان اثرندە بىرنىچى جلددە «مرايى» ديگان باب، بو حقتە قزاقلر آراسندە غى
حكايە حقتە ۳ نىچى هم ۵ نىچى جلدلردە كى يىتلر قارالسون. ايدگى ماماي

سراينك صوك كۈنلرندە قىپچاق مەملىكىتى ھەم بتون سىپىرىيا. باشىدە چىنگىزنىڭ تۈزۈگەن دولتى اولوغ قىسىملىرىگە بولمىغان سراينك صوك كۈنلرىنە تابا (يەنى ۱۵-ئىنجى عصرنىڭ آخىرلىرى ۱۶-ئىنجى عصرنىڭ باشلىرىدە) آنك كىسا كلىرى يەنە كۈب قىسىملىرىگە بولمىدى. بىر قىپچاق مەملىكىتىدىن، قىرىم، قزان، سىبىر، ئوغاى، استرخان، روسىيە ماورا النهر دېگەن كىچىك قىسىملىرىغا بولغان ايدى. بىر ايكاي سىنى استىشائ ايتكەندە بولارنىڭ ھەم سىنگەدە باشىدە چىنگىز - جوجى بالالىرى ايدى.

چىنگىز - قوبلايلرنىڭ فتوحاتلىرى ايله بتون آسبانك تۈرك خلقى قولىنە كىردى - تۈركنىڭ اصل وطنىدە (يەنى سىپىرىيا ھەم تۈركىستاندە) قوتنىك يوشاوينە خلقىنىڭ آز ايوپ اقتدارنىڭ بتوينا سبب بولدى: تۈرك خلقى يىمشى بولماغان بۈككىڭ سىپىرىيا صحرا لىرىدىن چىقار اوچون نى زمانلردىن بىرلى كۈرەشۈپ كىلە ايدى. آلارقىلى، ھىندىستاننى، ھىند وقىلى ايران كىي ناتلى يىمشلى جلى طرفلىرىنى فتح ايتكەچ قوم حا كم اولوب اول اورنلارغا اولتوردىلر، مونك ايله جنوب طرفلىرى تۈركلر ايله طغزلانە، شمال طرفلىرى (اصل سىپىرىيا) خلقىدىن بوشى ايدى، تۈركلر جنوبكە اۇغشۈ ايله جنوبدە كى ھىند ايراندە، قىتايدە غى خلقىلىرىنى تۈرك ايتە آلمدىلر. تۈرك خلقى

— توقاماش خقىدە، تۈركمەن چىرلىرى И. Березинъ نك Турецкая хрестоматія دېگەن اثرىنىڭ ۲-ئىنجى جلدىدە ۶۰-۷۶ دە توقاماش خكايەسى دېگەن، ۷۷-۸۷ بىتلردە اوراق ايله ماماي دېگەن خكايەلر قارالسۇن. ايدىگو خقىدە، Живая старина ژورنالنىڭ ۱۸۹۷-ئىنجى بىلغى VII ئىنجى جلدىدە، Г. Потанинъ نك Тюркскія сказки о Идыге دېگەن، مقالهسى ص ۲۹۴-۳۵۰ قارالسۇن.

ايكچى بر قوملر آراسينه باروب كرسه لر آلا رغه تقليد ايتەرگه، مى عادت و آينلر ينى اونودورغه باشلىلر . جنوب طرفلر نده اوطورغان توركى قوملرگه بو حال تمام معناسى ايله طوغرى كىلدى . فطايغه بارغان توركلر قا آنلرى ايله برگه فطاي بولوب، ابرانده، تىپتده گىلر ايرانلاشوب بندىلر . شولاي ايتوب توركلر بو خلقلر نىڭ عددلر ينى چوغالتىدىلر . اما اوزلر نىڭ عددلر ينى آزايتدىلر ،

۱۶ نچى عصر نىڭ باشلر نده سىبىر ياده توركلردن يىك نوق بوشاغان ايدى . اكر نهايەسز ايسكى زماندن بىرلى يىك كوب بولوب كىلگان تورك خلقى عرب خليفه لرى وقتلر نده، ماغول وقتلر نده و وطنلر ندىن كېتمەسەلر ايدى، بو كوندە دىنپىر - دون طرفلر نده غى خاخوللار غە سىبىر ياده كوچوب بار رغه اورن بولماغان بولور ايدى .

فيچاق مملكتى فرىم، قزان، نوغاي، استرخان، سىبىر، ماورالانهر دىگان كىك بو كوب قىسىلرى ھەمەسى اوزلر نىڭ چىنگىز بالالارى بولولر ن اوتقانلر ايدى؛ آرالر نده ھىچ بر معنوى رابطە يوق ايدى . ھم آرالر نده بر بر رابطە حاجت بولوبىن، اوزلرى اويچون عمومى زور بر قوننىڭ كىرە كلگىن سىزىمىلر ايدى . بولار نىڭ اچىندە اياڭ قوتلىسى ماورالانهر خانلىقى ايدى . بو خانلىق عىسكرى نىڭ، خلقى نىڭ، علمالرى نىڭ فوق العادە كوبلىگى ايله اوزىك وقتلر نده غى آلتون اوردا حكىم توتا . لىكن اول قرداشلر ينى برچىكە تزرگە حاجتسىنى ايدى . فرىم خانلىقى استانبول سلطانى قولبىنە كرە . استرخان، نوغاي، قزان، سىبىر خانلىقلىرى قل اوستىندە طورغان كىك گنە طورالر . ھىچ بر اقتدار غە مالك توگللر ھم اوزلر نىڭ اقتدارلر ينى نغفور غە تلمەيلر دە . اكر بو تىر دە بر بر، مملكتلر آلور غە، بر كوبايتورگە حرىص

اولغان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه،
ضعیف، فزان، استرخان، نوغای، سبر خانقلرینی اوز قولینه آلسه،
بتون آزیانک نونگی یارطیسی، بتون تورک مملکتی بیک یکلک ایله
آنک قولینه کروبته رایندی. بو اشدروسیا حکومینه نصیب بولدی (۱).

ملاحظه: سرایتک بو تورلی قسملری آبرم واقعه لری ایله اوز باشلرینه آبرم
تاریخلر تشکیل ایته لر. بز موندن صوگ بو قسملرنیگ اچندن اوزیزنگ
بلغار-قران خقلرنیگ تاریخی حاللرنگه سویله ریز.

(۱) بزبو «دشت قچاق» بابینگ آخرینه Березинь نگ
Очеркъ внутреннего устройства улуса джучіева
(Т. В. О. И. Р. А. О) نگ ۱۸۶۴ نجی یلفی XIII نجی جلدنده، ص ۲۸۷-۲۹۴
درج اینلگان) اثرندن هم Саблоковъ نگ
Очеркъ внутреннего устройства Кипчакскаго Царства
(И. А. О. и Э. У. п. К. И. У) نگ ۱۸۹۷ نجی یلفی XIII نجی جلدنده، ص ۸۹-۱۴۶
درج اینلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب «سرای حکمه-یتینگ اداره سی - علم علماء
تجارت صنائع - ...» اسملری ایله بابلر بازغان ایدک، کتابینگ اوزون
بولوبنه تورلی مانعلر بولدقی اوچون بز آنی آبرم بر کتاب ایسوب «سرای
حکومه-یتینگ داخلی توزولوشی» اسمی ایله بریزین ایله صابلوکف اثرلرنیگ
تمام ترجمه لری ایله آبرم صورتده نشر اینه رگه فالدردی.

تاتارلردن صوگ بلغارلر - قزان خانلغی

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

تاتارلر قولنده و آندن صوگ بلغارلر - بلغارنک سونوی - قزاننک
 توزلوی - ایسکی و باسکی قزان - الوغ محمد - محمود - ابراهیم خان - محمد امین
 و آنک روسیه ایله صوغشلی - شیخ علی - صاحب گرای - استانبولغه قاچوری - صفا
 گرای - قزانلر خانلرن قووب ییره لر - سیونیکه گه او بله نوی - مابق - خانلر
 آلاماشوب طور - قزاننک قوتی کوندن کون کیمی - روسیه ایله اوزلکسز
 صوغشلی - صفا گراینک و فانی - سیونیکه تخذند - سیونیکه اوغلی اوتامیش گرای
 ایله اسیر اولاد - یادگار - قزاننک آفتق کونلری - قزان آلتاننک صدئنده.

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوگ - (۱)
 تاتارلر سرای شهرینی بنا ایتکاج، بلغار پایتختک اورنینه برولایت
 شهری اولوب قالدی. بیوک و بای خاننک پایتختی اولغان اوشبو
 سرای شهرینک بلغاردن بر آزدیکزگه طابا توبه ن اولوندان قولغا
 هم طارماقلری ایله مال کیتوره طورغان خلقلرغه زبانی بوق ایسه ده،
 جنوب طرفندن کیله تورغان کاروانلر، صوصاب ایرنلری کیبوب

(۱) تاریخمزینک بو یری بیک قارانغیدر. اول حقه، اوزمزنک
 داستان نسل چنگز خان و آقصابی تیمور، هم توارسیخ بلغاربه دیگان کبک
 کتابلرزدن هم بعض روس لیتاپیسلرند، غی سوزلردن باشقه هیچ بر مأخذمز بوقدر.

کیله تورغان عرب ایران خلقلری ایچون، یاقن اولدقدن، فائدهسی کوب ایدی. اوشبوسبیدن سرای، بلغارنک سودا و تجار تینی اوزینه جلب ایتوب بایقان اوستینه بابی توشه، بلغارنک مکنت و قوتی ضائع اولوب شهرتی سونه بارا ایدی. سیگزنچی عصر میلادیدن بیرلی اوزلکسز کیلوب طورا تورغان عربستان علمالریده سرایغه کیلوب خان حضورنده آیلاب یلاب فالسهلرده اوزلرینک ایسکی دوستلری اولغان بلغارغه کیلسه لر ایکی اوچ کونگنه فالالار، کتابلرینه یازارغه کوب سوز طابا آلمی قایتوب کیتلر ایدی؛ بو جهندن سرای، (یعنی تاتارلرنک بلغار توبه ن یاغنده ایدل بوینده پادشاهلی ایدولری)، بلغار ایچون بیک زور ضررلی ایدی.

بلغارلرنک شهرتلری سونو اوستینه یه ۱۴-۱۵ نچی عصرلرده قوتلریده تمام سوندی. آلارنک قوتلرینک سونوی داخلی هم خارجی سیلردن کیلیدی:

بلغار خلقی عموماً مملکت ادارهسی فایغولرندن چقدیلر. آلا ر روحاً بیک توشونکی ایدیلر. کیف صفاغه بیرلگانلر ایدی (۱).
خارجی سیبلرنک ایک برنجیسی کورشیلری اولغان روسلرنک هم روس اوشکویینکلرینک اوزلکسز صورتده هجوم ایتوب طورولری ایدی (۲).

روسلر بلغارلرغه اوط ایله عسکر ایله، همیشه هجوم ایتدیلرده طوردیلر. روسلرده بلغارلرده تاتارلر تصرفنده ایدیلر. لکن هر ایکیسی اوز باشلرینه اداره ایتلگانی اوچون آلتون اوردا حکومتی

(۱) ' (۲) М. Пинегинъ نگъ Казань въ ея прошломъ и

настоящемъ . ۹ ص

روسلارنى بلغارغە ھجوم ايتكانلرى اوچون كۈب وقت مەسئول ايتىپ ايدى. آلتون اوردادا تمام قۇتلى وقتىدە روسلارنىڭ بلغارلارغە ايتكان ھجوملارندىن مەشلا اوشبو يىللاردا غەيبى مەلۇمىدىن: ۱۲۹۶، ۱۳۲۰، ۱۳۵۹.

ايكنچى واينك زور خارچى سەبب، قىچاققە غى زور اختلال اولدى. اختلالغە قىدر بلغار خانلىقى بلغار شەھرىدە اولسۇب كىلدى. اختلال ايباشلانغىچە بلغارنىڭ رەتى كىتىدى؛ خانلىق دەوا ايتۇچى ماغۇللاردىن كۈبسى خانلىقلارنى بلغار شەھرىدە كىلۇب اعلان ايتدىلەر، ۱۳۶۱ نچى يىلدە پولاد تىمىر اسمىدە بىرسى بلغارنى عىسكەر ايلە كىلۇب بلغار خانىدىن صوغشۇب آلتىدى وشەرگە بىك زور ھالاكت كىتوردى، بۇنىڭ اوستىنە يىنە شۇندىق مەرىد وھىسن دىگان كىبى اسمىدە خانلەر كىلۇب ھەر بىرىدە صوغشۇب ايلە شەھرىنى آلۇب خانلىق ايتدىلەر، ھەر بىرىدە بلغارغە زىيانلار اولدى. بلغار شەھرىدە تاتار خانلىرى خانلىق ايتكان وقتلار اچىدە بلغار. ھەمان اوز خانلىق ضائع ايتىدى؛ نەقىس بلغار خانلىرى بلغارلارنىڭ ابراھىم (براھىم) اسمىدە گى شەھىرلىرىدە بلغارلارنى اداره ايدىپ كىلدىلەر. ايتىدى بلغار شەھرى بلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى و قۇتلى تجارت و صناعتنىڭ مەركىزى اولۇى اورنىدە تاتار قىتە چىلارنىڭ صوغشۇب مەيدانى اولۇب قالىدى. اون مەك قىدر يورت صاحىبى اولغان بلغار شەھرى خالقىدە بلغاردا اقتصادى جەھىدىن فائىدەلەر كىلمە گىچە اصلا يەم قالمادى.

(۱۳۹۵) سەنەسى دىشت قىچاق، ھەم بلغار يىرلارنىدە قان طوفانلارنى قوپتار ب آفصاق تىمور كىلۇب چىقىدى؛ بۇنىڭ بلغار يىرلارنى، بلغار،

ابراھىم شەھەرلىرىنى بىر ايەلە بىر تىگىز ايتىدى (۱)؛ ابراھىم دەغى بلغار اميرى
 عبدالله خان نى اسير آلۇب شەھىد ايتىدى. بلغار اميرى عبدالله نىڭ
 آلتون ھەمدە آلېم (يا كە علېم) اسمىندە اوغلىرى ھلاكتىن قوطلۇب
 قالدېلر. آفصاق تيمور كىنكان سوڭىندە بولار ھەم بوزولغان ابراھىم
 قالاسىنى يۈنە نورگە حاجت طابىي بلغار شەھرىنىڭ يۈز آلتىمىش چاقىرم
 قدر تون ياغىندە، ايدىلگە قويما طورغان قزان ياغەسى بويندە
 (قزان تاماغىندىن فرق بىش چاقىرم يوغارى) بلغارلىق قزان اسمىندە
 شەھەرلىرىنى پايتىخت ايتوب ادارە اشلىرىنە كىرىدىلر.

بلغارغە بو واقەلردىن سوڭىنە روسلر ھجوم ايتدىلر. نىچكەدە
 بلغار شەھرى بىر بختسىز حالگە كىلدى. آنڭ خلقى عاقىبت بلغارنى
 طاشلارغە مجبور اولدى. بەض بىرلىرى قزاق بولۇپ اورال جايى
 طرفىنە كىتىدىلر (۲)، كۆبسى قزانغە كۆچۈپ كىلدىلر يا كە آلۇلرغە
 طارالۇب او طوردىلر. موندىن سوڭىنە بلغار، بلغارلىق بىر طاشلاندىق
 شەھەرلىرى اولدىدە قالدى.

قزان شەھرى. قزان بلغار مەملىكىتىنىڭ نىك ايسكى شەھەرلىرىدىن
 بلغارنىڭ يۈز آلتىمىش چاقىرم قدر شىمال طرفىدە اولغان اوشبو شەھەرگە
 تاتارلر كىلەسىدىن ايلگارى اوڭ روسلرنىڭ قولى يىتكان ايدى. بانو

(۱) بۇ ھەقتە С. Шпилевский نىڭ Древняя города
 и другие болгарско-татарские памятники въ Казан-
 ской губернии كىتابىدىن ص ۷۳-۷۷ ھم ۲۵-۴۰ غە قدر
 ھىقەتلەر ايەلە خالق آراسىدەغى «آفصاق تيمور بلغارنى ھلاكت ايتىدى» دېگەن
 سوز قارالسۇن. نىچۈكەدە آفصاق تيمورنىڭ بلغارغە ھجوم ايتىدە شەھە بو قدر.
 (۲) И. Θ. Катановъ نىڭ ۱۸۹۸ نچى يىلدە Дѣятель
 ژورنالىنىڭ ۴ نچى نومۇرىدە ۲۰۴ نچى ص دە «تۈارىخ بلغارىيە» كىتابى
 ھەقتە بازغان ماقالەسى.

خان نىڭ اوغلى صرتق خان، آتاسى تىرك وقتىندە اوشبو قزان دە اوزىنىڭ
 عىسكىرى ايله طوروب، شول تىرە خىلقلىرىدىن ويرگو (نالوكلىرن) جىبا
 ايدى. اوشبو قزان اقصاق تىمور ھلاكتلىرى صوكتىدە اوزى ادارە
 مركزى اولوى اوستىنە، طاشلانغان بلغار ھمدە تمام ضعيفلار نوب بىتكان
 آلتون، اوردانىڭ پايتىختى اولغان سىراى دە بولا كىلگان زور سودا
 وتجارتى اوزىنە جلب ايتوب طور دىقندن ھىمىشە پونەلە زورا ياباردى.
 قزان اوزى ايدىلگە يراق بولسە دە، سودا وتجارتىنە ضرر كىلمى
 ايدى؛ بلغارلر قزان يىلغەسى طامانغىدە مال كوچرىك اوچون بىر
 شەر (اسكلە) بنا ايتكانلر ايدى. سودا اوچون اوڭايلى بولغان بو
 اورنغە كوئىدىن كون ايسكى قزاننىڭ قوتى كوچە ايدى.

بلغارلر، كىرەك ابراھىمدە كىرەك قزان دە اولسون، كورشىلرى
 روسلرنىڭ بلاسندن اصلا قوطلا آلمادىلر. سىراى اختلالى وقتىدىن بىرلى
 بلغارلرغە روسلر اوشبو يىللردە ھجوم ايتدىلر: ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷۴،
 ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلر عادتا صوغش اشلىرىدىن
 بىزگان توركلر ايدى؛ تمام فىنلر كىبى اوڭاڭا و جفالرنى تىحمل ايتە، ھەر
 وقت ايلگان باشنى قىلچ كىسماز دىب قالا طورغان بىر خىلق اولوب قالىغانلر
 ايدى. اوزلرىنە ھاكىملىك ايتە طورغان خانلرى بىنە شوندى اوق كىشىلر
 بولا كىلدىكىدىن، بلغارلر اوزلرىنە ھەر وقت ھجوم ايدىب طور اطورغان
 روسلرغە قارشى بىر يولى قومانداندا آلا بىلمىدىلر. ھالبو كە تورك اولغان
 بلغارلر اىچون بىر غىرتلى قوماندىر اولغاندە روسلرغە قارشى طورودە
 بىك مەمكىن ايدى. بلغارلر مەقابىلەر ايتىمى طور سونلر؛ روس كىنازى
 واسىلى دىمىترىيىف (۱۳۹۹) سىنەسى قوتلى عىسكىر ايله بىنە بلغارلرغە كىلدى.
 قزان نىڭ اوزىنە ھجوم ايتدى، تمام ياندردى. زوقوتىن، گىرمنچوك

اسمندی شهرلرنی هم قران کبی اول هلاک ایتدی. غارت ونهیی اوج آی قدر دوام ایتدی، ایندی بلغارلرنک ایزلولری برینه یتدی؛ آلاز ایندی اوزلرینک قزانلرنی هم ضائع ایتدیله. تمام قوت و مکتلری یوغالیدی. خانلری اولغان علمخان بر یونلی قوماندا بیرمکدن عاجز ایدی، بلغارلر قران یلغیسی طاماغنده اولغان اسکلهلرینه جبولشوب اوطر اباشلادیله. بلغارلرنک بایقلری بتمه گانمدنده آلارنک روسلردن قوطلق احتمالی اصلا یوق ایدی. بر آزده حال آلا آلمدیله.

۱۴۳۱ سنهسی ینه رسمی بر هجوم ایتدیله. بلغارلر قوتلی قوماندیرلرغه مطلقا محتاج قالدیلر. تمام شول وقتده آلتون اوردا خانلردن الوغ محمدخان حاکمک ایتو نبتی ایله بلغارغه کبلدی. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ایتدیله. الوغ محمد ده استعدادلی و حقیقتده بهادر اولغان بلغار نورکلرینه اقتصادی قوت یانینه سیاسی قوت ویروب تمام ایکنچی بر دور گه کرتدی.

الوغ محمدخان - سرای خانی الوغ محمدخان اوستینه کچوک محمدخان هجوم ایدوب سرایدن چفاروب ییهرگان ایدی (۱۴۳۷).

الوغ محمد سرایدن چققاچ خاتون، بالا چاغالری ایله مجموعی اوج ملک قدر جان ایله، روسیه ده بیلیف شهرینه واردی (۱). موندی طوروب حال و یاردم آلاغاندن صولک سراینی ینه فایتاروب آلو فایتوسنده ایدی.

موسقوا کنازی واسیلی دن یاردم صورادی. سرایدی وقت کناز واسیلی گه کنازک یاریغی بیروی فقط بر احسان یوزندن اولدغندن

الوغ محمد خان بو غلبه سى ايله غرورلانمىدى، عسكىرى آزلغن اويلاپ بيليف دن چقدى، قزان شهرينه باردى. روسلردن جفا كورگان بلغار، آر، چيرمشلر قوتلى خاننى غايت شادلانوب اوزلرينه خان ايتديلر. قزان نك امبرى على خان، خان حضرتلرينك خدمتينه كردي (۱۴۳۹).

الوغ محمد خان قزان شهرينى بونه توب اشلرينى بولغه صالحدى صوك شول يل اوق واسىلى دن انتقام آلمق ايچون موسقواغه سفر ايتدى. كناز واسىلى موسقوادن قاچوب كيتدى. روسلر، تانارلر شهرمزنى ينه دن آلار ايندى ديب فورقشديلر. الوغ محمد خان موسقوانى اون كون محاصره ايتدىكى صوك موسقواغه كره آلمى تيره ياق شهرلردن كوب غنيمتلر آلوب قايتدى. واوشبو قوت ايله قزان شهرينى تعمير قىلوب عسكراشلرينى ترتيب ايتدى (۱۴۴۵). ينه موسقواغه سفر ايتكان ايدى. قش كوني اولوب كونلر غايت صالحون اولوى سببندن مورم شهرندن كبرو ايله نوب قايتدى.

الوغ محمد خان نك واسىلى نى اسير آلووى - (۱۴۴۵) سنه الوغ محمد خان موسقواغه اوچنچى مرتبه سفر ايتدى، اوزى نيژنى شهرنده قالدى، محمود هم يعقوب اسمنده ايكي اوغلىنى سوزدال طرفلرينه كوندردى. موسكوا كنازى واسىلى بولارغه كوب عسكرايله فارشو چقدى. ايكي عسكرايوريف شهرى ياننده يولقديلر. صوغش اورنده قزانلير غالب كيلديلر، هم روس عسكرينى احاطه ايدب آلوب بتونلهى هلاك ايتديلر، كناز واسىلىنى بر مقدار عسكرى ايله اسير آلدیلر. واسىلى نك موينده غى آلتون كريستن، بگلو واسير توشوينه علامت ايتوب، موسكواده غى آناسينه يهرديلر

الوغ محمد خان واسیلی گه چندن اعتماد ایتکان ایدی. فقط اشلر بتونلهی باشقه چه چقدی.

واسیلی بونک احسانلرینی اونوتوب اوتنچن ردایتدی و روس بربندن چقسون بزم یرمزده طورماسون دیب ایلچی بیهردی. الوغ محمد خان همان طور ورنده دوام ایتدی، ایلچیگه التفات ایتمه دی. آخر واسیلی الوغ محمد اوستینه شیمما کو هم دیمپتری اسمنده ایکی کمسه قومانداسنده فرق مک قدر عسکر بیهردی. خاننک فوراللی عسکری باری بر مک قدر ایدی؛ باشقه سینه بالطا یا کوسه کدن باشقه نرسه یوق ایدی. روس عسکری بیلیف که یتوب فرصت کونئی هجوم ایدر گه کرشدی. خاننک کیه وینی شهید ایتدیلر. خان صلح صورادی، قبول ایتمه دیلر. ایکنچی کره سرایفه قایتاچق ایسه واسیلیدن خراج آلمایا چاغینه وعده ایتدی، همان روسلر قبول ایتمه دیلر، «برهمن تانارنی» دیدیلر.

اوپنچی مرتبه اوغللرن بیهروب محمود اسمنده اوغلن رهن ایدوب بیروب طور اچاغن بلگرتدی، همان قولقلربنه آلمادیلر. آخر خان حضرتلری هیچ بر عذر التماسلرن قبول ایتدیره آلی، الله دن باشقه دن امیددی کیسلگاج، طهارتله نوب بر آغاچ توبنده ایکی رکعت نماز او قوب دعا ایتدی و آطینه مندی. برمک قدر فوراللی عسکری ایله آرسلان همئی قیلان غیرتی ایله الله اکبر!! دیه تکبیر ایتوب دشمانغه باشن کبی هجوم ایتدی. فرق برمک روس عسکری خان عسکرینه مقابله اینه آلی قچارغه مجبور اولدی. فرق بر مک عسکر دن بیک آزیغنه ایسه ن قالغان ایدی (۱) (۱۴۳۸ م).

(۱) که در سینه پیکان تیر تار بسی بهتر از خورد ناساز کار (سعدی).

موسکوا خلقی بونی ایشتد کلری ایله بیک فور قدیلز. خلقنک کوبسی همده کنازلر، بیوک روحانیلر، تاتارینه دن هلاک ایته دیب فاجارغه، بعضلری فاجقانلرنی اوتورورگه کرشیدیلر؛ موسکوا تیره سنده گی اول خلقی موسکواد غنی کریمله گه صینوب جان فوتلدر و چاره سینه کریدیلر. جمله سی بردن قزانلیرنک کیلون ککوتوب طورالر ایدی، تون اورتالغنده اوط چقدی هم بتون شهرگه طارالوب اوج مکدن آرتق جان یاندى، مال حسابن الله غنه بلور. روسلرنک بختینه قارشی الوغ محمد خان اوغللری موسکواغه کیلمه دیلر، تیک اسپر کنازنی نیز غورودده آتالری یانینه آلوب کیندیلر. (۲۵ آوغست) خان حسابسز کوب ماللر، غنیمتلر و اسپرلرنی آلوب، اوزی قورمش شهرینه کبتدی؛ بیکچ میرزا اسمنده بر میرزانی، فزانغه خراج و یروب طورون شرط ایتوب، کناز شیما کونی کناز ایت دیب موسکواغه ییهردی.

شیما کو، واسیلی نك دشمانی ایدی. بو خبرنی ایشتکاج غایت شادلاندى، شرطلرنی قبول ایتوب کناز تعیین ایتلدى هم فیودر اسمنده بره ونی بیکچ میرزاغه قوشوب فزانغه ییهردی. بیکچ میرزا سفرنده اوزاق یوردی، خان نك کوتکان وقتنده قایتوب بتمه دی؛ اول آراده خان غه بر طرفدن بیکچ میرزا اوتورلگان ایش، ایسکینچی طرفدن بلغارنك ایلكگی خانى علی بك استقلال اعلان ایتکان و قراننى آلمان ایش دیگان کبک بالغان خبرلر ایرشدى. خان، ایسکی فوتلی دشمان آراسنده قالوون اویلاب، کناز واسیلینی کوب آفیجه آلوب موسکواغه فایتاروب ییهرمک بولدى. هم واسیلی گه خان امرندن چقماو، آکا هر وقت ییلگولی خراج توله ب طورون شرط ایتوب،

فاینارچاغن ایتدی. واسیلی شرطلرنی بیک شادلق ایله قبول ایتدی. الوغ محمد خان واسیلینی اوز طرفندن ایلچیلر واسیر ایتوب آلفان بایارلری و عسکری ایله موسکواغه یبهردی. اوشبو کنازی بیرو مسئله سنده تاتار امیرلری هم خاننک اوغللری هم خان آراسنده اختلاف اولدی. الوغ محمدنک یوسف، فاسم و یعقوب اسمنده اوچ اوغلی یبهررگه، محمود اسمنده اوغلی أصلا یبهرمه سکه ایدیلر. آخر بو اختلاف و نزاع سببندن الوغ محمد خان اوزی هم اوغلی یوسف او ترلدیلر، فاسم و یعقوب چیرکاس برینه فاجوب کیتدیلر. الوغ محمد خاننک مجموع خانلغی ۲۸ یل اولوب، قرانده فقط اون یل خان اولدی.

محمود خان. الوغ محمد خاندن صوگ اوغلی محمود خان اولدی. قورمشدن قرانقه فایتدی.

فاجوب کیتکان فرداشلری فاسم ایله یعقوب، چیرکاس برلرنده یورد کدن صوگ اوزلرینک اییده شلری ایله موسکوا کنازی واسیلی حضورینه باردیلر (۱۴۴۶):

کناز واسیلی موسکواغه فایتقاج کناز شیما کولر طرفندن کوب اوگایسزلقلر کوردی. فاسم و یعقوبلر اوشبو واسیلی خلافینه اولغان حرکتلرده واسیلی غه بیک جدی خدمتلر ایتدیلر. هم واسیلی نی اسارتدن فوتلدرغانلر ایدی. واسیلی اوشبو اشلرگه مکافات ایتوب فاسم غه رزان غویبرناسنده خلقی میشار و موقشیلردن عبارت اولان میبشچر فالاسینی ویردی. هم مونده سرای طرفندن کیلگان تاتارلرنی اوطورنا ایدی (۱۴۵۲). اوشبو وقتدن اعتبار ایله روسیا تصرفنده فاسم اسمنده فقط اسمدنکنه عبارت اولان بر تاتار خانلغی باشلانادر. مسکاو

حكومتى نىڭ روسىيا اورتالىغىدا مسلمان كىنازلىقى قورۇندىن مەقسۇدى مەكەتات نوڭل، بىلكە بولارنى تاتارلارغە (سراى قۇبەمەقازانغە) فورال ايتوب طوتوب ايدى. «آتقە منسە آناسىنى تانوبى» طورغان توركلر (تاتارلر)، اوزلر يىنە دشمان بولغان سراى هم قزان حكومتلر يىنڭ ضررىنە بتون غىرتلر يىنى صرف ايتوب خدمت ايتلر ايدى؛ روس كىنازلىرىنىڭ خدمىتىنە، شرفدە قىتايقە يالالانا طورغان توركلردىنە اخلاصليراق، طرىشالر ايدى هم طرىشاچقىلر يىنە قرار بىرگانلر ايدى. محمودخان مىسكاونىڭ قاتى دشمانى ايدى؛ لىكن روسىياغە قارشو بر ايكى مرتبە چىرىمىشلر ايلە اتقاق ايدى، روسىيانىڭ اوستوك ومورم كىبى شىهرلر يىنى طالب فائىتوندىن باشقە هېچ بر اش باشقارمادى؛ بىلكە بلغارلر آراسىندە تمام بلغارلاشقان ايدى، تاتو اولوب روسلر ايلە تجارت ايدىشوب طوردى. محمودخان وقتىدە قازاننىڭ تجارىتى كوپ ترفى ايتىدى. محمودخان اون يىدى يىل خانلىق ايتوب وفات ايتىدى (۱۶۶۴). يىرىنە اوغلى خىلىل خان اولسىدە، ابراهيم اسمىدە كىسى اوزى خان اولمىق سىددىدە ايدى. آخىر خىلىل خان يا وفات ايتىدى، يا انىسى ابراهيم طرفىدىن مەلوب اولدى (۱۶۶۷).

ابراهيم. خان خىلىل خاننىڭ اورنىنە ابراهيم، خان بولدى. قزان بىوكلر نىدىن عبدالمؤمن وباشقە قزان معتبرلر ابراهيم خاننى ياراتمىلر ايدى. ابراهيم خاننىڭ آتاسى ايلە بر توغمە قىرداشى همىدە اوڭى آتاسى (۱)، وروسىيانىڭ صادق خادىمى اولغان قاسم خانغە: «بىز

(۱) ابراهيم خاننىڭ آتاسى ومحمود خاننىڭ خانونى اولغان نورسلطان بىكە. محموددىن سوڭ قاسم خانغە خانونلىقغە باردى؛ اوشبو جەھىدىن قاسم ابراهيمنىڭ اوڭى آتاسىدىر.

ابراھىم خان نى توشورەمز، خان اولمق اوچون حاضرلەنوب كىل»
 دىب خبر كوندردىلر. قاسم اوشبونى واسىلى دن صوڭ كىناز اولغان
 ۳نچى ايوانغە سويلەدى. قزان نى ھىچ صوغش سز آلاچاغى ايله
 سوينچ بىردى. ايوان بعض كىناز لر قومانداسندە قاسمغە عسكەر بىردى؛
 قاسم بولار ايله ھم اوز يانندەغى، روسلرنڭ صادق خدمتچىسى اولغان،
 تاتار عسكەرى ايله قزانغە كىتدى. قاسم خان قزانغە آكسىز دىنغە ھجوم
 ايتەرگە بارا ايدى، ابراھىم ئىللە قايدان ايشتوب بولارغە قارشو چىغوب
 طوردى، ملتق واو قلىرى ايله قاسم نى ايدل آشا چغارمادى. چىر مىشلردە
 روسلرغە (قاسمغە) قارشو طوردىلر. آخىر قاسم اوشبو خىرسىز
 سىفرىدن قايتوب كىتدى. كوز كونى اولوب، كونلر غايت صالحون
 ويغمورلى ايدى. روسلرنڭ آز قلىرى بىدى؛ روسلرنڭ ايت آشاى
 تورغان پرهيز كونلرى اولسەدە، تام عاجز لىكلرنىدن اولگان آت
 ايتلرى آشادىلر، فورال و صوغش اسبابلرن طاشلاب كىتدىلر (۱۴۶۷).

روسلر ۶۸-۱۴۶۷نجى يىللردە قزانغە تىكرار ھجوم ايتدىلر؛ ھىر بىرنە
 مغلوب اولدىلر. اوزىنڭ تىكرار مغلوب اولوپنە قاراي (۱) كىناز
 ايوان (۱۴۶۹) سەنە سىندە نىژنى نوغور و دقە روسىيەنڭ ھىر طرفىدن عسكەر
 چىوب، قزانغە صوغش قەبارغە حاضرلەندى. اوشبو وقت قاسم خان خانونى
 نار سلطان بىكە، قاسم خاننڭ وفات اولووى خىرىنى كىتردى. ھىم
 اوغلى ابراھىم ايله صوغشنى طورون اوتىدى. اشنى فقط صلح ايله
 بىرە چىگنى اوزىنڭ اوستىنە آلدى. ايوان اوزى موسقوادە قالسەدە،
 كونسىتانتىن، بىرزو بىسەف اسىندە گى كىناز لر قومانداسىندە حاضرلەگان
 عسكەرىنى قزانغە بىردى. روسلارنڭ بىر مقدار عسكەرى ۲۴نچى ماى
 تون ايله آكسىزدن، قزان قلەسىنڭ طىشىندە اولغان بىستە خلقىنە

ھجوم ايتدىلر. مسلمانلار احتله نوب يوقلاب ياتالار ايدى. روسلار بولارنى سونگىلر ينىڭ اوچلر ينه آلورغە كرشدىلر. مسلمانلار قورقوب مسجدلرگە، اويلرگە تولدىلر. روسلار دە اويلر اچىندە مسلمانلارنى ياندردىلر. قلعه اچىندە گى خلق سىز نوب چىققانچى، اوزلرى كىمەلر ينه اوطور وب يوغارى منوب كىتىدىلر. روسلار، قوماندىرلىرى اولغان ايوان رونانى، «شەرگە ھجوم ايتمە دىڭ!» دىب شلته ايتە ايدىلر؛ ابراهيم خاننىڭ، اوز عسكىرى يانېنە باشقردلردن ينه عسكىر قوشوب، روسلار آرتىدىن قوارغە چىققانلىق خېرى كىلدى. ھم حىقىقتە، اوك ابراهيم قوروب چىققان ايدى. فزاندىن يوغارى ئولغە بويندە كىناز يار صلاوسكى، قومانداسىداغى روس عسكىرى ايله صوغشىدى. چىكىدىن طش قزغان روسلار، اوزلر ينىڭ قزانلر طرفىدىن اوتراوب بتوب بارغانلرن سىزىلر ايدى؛ ايك آقتىقىلرى اولگانگە چاقلى صوغشىدىلر. روسلار اوشبو صوغشىدىن غايىت كوب ضرر كوردىلر.

اوشبو يىلنىڭ كوزىندە سىنتاير آيندە كىناز ايوان اوزىنىڭ انىسى كىناز گبورگىنى زور عسكىر ايله ينه قزانغە يبەردى. بولار كىلوب قزاننى محاصره ايتدىلر. شەر اچىدىن چىققان بىر مقدار قزان عسكىرى روسلارغە كارا يته آلمادى، روسلار قزاننىڭ صوبولۇندە كىسكىنلر ايدى. ابراهيم خان، روسلارنىڭ ئلە گانلرن بىر، صلح ايتشورگە مجبور اولدى، روسلارنىڭ جملە اسىرلرى آزاد ايتلىدى. موندن صوڭ توفز يىلغە قدر قزانلر ايله روسلار گوزل ئركلك ايتدىلر. (۱۴۷۸) روسلار، ابراهيم خاننىڭ وياتىكە طرفىنە ھجوم ايدون صلتا و ايدىب ينه كوب عسكىر ايله كىلوب نىژنى نوۋغورد ايله قزان آراسىندە اولغان جملە اوللر و شەرلرنى طالب،

اوطقه ياندر ب هلاک ايتديلر. ابراهيم خان ينه صلاح ايتدى. ابراهيم خان ۱۳ سنه پادشاهلق ايدب وفات ايتدى. بر نيچه بالالرى فالدى (۱۴۷۹م).
 الهام خان. - ابراهيم خان وفات ايتدىكى ايله بالالرى آراسنده خانلق ايچون نزاع چقدى. كوب كمسه لير ابراهيمنك صوفيا اسمنده الوغ خاتوننى نك اوغلى الهامنى، تيلير ايدى، بو طرفده نوغاي خانلرى ايدى (۱). ايكنچى بر فرقه آنك ايكنچى خاتوننى، نار سلطان ييکه دن اولغان زور اوغلى محمد اميننى خان ايتەرگه تيلير ايدى. بو يافنده قريم خانى مېكلى گراى و آنك دوستى اولو مناسبتى ايله كناز اوچنچى ايوان ايدى.

آخر الهام خان، خان ايتلدى. محمد امين ايله آنك انيس عبد اللطيفنى، اوز لر يني يافلاغان موسكوا كنازى ايوان اوزينك حضورينه چاقروب آلدى. فائده له نولرى ايچون بعض شهرلر بيردى. محمد امين قرانده فتنه لر قوبارو، الهامدن خلقتى صووندىرو حقتده هر تورلى فدا كارلقتى ايته ايدى. الهام اوزيده يخشى طبيعتلى كشى توگل ايدى. اوشبو سبيلردن الهام خان ايله خلق آراسى كامل بوزلوب يئدى. فزانلر ايوانغه: «بزگه محمد اميننى خان ايدب ييهر» ديب خير كوندرديلر. ايواننكده، محمد امين نكده مقصودلرى حاصل اولدى. ايوان، بر نيچه كنازلر، بو جمله دن خولمسكى تصرفنده قوتلى عسکر ايله محمد اميننى قرانغه ييهردى. روس عسكى قرانغه يتوب محاصره ايتدى. ۳ آطنه صوگنده قران خلقتى، الهام خاننى هم آناسن وايكى خاتونى ايله ايكى انيسن (برسى خدای بيردى اسمنده) اسپر اينوب روسلرغه بيرب ييهرديلر (۱۴۸۷).

الھامنى موسكۋاغا آلۇپ قايتىدىلەر. تاتار خانىنىڭ روسلارغا
 ۋاسىيەت نامىدا توشۇپ كەلگەن تاش بىر تاش ئىدى؛ ئىچكە ئولسەدە الھام خان
 ۋاسىيەت نامىدا؛ تون روسلار، بوگا بىرام ئىتتىلەر. كىناز ايۋان الھام
 خاننى خاتۇنلىرى بىلەن ۋالوڭداغا، آناسىنى بالالىرى بىلەن ئوزىرگە
 سۈرگۈنكە بېرىدى. الھام خان طرفدارلارنىڭ ئاسىر ئالغان
 كىمەلەرنىڭ دەرىجىسىدىن چىقارغان رازى ئولماغانلىرى ئاسىلدىلەر. الھام
 خان آناسى بىلەن خاتۇنى، بىر قىزىنىڭ جەسىدىنى ۋەتەن ئىتتىلەر. خىداي
 بىردى جەسىدىن چىقارلۇپ، ايۋاننىڭ ئامىرى بىلەن چوققىدىلەر ۋەتەن
 ئوزىنىڭ يۇدا كىيەسىنى قىزىنى بىر بىر ئاسىنەن ئاتادى (۱).

محمد امين خان. محمد امين (لقبى ايچم خان) مستقل
 خان توڭل، بىلكە ايۋان تىرىقىدە بىر ۋاسسال (۲) ئىدى. كۈب
 ئاشلىرىدە ايۋاندىن رىخىت ئالۇ ۋە لازىم ۋەقتىدە ئىسكەر ھەم بىر
 طورماق ۋە خراج بىرەمك لازىم ئىدى. اوشبو سېيدىن كىناز ايۋان
 ئوزىنە «بىلغار پادىشاھى» دېگەن تىتولنى دە قوشىدى. خان سىرايتىدە
 روسلاردا كۈب بولما ئىدى. اوشبو سېيلردىن محمد امين خان
 خىلق قاندىسى، خىلق تەلگى ئورنىدە ايۋان قاندىسىنى ايۋان تەلگىنى
 رىعايە ئىتە ئىدى.

قزانلر محمد اميننىڭ اوشبو ئاشلىرىدىن روسلارنىڭ دە خواجهلىق
 ئىدىب كۈكرەك كىرەپ يۈرۈلۈردىن، اصلا رىضا توڭل ئىدىلەر بولمى

(۱) بو ۋەقتە ۱۵۰۶ دە اولدى.

(۲) ۋاسسال دېمەك مەلۇم بىرنى بىلەپ طورۇچى ۋە شونىڭ ئىچىدە
 بىر خواجهسىنە خراج تولدۇرۇچى ۋە ۋەقتى بىلەن سوغاش خىدمەتلىرى ئىتۇچى
 كىشىلەرگە ئىتولەدر.

فعلیتکه چغارر ایچون یاشرن حالده سیبیریه خاننی ماموقنی (۱) اوز لرینه خان ایدب چافردیلر. محمد امین بونی ایشتوب ایوانغه خبر ایتدی ایوان هم عسکر بیهردی ماموق قزانغه کیلمکده ایدی، فارشوسینه عسکر کیلگانون ایشتوب کیری فایتوب کیتدی. روس عسکریده ماموق فایتقانون بلگاج صافلقغه برسی قالی فایتدیلر. بو خبرنی آلفاچده ماموق ینه بیک تیز قزانغه یونهلدی، قزان خلقینگ یاردمی ایله تخسکه اوطوردی. محمد امیننی قزاندن چغاردیلر اول بالا چاغالری ایله موسقواغه کیتدی (۱۴۶۹). محمد امیننک خانلق مدتی توقزی ییل اولدی ایوان حضورینه بارغاج ایوان آکا ینه کاشیر سیرپوخف شهرلرینی بیردی.

ماموق خان. ماموق هر نی قدر چاقرلوب ک... د
بخشیلغی یامانلغی معلوم توگل ایدی. قزانغه خان اولغاچده سودا و تجارت اهللرینی طالارغه، خلقنی اداء و جفا ایتەرگه کرشدی؛ قزان ایله گنه فناعت ایتمی قزاننک آرچا شهرینی طالارغه کیتدی. بارلق خانلغی بریل قدر اولور یا که اولماس ایدی؛ قزانلر آنی آرچادن فایتقان و قنده قزان قاپقاسندن کرتمدیلر ماموقده بر ایش ایته آلمی سیبیریاغه فایتوب کیتدی. قزانلر کنار ایوانغه بزگه ماموقده محمد امینده کیره کیمی، بزگه محمد امین انیسی عبداللطیفنی بیهردیب خبر بیهردیلر. ایواندن عفو اوتنوب خانغه رضا اولسونی وعده ایتدیلر (۱۴۹۷).

(۱) جورجی خاننگ شویان اسنده اوغلیتنگ بالالری سیبیریا طرفلرندغی کوچمه خانلارغه دشت قیچاقی تصرفنده خانلق ایته لر ایدی ماموقده اوشبو شویان (شبیان) بالالرندندر.

عبد اللطيف خان۔ كناز ايوان عبد اللطيف نى كناز خولومسكى قومانداسىدە عىسكەر ايله قزانغه يىەردى. خولومسكى، اطاعتكە يىمين ايتىدرب عبد اللطيف نى تىخىكە اوپرتدى. عبد اللطيف خان وقتىدە ماموق خان نىڭ انىسى آغامق ايسكى مرتبە قزانغه ھىجۇم ايتدى ھم برسندە اوچ آطنە قدر محاصره ايتوبدە طوردى (۱۴۹۹-۱۵۰۰). بوندى قىتئە چىلرگە قارشو كناز ايوان طرفىدىن قزانغه بروس مامور قويلدى.

قزان خىللىرى عبد اللطيف نىڭ اوستىدىن ايوانغە : ھىچ ظلمدىن باشقە يونلى ادارە اشىنى بلى، آنىڭ اورنىنە محمد امين نى يىەر، دىب شكايت ايتدىلر. ايوان عبد اللطيف نى عىسكەر يىەروب موسقواغە آلدىردى ھم يىلى اوزىر ماسىبىرىنە حبس ايتىردى (۱۵۰۲). ايكىنچى مرتبە محمد امين۔ محمد امين نى كناز ايوان ايكىنچى مرتبە خان ايتوب قزانغه يىەردى. قزان خىللىرى، روسبەغە تايىبولغانى اوچون محمد امين نى ھمان ياراتمىلر ايدى. محمد امين آغاسى الھام خاندن طول قالفان جىنگاسىنى نكاھلىغان ايدى. بو خاتون غىرتلى ھىمىتلى خاتون اولوب روسلرغە، روسبەغە صوك درجەدە دشمان ايدى؛ محمد امين خان اوشبو خاتوننىڭ محبىتى ايله مقتون ايدى؛ لىكن خاتونى روسبەغە اطاعتى سىپىدىن محمد امين دن ھىچ راضى توكل ايدى، اول بونى ھر وقت محمد امين گە سويلەر ايدى. بركون محمد امين گە ايتدى: «سېن خان توگل بلىكە روسبە نىڭ مامورى قلى سىڭ، سېنى كناز تىلاگان وقتىدە تىخىدە تونار، تىلاگان وقتىدە الھام خان كىبى جىسكە آلور؛ گر سېنىدە غىرت ھىمت اولسە ايدى، آتالرك قولىدە اسىر اولغان كافر

ظالملىر قولنده قل بولوب طور ماس ايدىك، سىندن پادشاھلىر خلقلىر مسخره ايتىلىرى. بو خورلقدن قوطل، سىگىا خدمتچى اورسقه قل اولوب طور وودن شهرت ايله اولو آرتق» ديدى (۱). محمد امين گه بوسوز آرتق درجده تاثير ايتدى، يا اولر من يا اورس قوللغندن قوطلور من ديب آنط ايتدى. ايوانغه او فيمىسكى اسمنده بر ميرزانى ايلچى ايتوب يه رب اوزى نىك مقصودينه خدمت ايتىرلىك نرسه لر صورادى، ايوانىك موندن خبرى. يوق ايدى. امين نىك صور اغان نرسه لر ينه رضا بولو توكل بىك قاتى آچولاندى، طوغرىدن طوغرى سويله شو ايجون اوزى نىك كاتىبلر ندىن ميخائىل اسمنده گىسن قزانغه يه ردى. ايوان ۲۴ لرنده قزانده زور يار مونيكه باشلانوب هر طرفدن حسابسىز سودا گرلر جيلور ايدى، قزاننىك روس نفوذنده بولوندىن استفاده ايله روس سودا گرلىرى شول يىللرده يار مونيكه ده كوب اولور ايدى. ايوان نىك ايلچىسى كيلوب يتوى اوشبو يار مونيكه وقتينه توغرى كىلدى. محمد امين بو ايلچىنى اوترتدى، قزانده غى روس مامورلر ينىك هم يار مونيكه دىكى روس سودا گرلر ينىك بعضلرن اوترتوب كوبىن حبس ايتىردى. اوشبو حاللر گه اوچراغان روسلار نىك حسابى ۱۵ مىك قدر ايدى.

محمد امين بونىك ايله ده فناعتله نىمى فرق مىك قزان عسكرى، يكرى مىك نوغاي عسكرى ايله روسيا غه كىتدى. نىز غار وده شهرىنى محاصره ايتوب، بعض برلرن هلاك ايتدى. بونى ايشتو ايله ايوان قزانلر غه قارشى يوز مىك قدر عسكر يه ردى. نىز نىده روس

عسکری بیک آزایدی؛ تیک اوچمک قدر لبتوا عسکری اسیر آلنوب
 نیزنی حبسینه قوبلغانلر ایدی. نیزنی ده طوب داری بولسه ده، آلاردن
 باشقه، استعمالی بلگان کشلر بوق ایدی. نیزنی نامیستیگی
 بو اسیرلرگه: «سز تانار لرغه فارشی صوغشسا کز سزنی آزاد
 ایتهرمن» دیدی، بولار قبول ایتوب کریوست اوستندن آطارغه
 کرشدیلر. صوغشده محمد امیننک فاینیشی اولغان نوغای کنازی
 وفات ایتدی. صوغشنگ بار ندبیری بو کشی قولنده ایدی، بو اولگاچده
 نوغای عسکری صوغشندن طوقنادی هم قایتورغه تله دی؛ بو سبیدن
 قزان عسکری ایله ایکی آراده نزاع جفوب اوز آرالینده صوغشا
 باشلادیلر. محمد امین بو فورقیچ فتنه نی بیک کوچ ایله طیوب
 آلدی. هم باشقه برلرگه یورمی نیزنی هم اطرافندن بیک کوب ماللر
 آلوب قزانغه قایتدی.

روسبا عسکرینک باشلقلری صوغش ایتونی تله مه دیلر، بلسکه
 «مورم» ده طور دیلرده قالدیلر. کناز ایوان اوشبو مغلوبیتکه قانی
 قایغروندن آوروغه مبتلا اولدی هم اوشبو آوروندن اولدی (۱۵۰۵).
 ایوان سوگنده اوغلی ۴ نچی واسیلی کناز اولدی. کناز اولقاچده بار
 قایغوسی محمد امین دن انتقام آلو اولدی؛ هم (۱۵۰۶) نچی یل یاز کونی
 روسلرنک زور کنازلری ایله انیسی دیمبیری قومانداسنده فوریدن
 هم صودن قزانغه بیک کوب عسکر یهردی. صودن بارغانلری ۲۲
 می قزانغه ییتدیلر. قزان عسکری آزایدی. روسلر غلبه ایته باشلاب
 شهرگه قزانلرنی قوالاب کرنورگه باشلاغانلر ایدی. قزان
 عسکری روسلرنی هر طرفدن احاطه قیلوب فاچاقچ بوللرن
 اوز دیلرده، قاماب آلوب اوتردیلر. بیک آزیغنه کیمه ایله فاچوب

فوریدن کیلگان آطلی عسکرلرنی کوتوب آلدیلر. اوشبو آطلی عسکر، ینه قرانغه کیلیدی؛ صوغشده اولگیسندندنه یامان جیگلدی. بو وقت، قزانده هر یل بولا طورغان زور یارمینکه وفقی یتکان ایدی. هر طرفدن حسابسز خلق جبولدی. یارمونکه یرینه بر مگلهب چاطر قورلوب، زور جمعیت ایله طوی یاصالدى. حسابسز کوب نهمتر، زینتار حاضرله ندى. محمد امین خان و جمله قزان معتبرلری اوشبو زور مجلسده ایدیلر؛ آگسزدن واسیلی نك (انتقام او چون ینه دن بیه رگان) حسابسز کوب عسکری کیلوب هجوم ایدی، جمله خلق جمله نرسه لرن طاشلاب، شهرگه کروب ییکله ندیلر. روسلر بر نیجه کون اچنده قزاننی آلوربز دیب اویلاغانلر ایدی. قزانیلردن آلدقلری نه ایه سز کوب، زور نعمتکه چومغاچ صوغش خاطرلرندن چغارغه باشلادی. عسکر باشقلاری خان و اییداشلرینگ چاطرلرنده استراحت اینه رگه کرشدیلر. محمد امین خان نك کشیلری بولار نك جمله سن زور مناره دن قاراب بلوب طورالر ایدی. محمد امین ایرته سی کون (۲۵ اییه ون) طاك آلدندن، یکریمی مك آطلی، اوتوزمك جیه ولی عسکرنی حاضرله ب طور دیده قابقانی آچوب بر یولی چغاروب بیه ردی. قزانیلر روس عسکرینی ایله ندروب آلوب هلاک ایتدیلر، یوزمك عسکردن فقط یدی مک قدر سیگنه قاچوب قوطلا آلدی. بولاق ایله قزان یلغه سی روس اولکلری ایله طولغان ایدی، قزانیلر کوپر اورنینه اورص اولکلری اوستندن یوردیلر. سلامت فوطلغان روس عسکرندن فقط برسیگنه صوغش فورالن آلوب قالا آلمان ایدی.

روسلر، نی چاقلی کوب یگلدیلر، هیچ بر وقت یونلی غلبه

فازانا آلمادیلر؛ لکن روسلر بوقدر مقلوبیتلردن أضلا متأثر بولا
 طورغان خلق توگل ایدیلر؛ کناز واسیلی ینهدن کوب عسکر
 حاضرلهب دخی قزانغه بیهرمک بولدی. قزانلیرغه روسلرنک
 بلاسندن قوطلو اصلا ممکن توگل ایندی. آلاز بوز مرتبه
 بر رهندن یئکلهلز، بلک مرتبه کیلهلرده یابشالر؛ بونی
 قزانلیلرده، محمد امینده یخشی صورتده بله لر ایندی. شونک اوچونده
 محمد امین واسیلی ایله صلح قیلشدی. چونکه قزان خانلغنده،
 حسابسز کوب بولغان روس خلقلرینه هر وقت صوغشوب
 طورورلق خاق و عسکر یوق ایندی. محمد امیننک آناسی میکلی
 گری خاننک خاتونی اولغان نار سلطان بیکه فریمدن روسباغه
 کیلوب، واسیلی حضورنده اوچ آی قوناق بولوب، قزانغه اوغلی
 محمد امین یانینه کیلوب بریل طوردی. واسیلی ایله محمد امین
 آراسینی کیلشدردی. محمد امین روس اسیرلرینی آزاد ایندی.

۱۵۱۳ سنهسی فریم خانی میکلی گری خان وفات ایتوب اورنینه
 اوغلی محمد گری خان اولدی. محمد امین (۱۵۱۶) تنی ششوب
 آورورغه کرشدی، طیبیلر دوا ایتودن عاجز فالدیلر. محمد امین
 کناز واسیلی گه کوب هدیهلر بیهرب انیسی عبد اللطیفنی اوزینه
 ولی عهدتعیین ایتون صورادی. محمد گری خانغه، محمد امین خاننک
 آورو خبری باروب یتکاچده، واسیلی اوز فائدهسینه غنه یارارلق
 کسهنی قوبماسون دیه اویلاب واسیلی گه ایلچی بیهردی، و عبد
 اللطیفنک ولی عهدتعیین ایتلون صورادی. لکن عبد اللطیف
 موسکواده وفات ایندی. محمد گری بونی ایشکاچده واسیلی گه ینه
 ایلچی بیهردی و محمد امین گه، اوزی ایله آنا برطوغمه، محمد امین

ايله آنا بر طوغمه قرداش اولغان، صاحب گرىنى ولى عهد تعيين ايتون صورادى. واسىلى بونى تصديق ايتوب وعده بيردى. محمد امينده قران خلقينه، عبد اللطيف وفات ايتدكندن صاحب گرىنى خان ايتو ايله وصيت ايتوب وفات ايتدى (۱۵۱۹).

محمد امين خان، اول ۹ يىل، سوگندن ۱۷ يىل، مجموعى ۲۶ يىل خانلق ايتدى، اول سوگنى حكومتده روس نفوذندن چقىدى، لکن بواشلىر آنك برسپاسى، اقتدارلى كشى بولووندىن كېلمەدى، بلكە خاتونى هم تېرە ياغندىغى ايپداشلىرىنك تاثيرى آرقاسنده غنە كېلدى. محمد امين اوزنده توبلى اقتدار بولماغان اوچونده قرانك بابالارى زماننده غى شوكت ودولتلىرىنى قايتاروب آلا آلمادى. محمد اميننك وفاتى ايله الوغ محمد خاننك نسلى بتدى. بولارنك مدت خانلقى ۸۵ يىل اولدى.

شيخ على خان - . محمد امين وفات ايتكاج كنانز واسىلى روسيهده غى تانار ميرزالورندن، اوزينك يقينلارندن شيخ على اسمنده (۱) برهونى عسكەر ايله قرانغه يېرهبه روب خان ايتدى. صاحب گرىنى خان ايتو اوزى ايچون اوگايىز اولدقندن، محمد گرى خانغه ايتكان نق وعده سن بوزدى، بوخيانتن قاپلاو اوچون محمد گرى گه بىك كوب قيمتلى هديه لر يېهردى. لکن محمد گرى بوگنا التقات ايتمهدى، روسيه حدودينه هر وقت هجوم ايتوب طوردى. لکن روسيه اچينه هجوم ايتودن كنانز واسىلى محمد گرىنى،

(۱) شيخ على، مرحوم سيد احمد خاننك الله يار اسمنده اوغلىنك اوغلىدر. استرخاندان قاجوب روسيه گه كېلدى. قاسم غه خان ايتوب تعيين ايتلدى، روسلغه چن اخلاصى ايله خدمت ايتوب سببلى كنانز واسىلىنك بىك يقينلارندن اولدى.

اوستندن استانبولده سلطان سلیمان قانونی غه شکایت ایتوبکنه طبوب طوردی (۱). شیخ علی هر وقت روس یاغن غنه یاقلاب قزان خلقی فائده سینی برده رعایه ایتمی ایدی. اوشبو سیدن قزان خلقی شیخ علی ذن رضا توگللر ایدی. آنی نصیحت ایتوب روسیه دن اخلاصن صوندر رغه ده طرشوب قارادیلر، بولمادی. شیخ علی اوزن اوگنله گان کشیلرنک کوبسن اوترتوب یا حبس ایتدروب طوردی. قزاننک زورلری محمدگری خان ایله هر وقت خبرله شوب طوردیله. هم صاحب گری نی خان ایتوب بیهرون صورادیلر. آخر محمدگری خان عسکر ایله صاحب گری نی قزانغه ریهردی. قزانده قارشنی طوروچی بولمادی، طوریدن طوروی کیلدیده کردی. خلق خوش قبول ایتدیله. صاحب گری خان شیخ علی نی وروس ایلبجیسینی توتدروب آلدی هم اوزینک آطلرینه مندر بایدل بویینه اوزاندی، شیخ علی دهر وروس بالتجیلری ایله مهسکه وگه قایتوب کیتدی. شیخ علینک قایتوینه کناز واسیلی قارشو آلدی، سلامت قالووینه بیک شادلاندی، ایکاوی فوجا فلاشوب کورشدیلر (۱۵۲۱).

صاحب گری خان. - صاحب گری، خان اولغا چده روسیه غه اوزینک دشمانلغن کورسه تدی. روسیه گه طرفدارلق ایتکان بعض قزان کشیلرن اوترندی. آغاسی محمدگری ایله موسقواغه هجوم ایتەر گه اتفاق ایتدی؛ اول محمدگری خان کوب عسکر ایله روسیه حدودینه کردی؛ واسیلی بونی ایشتكاج روسیه نک ایلک زور

(۱) قریم خانلغی استانبولده سلطان اداره سنده اولوب فریمده کفه شهرنده قریم غه نظارت ایتەر ایچون بعض پاشالار سلطان طرفندن قوبلغان ایدی.

کنازلری تصرفندە محمدگرى گە فارشو عسکر يپەردى؛ لکن عسکرى جېڭلوب کنازلرى اسير توشدیلر. فزاندن صاحب گرى خان هم عسکرى ایله چقدى. فریم هم فزان عسکرلری فولومنا شهرندە بر گە قوشلدىلر. فارشو طورغان روس عسکرینی تمام هلاک ایتدیلر. بر نیچه شهرلرنی جیمردیلر. موسکواغە کیتدیلر. کناز واسیلی بونی ایشنوی ایله شهرنی چوفنچق کباوی پېطر غە طا بشروب فاچدی. شیخ علی هم فاچدی. موسکوا تیرە سنده گى اوللرده غى خلقلر موسکوا گە سیوندیلر. ۲۹ نچی ایبول خان عسکرى موسکوا دن چیتدە رک بر اورندە کیلوب طوقنادی. موسکوا ده غى خلقلر ترك فالورندن امیدلرن اوزدیلر. بتون اوراملر آربالر یوکلر ایله طولدی. خلق طاشدن بنا ایتلگان کریمله گە طولالر ایدی. بیک کوپ خلق بنا اچندە هوانک بوزلوی سببلی هلاک بولدیلر. موسکوا ده بر طوب بار ایدی. آنی آطا بله طورغان بر نیمس بولسه ده بتون موسکوا ده بیک آزغانده دارى یوق ایدی.

ایک آخرغى ساعتده موسکوا بیوکلری اتفاق ایتوب خانغه فیتملی هدیه بیرب ایلچی یپەردیلر. ایلك گى کبی خان قولی آستنده طورب خراج بیرە چکلرینه عهدلرن عرض ایتدیلر. خان بوکوارضا بولدی. آرا ده یازشقان عهد نامه نی واسیلی غە یپەردیلر، واسیلی هم بیک شادلانوب قول قوبیدی. بوندن صوگ محمدگرى خان موسکوا طرفندن کیتدی. محمدگرى خان اوز عسکرى ایله قریمغه، فزان عسکرى فزانغه آیرلشدیلر (۱۵۲۱).

خان فایتوب کیتکاج موسکوا خلقی اوشبو بلادن قوطلولری شرفینه غایت زور پیرام یاصادیلر. (۲۹ اییونده گى پېتراو بهیره می)، سیریتینیا اسمنده گى زور مناستیرنی بنا ایتدیلر.

محمدگری خان سفرندن قایتقاج استرخان شهرن باروب آلدی؛ لکن استرخانده نوغای میرزالری طرفندن خیانت ایله اولترلدی، ۸۵ یاشنده ایدی (۱۵۲۲).

محمدگری خان روسیه، قزان، استرخان و سبیریا، بتون دشت قیچاقی قولینه آلوب زور فریم دولتی توزو، بلکه ایلك گئی قیچاق مملکتینک شوکتینی قایتارو قایغوسنده ایدی. لکن مقصودینه ایرشه آلمادی. اورینه اوغلی سعادت گری، خان اولدی.

محمدگری خان استرخانغه هجوم ایتمک وفتده صاحب گری خان، روسیه نك قزانده غی ایلچی و مأمورلرن و بعض کویسلرن اوترتکان ایدی؛ کناز واسیلی مونی صلتاو ایتوب، محمدگراینک و فاتی فرصتندن استفاده ایتوب فالورغه تلهب، شیخ علی هم آندن باشقه بر نیچه زور کنازلر قومانداسنده قزانغه کوب عسکر یهردی. بولار قزان تیره سنده کوب آوللرنک ماللرن آلدیلر، یاندروب خلقلرن اوترتدیلر؛ لکن فائده لرینه زور اش اشلی آلماسه لرده کیله چکده گئی صوغش لرنده اوگای بولورلق بعض گریپوستلر صالوب واسیلی صورسکی شهرینی بنا ایتدیلر، کوزیتکاج قایتوب کیتدیلر. قش اوتکاج روسلرنک فرانغه هجوم ایته چگئی بیلگیلی ایدی. صاحب گری خان اوزنده روس عسکرینه فارشو طور رلق عسکر اولماونی اویلاب، استانبولده سلطان سلیمان قانونی حضرتلرینه اطاعت و تابعلک عرض ایتوب، روسلارغه فارشی یاردم ایچون عسکر صورادی. سلطان تابعلکن قبول ایتسه ده، یاردم فلان یهروب ماتاشمادی، نیک اوزینک موسکواده گئی مانکوبسکی اسمنده گئی گریک، خرهستان ایلچیسینه، قزان خانی صاحب گرینک استانبولغه تابع بولون

خبر ایدب، موئی واسیلی گه بلگرتورگه بیوردیده قویدی. کناز واسیلی ایله مانکوبسکی بیک یاقن دوستلرایدی. واسیلی مانکوبسکیدن استانبولغه فایتوب، «فزان کوبده نوک روسیه نصر فنده در، صاحب گرای برفته چغار و چیغنه، آنک روسیه یری اولغان فزاننی ایکنچی کشیگه بیورورگه اصلاحتی بوق» دیب ایتون اوتندی. سلطانه مانکوبسکی فایتوب سویله دی.

واسیلی راحتله نوب فزانغه هجوم ایتهرگه حاضرله ندی؛ کناز بیلسکی و شیخ علی قومانداسنده یوز سبکسان مک قدر عسکرنی فزانغه ییهدی. صاحب گرای خان روسلارنک فوزغالون هم سلطاندان یاردم فلان کیلمه ون بلگاج فزان خلقینه: «مین سلطاندان یاردم آلوب کیلمه» دیب، اوزی ایله بر طوغمه محمود بن میکلی گراینک اوغلی صفا گرابنی اوز اورنبه خان ایتوب (حقیقنده صوغشده فاجوب) فزاندن چغوب کیندی. فزان خلقی آنی قورفاق چبن دیب شلته ایتوب قالدیلر. ۱۳ یاشلک صفا گرای گه بیعت ایتدیلر. صاحب گراینک خانلق مدتی اوج یل قدر اولدی (۱۵۲۴).

صفا گرای خان - فزان خلقلری، صفا گرایگه بیعت ایتکچده، فزان تیره یاغنده غی چواش و چبرمشلردن عسکر جیارغه کرشدیلر. روسلارنک جیه ولی عسکرلری کیلمه لر ایله ۷ نچی مایده کیلوب یتدیلر، فزان یاننده ایدل اچنده «کاستیننی اوستروف» دیگان آطاوده قوریدن کیله تورغان آطلی عسکرلرن ۲۰ کون قدر کوتوب طوردیلر. بو وقت شیخ علی صفا گرای گه: «فزاندن چقی، بوقعه فان توکمه ا» دیب خط ییهدی. صفا گرای

« كەم جېڭىشە شول خان بولور » دېب جواب بېردى . شول وقتدە قزاننىڭ قىلەلەردىن بىرسى بىسكانچە ياندى . روسلار بۇ بىك اوڭايلى وقتدە ھجوم ايتەرگە باطلرلىق ايتە المادىلر ؛ قزان خلقى اولسكىدن دخى ماتور ايتوب توزە نوب تمام ايتدىلر .

روسلرنىڭ آطلاي عسكىرلەرنىڭ يولىنى چىرمىشلر صاقلاب تورغانلر ايدى . روس عسكىرى اوشبو چىرمىشلر ايله اوج اورندە صوغشوب ، كوب مشقەت وھلاكت كورب قزانغە كىلوب يتدىلر . بۇ عسكىرلر اوستىنە دخى مەسكە ودىن كىناز پالىتسكى قومانداسندە كوب آزق ھەم قورال ايله كىمەلەرگە تويەلوب بىك كوب عسكىر قزانغە يەردى . بۇ عسكىرگە ۋولغە بويىندەغى چواش وچىرمىشلر بىك زور ھلاكت كتوردىلر . ۋولغەنى طاشلر ، آغاچلر ايله بووب كىمەلر اوتەرگە اوڭايسزلاب قويغانلر ايدى ؛ كوب كىمەلر آزقلىرى وقوراللىرى ايله غرق اولدى . مونڭ اوستىنە چىرمىشلر كىمەدەگى عسكىر اوستىنە اوقلر ايله آلدن آرتدىن آتدىلر ھەم ۳۰ مىڭ قدر روس عسكىرىنى ھلاك ايتدىلر . قزان يانىنە روس عسكىرىنىڭ بىك آزيغە باروب يتدى . آزقلىرى بئوگە ياقلاشقان ايدى . قزان خلقلىرىدە روس عسكىرى ياغندە اولغان ايسگىلر ن روسلر فائىدەلىمەسون دېب باندىرغانلر ايدى ؛ روسلر ۱۵ نچى آوغىستدە ، آللرنىدە ياصانوب تورغان قزان عسكىرىنە بىر يولى ھجوم ايتدىلر . اشلرى اوڭمادى ، قزانلرنىڭ آطلاي عسكىرلىرى روسلرنى بئولەي قاماب آلدىلر . روسلرغە امن و صلح صوراب قايتوب كېتەرگە توغرى كېلدى .

واسىلى بو صوغشدىن بىك كوب فائده لىر ايمىد ايتكان ايدى،
صوگندىن بىك قابغوردى هم قزانلر ايله، صفا گراينك خانلقينه رضا
اولوب، صلح ايتەر گه مجبور اولدى

واسىلى اوزينك بو صوغشده كورگان ضرر ن، قزانلرغه
اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب قايتاررغه تله دى. قزانده ايون آينده
جيولا تورغان نيوك يارمىنكه گه روس سودا گرلر ينى بيه رمه دى؛
آلارغه حاضر گى، ايدل بوينده غى «ما كاريف» اورنده جبولورغه
قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بىگره ك، روسلرغه بولا ايدى.
چونكه اورتا آزيا، ايران طرفلرندن كبله تورغان سودا گرلر
قزانده غه كيلوب روسلر يانينه كيلمىلر ايدى.

بو صوغشدىن صوگ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى
توزك طنج حالده طور دى، (۱۵۲۹) يل قزانلر واسىلى حضورينه
ايلچىلر بيهروب ينه صلحنى يسا كار تديلر. لکن روس كنازى
شوندى بخشى مناسبتلر گه قارامى (۱) ينه: «قزان خانى بزنك ايلچىمىزنى
حقارت ايتكان ايمش، خلقنى موسقوا خلافيه دعوت اينه ايمش» ديب
(۱۵۳۰) نچى يل ينه بىك كوب عسكر حاضر له دى، هم بولارغه
روسلرنك زور كنازلرن باش ايتوب جمله عسكر و كنازلر گه
شېخ على ايله كناز بىلسكىنى باش ايتدى.

صفا گراى خان، روسلرنك كيلوون ايشتوب، شهر قلعه سينك
طشنده غى بيسته نى بولاق دن آرچاقرينه قدر، آندان قزان يلغه سينه
قدر تيره ن چوقر (اور) و قلعه لىر ايله احاطه ايتوب آلدى. ابول

۱۵۱۰ لرنده روس عسکری قزانغه کیلوب یتدی. قزانلیر روسلرغه کوندزلرن چغوب هجوم ایته لر ایدی، کیچلرده بیک اعتبار ایتیلر ایدی. کوبرهک وقتده یایوقی یا اویون کولکی ایله اوتسکارلر ایدی؛ آلاز نیچیکده هر وقت هجوم ایتوب طوراً طورغان روسلردن یالغوب یتکانلر ایدی؛ برکون روسلردن بعضلری تونگی آی یاقیتسینده قلعلرنک بتونلهی صاقچیسز قالغانندن فائدهله نوب آغاچ قلعهغه دگت و صومالالر سورتوب، قوری پچهن قویوب اوت تورتوب یاندردیلر. اوشبو اورن یانوب بتوب آچلغاچده روسلر برغیلر قچقرتوب بیسته خلقلری اوستینه کزدیلر. هم بیسته خلقی ایله بیک قاتی صوغشیدیلر، یورنلرنی و یورنلر اچنده کشیلرنی یاندردیلر.

چیتدن روسلرغه چبرمشلر کیلوب هجوم ایتدیلر؛ کوب روسلرنی اوتروب ۷۰ لیب پتوب آلدیلر. صوغش وقتده صفا گرای خان آرچا شهرنده ایدی. قزانلر روسلر ایله صلح ایتدیلر. روس عسکری قزان سفردن قایتوبده یتمه گان ایدی؛ قزان میرزالردن تاغای وتوکیل اسمنده گیلری واسیلی گه صلح صوراب باروب یتکانلر ایدی. واسیلی بولارغه جوابنده: مین، قزان اهلی صلح صوراسلر عهد ایتسونلر، آندهغی روس اسیرلرنی آزاد ایتوب، چبرمشلر قولنده قالغان قورالنی فایتارسونلر دیب ایلیچی کوندرومن؛ شول ایلیچی کیدگانچی سز مونده رهن اولوب قالوب طورگز» دیدی. میرالر رضا بولدیار. واسیلی ننگ ایلیچیمی قزانغه باردی، صفا گرای گه مکتوبنی بیردی، یومشن سویله دی. صفا گرای دو واسیلی ننگ ایلیچیمینی اوز بنگ باننده رهن ایدب قالدردیده، واسیلی گه: «آنده رهن

اولوب قالغان میرزالرنی یهرب، آندهغی قزان اسیرلرنی آزاد ایتسه کز هم بز دن آلمان طوبلرگزنی فایتار ساگزم معاهده گه امضا ایتەرگه ممکن» دیب ایلچی یهربدی. واسیلی هم یانندهغی بایارلرنک مونی ایشکاج بیک کیفلری کبتدی، ناغای میرزالرنی ناچار سوزلر ایله سوکدیلر، فورقندیلر. ناغای میرزا بولارغه قارشى: «بز یاغانلاب حیله و مکر ایتەر اوچون کیلمه دک، بلکه راستلق اوچون کیلدک. الله نك تقدیر یدر، الوغ کنار، نی اشله سده بز قبول ایتمز. بز هر وقت طنحلق ایله طورونی تلمزم. صوغشلرده بز نك زورلرمز، باطرلرمز اولوب بتدیلر. خاننك اشی هم سوزی اوچون بز عییلی توگلمز، بز اوز عقلمزغه قاریمز، کنار اوچون بز آنی قزانندن قوارمز. الوغ کنار تله گان کشى سن خان ایدب قویار» دیدی. حاصل عقلی بایارلر هم کنار ایلچیلرنی تمام یومشان دیلر، بیک تارلقده قالغان بومیرزالر، کنار و بایارلرنك کوچله وی ایله، قزان خلقلرینه خط یاز دیلر. آنده آلا صفا گراینی مطلق خانلقدن توشوررگه هم الوغ کنار دن خان صوراب آلورغه کبرهک دیب بازغانلر ایدی. صفا گرای مونی سیز گاج، قزانده نی قدر و سبیا طرفدارلری بولسه جمله سینی اوتررگه تله سده قزان زوراری ایرک بیرمه دیلر. خانلقنك پیشنچی یلی ایدی. واسیلی نك سیاستی سبیلی قزان خلقی طرفندن خلع ایتولدی. قزانده اولغان فریم طائفه سی ایله قزانندن چغوب کبتدی (۱۵۳۱).

واسیلی ینده دن شیخ علی نی بیه ررگه تله سده، قزان بیوکلمری، بیگره کده مرحوم محمد امین خان نك سکلیسی غورشادنا بیکه (۱)،

(۱) غورشادنا بیکه قزانده بیک عالمه بر خانون ایدی.

شیخ علی بزدا اوچ آلورغه کرشور دیب، آنک اورنینه انیسی جان علی فی ییرون صورادیلر. جان علی میشچر (قاسم) شهرینک خانی ایدی. ویلیکی کناز آنی، هر وقت موسقواغه مطیع اولورغه، یمین ایتدردی و کناز پینکوف ایله فرانغه ییهردی.

جان علی خان. - جان علی اون بیس یاشلرنده گنه ایدی، آنی هر وقت کناز پینکوف فاراب طوردی. شونک اوچونده جان علی وقتنده قزاننک حنی داخلی اشلریده روس کنازینک تدبیری ایله یوردی. جان علی خان نوغای خانی یوسف میرزانک قزی سیونیسکه نی نکاحلانورغه رخصت صورادی؛ واسیلی ده، نوغای ایله قدا لاشودن فائده اولاجاغن اویلاب، رخصت ایتدی.

صفا گرای خان، آغاسی صاحب گرای خان (۱) یانینه فایتقاج آنی روسیا خلافتنه فزدروب کوب عسکر ایله روسیاغه سفر ایتدی. صفا گرای رزان طرفلرنده اول وشهرلرنی طوزدروب، خلقلرنی اوتروب یوری ایدی؛ کناز اوبالینسکی قومانداسنده واسیلی طرفندن ییهرلگان عسکر کیلوب چقدی. صفا گرای، یوزمک روس عسکرینی ناموسلی صوغشنده آخربنه قدر هلاک ایتوب بتردی؛ فریمغه حسابسز ماللر آلوب فایتدی هم واسیلی غه: «مین قزانده وقتده سینک یرگه هیچ بر هجوم ایتوب کرمه دم، سیکا هیچ دشمانلق ایتمه دم؛ نه سین سیکا دشمانلق ایتوب نیچه مرتبه عسکر ییهردک. آخر خلقنی فوتورتوب مینی، خانلغمنی طاشلاب، کیتەرگه

(۱) چونکه صاحب گرای، سلطان طرفندن فریمغه خان ایتوب

نعین ایتلگان ایدی.

مجبور ایتدک. الله بو کون میکا یاردم ایتدی، مینده سینک کوب شهرکنی کولگه ایله ندردم، حسابسز ماللر آلوب فایتدم، دیب مکتوب بیهردی. واسیلی اجل یاصدغنده ایدی، مکتوبنی اوقوب حسرتلی حالده وفات ایتدی. اورنینه ۳ یاشارک اوغلی ۴ نیچی ایوان کناز اولدی. اداره اشلرینی آناسی ییلینه قاری ایدی. جان علی خان ایوانغه بیعتینی یا کآرتدی (۱۵۳۳).

جان علی خان نك خاتوننی سیونیکه غایت تدبیرلی، عقللی و اشکللی خاتون ایدی. جان علی نك روسیا گه اسیرکی بر حالده طور وندن رضا توگل ایدی. جان علی نك بو حالندن قزان خلقلری هم البته راضی توگلر ایدی. بولاط میرزا ایله مشهوره عالمه غورشادنایکه کیلر جان علیدن قوطلو چاره سینه کردیلر. آخر بعض میرزالر طرفندن جان علی آرچا طرفنده، پینکوف قزانده اوترلیدیلر. قزان خلقی ده فریبدن صفا گراینی. جافر دیلر (۱۵۳۵ م).

ایکنچی مرتبه صفا گرای خان. - صفا گرای ایکنچی مرتبه خان اولوب کیلوونده بر آز صاقلانوب، اوز یاننده اوزن صاقلارلق فریم عسکریده آلوب کیلدی. چونکه قزان خلقی صفا گرای ایچون اولقدر اشانچلی توگل ایدی؛ بیگره کده قزانده غی موسقوا طرفدارلری، آچولری کیلگان صاین، سین بزگه کبره کمی دیه چکلری معلوم ایدی. صفا گرای قزانغه خان اولغاچده، جان علی خاندن طول قالغان سیونیکه نی نکاحلانندی.

موسقوا طرفدارلری اولغان بعض آدملر موسقواغه: «قزان خلقلری آراسنده صفا گراینی نله مه وچیلری کوب؛ اگر خان ایتوب

شاه علی بیهرلسه، بیک مکندر» دیب خبر ایتدیلر. بوگا طایانوب موسکوا کنازی ایوان و بایارلر شیخ علی نی چاقروب آلوب قزانغه اوزاتورغه بولدیلر. شول وقت صفا گراینک قزان نی بیک نف توتقانی، موسقوا طرفدارلرینه یول قالماغانی ایشتلدی. اوشبونک اوچون شیخ علی بیهرلمه دی. اوشبو یلر قزان ایله روسیانک آراسی طنجلق ایله کیلسه ده، روسلار ینه دن صوغش باشلاب غوندورف، زامیتسکی اسمنده کنازلر قومانداسنده قزانغه ینه دن عسکر بیهردیلر. بو عسکر قزانغه یتمه سدن لیصکف اسمنده بر آول یاننده قزان عسکرینه یولقدیلر، تیک هیچ بر صوغش ایتمی فورقوب قاچدیلر. قزانلر نیز غوردقه قدر قروب کیلدیلر، فقط توتا آلمادیلر.

صویورف، قاریف اسمنده کنازلر قومانداسنده ینه عسکر بیهردیلر. بولاری بر مقدار بلغار و چیرمشلرنی اسیر ایتوب موسقواغه آلوب قایتدیلر و جمله سینی موسقوا ده اوتردیلر.

اوشبوگا فارشی ۱۵۳۷ - ۱۵۴۰ نچی یلرده صفاگری ایسکی مرتبه مورم تبره لرینه یوروب قریه لر طوزدروب ماللرن آلوب قایتدی. بوندن باشقه ده قزان عسکری موسقوا حدودینه بو وقتلرده همیشه هجوم ایتکه له ب طوردیلر. اوشبو سیدن مورم طرفلرنده غنی برلرده آدم سویه کلری بیک کوب بولا ایدی.

قزان توره لرلی آراسنده نفاق بیک قوتلننگان ایدی؛ هر وقت خانلری صفا گرای خلافینه موسقوا کنازلگی ایله خبراشوب طورالر ایدی؛ قزان اولولری آراسنده اشانچلیق تمام بیکان ایدی، کوبسی هر برینه ده دشمان اولغان موسقواغه صغانغه بیرلر ایدی.

اوشبو وقتلارده مشهوره عالمه غورشادنه ييکه، کنار ايوانغه بازغان مکتوبنده: «قزآننک ايک خوفلى وقتلرى بو وقتدر. بتون خلقنک باشى ايله نوب بنکان. قزآننک نيز وقتلرده منقرض اولماچاغنده شهبه يوقدر» ديگان. هم بعض کشىلرگه ده: «قزآن اون يلدن تمام منقرض اولوب ندر» ديب سويلى ايگان. جان على نى اوتوررگه اجتهاد اينکان بولاط ميرزا حاضر صفا گراى نى خانلقدن توشوررگه اجتهاد ايتنه، صفا گراى ينه اوزينک قريم طائفه سينک فائدهسى ايچون قزانلرغه ضرر ايتمکدن صافلانمى ايدى.

۱۵۴۶ نچى يل روسيا حکومتى قزان اوستنبه ايکى فرقه ايتوب عسکر يبهردى؛ برسى واته، برسى موسقوا طرفندن بارورغه بولدى. هر ايکى فرقه قزان ياننده بر وقتده اوچراشوب، قزان تيره سنده گى اوللرني ياندروب، ماللرن آلوب، آدملرني اسير ايتوب، هيچ بر فارسيلق فلان کورمى فاي توب کيتديلر. صفا گراى خان اوشبو اشنک، قزان اميرلرينک خيانتى سببى اولوون اويلا ب، شکنگان کشىلرني اوترته باشلادى. قزانده زور فته لىر قوبدى. صفا گراى ياننده غى قريم طائفه سيني اوتروب بترديلر. صفا گرايده نوغاي اورداسنده غى قزان آتاسى يوسف ميرزا يائينه کيتدى. اول کيتسکاج قزانلر آراسنده نى اشلرگه کيرک ديگان مسئله ده اختلاف چتدى؛ بعضلرى استانبولده سلطان غه تابع اولونى، بعضلرى روسيا غه تابع اولونى، بعضلرى قريمدن ايکنچى خان صوراب آلونى تيلير ايدى. قزان خلقلرى آراسنده موسقوا طرفدار لرى کوب اولوش تشکيل ايتلر ايدى. آخر سيد اوغلان ميرزا وآننک ايديشلرى موسقوا

کنازینه ایلیچی بهروب شیخ علی نی خان ایتوب بیرون
صورادیلر (۱۵۴۶).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان - شیخ علی نی بیلسکی
هم بالیتسکی اسمنده کنازلر، ۱۵نچی ایبول قزان تخینه کیتروب
اوپورتدیلر. قزان خلقینک نیتی، شیخ علی نی رسما گنه خان ایتوب،
اداره اشلرینی اوز فوللرنده طوتو ایدی. اوشبو سبیدن شیخ علی نی
اوزینک سراینه حبس ایتکان کبی، هیچ کم ایله اوچراشدرمی طوتدیلر.
چوره اسمنده بر میرزا شیخ علی و موسقوا طرفندن طوروب، شیخ
علی خلافینه اولغانلرنی اوگونله ب فاراسه ده، فائده بیرمه دی. همیشه شیخ
علی نی قصدیلر. آخر قزان بیوکلری نوغای اورداسندن صفا گرای نی
چاقردیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، چورا میرزا کیکاشی ایله قاچوب
ایدل بویینه توشدی هم کچکنه کیمه لر ایله موسقواغه قاچوب کیتدی.
خانلغی فقط بر آی قدر گنه اولدی.

اوچمیچی مرتبه صفا گرای خان - صفا گرای خان، قزان
خلقی چاقرماسه ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای و فریم دن عسکرلر
جیوب کیله ایدی. قزانغه عسکری ایله کیلوب کردی، کناز چوره کبی
موسکوا طرفدارلرینی اوترتدی، ۷۶ قدر میرزا هم توره لر موسکواغه
فاجدیلر، آنده باروب کناز ابوان نی قزان خلافینه فوتورتدیلر،
ایوانغه کیره ک بولغان معاوماتنی بیره باشلادیلر. قزانده غی نظامسزلق هم
ترتیبسز لکدن قزاننک ایگ صادق تبعه لری اولغان چیرمشرده بیزب
بتدیلر. ترتیبسز لکدن فائده لانبوب قزان توره لری، چیرمشر اوستینه
آغر یاساقلر ساللر ایدی. بولار آخر کناز ایوانغه اطاعت عرض
ایتوب ایلیچی بهردیلر، کناز ابوان شادلق ایله قبول ایتدی.

(۱۵۴۶) روسیه حکومتی قزان اوستینه ایکی مرتبه عسکر بیهردی، لکن ضرردن باشقه نرسه اولمادی.

۱۵۴۷ نچی یل کناز ابوان ۱۷ یاشینه يتوب اویله ندی. وشول کونگه قدر یورتلگان کناز اسمی اورنینه تسار (چار) اسمنی آلدی. غایت کوب عسکر ایله قزانی آلو ایچون قزانغه سفر ایتدی. قش کونی اولسه ده، همیشه یاغور یابوب توردقدن، یوللر غایت ناچارلانندی. ایدل اوستینه صوتوشدی، بوزلار تیشلوب کوب عسکر وقوراللی ضائع اولدی.

ابوان اوزی هم کوب قینلقلر کوردی. اوشبو حالدن شوملانوب نیرنی گه یتمه سدن ایلك بیک فایغروب فایتوب کتدی. کناز سیر بیر بانی هم ییلسکی ایله شیخ علی نی بارلق عسکری ایله قزانغه بیهردی. شیخ علی اوزینک تاتار عسکرن هم برگه آلدی. قزان عسکری ایله قزان یاننده آرچا قرینده بولقشوب صوغشیدیلر. قاتی صوغشده قزان عسکری یکلدی. گریک اسمنده بر بهادرلری شهید اولدی.

اوشبو کونگه قدر قزانلرک، اوزلرینه قیاس ایتلمه سلک درجه ده کوب بولغان، روسلرغه یکللی کیلولری، زور یگنلکدن باشقه بر اش توگل ایدی. روسلر ایله اوزلکسز صوغشو آلارنی قاقشانا ایدی، لکن قزانک اصل ضعیفگی بوسیدنگنه توگل ایدی، الوغ محمددن صوک قزان نختینه زور اقتدار ایه سی بیک تدبیرلی خانلر اونورغانلری یوق ایدی. مملکتک فوئله نوی، اقتدارنک آرتوی حقنده، توبله ب فایغوغان کیشیلر یوق ایدی.

اوشبو واقعه دن ایکی یل صوک صفا گرای اوزینک سراینده

بىك تېز وفات ايتدى. اوزىنىڭ اورنىنە ۲ باشلىك اوغلى اوتامىش گراى ايله اوتامىش گراينىڭ آناسى سېونىيىكە فالدى (۱۵۴۹ م، ۱۹۵۶ ھ). صفا گراينىڭ خانلىق مەدنى (آرادە توشكان وقتلرن سانامغاندە) ۲۵ يىل قدر اولدى. اول قزان خانلرىنىڭ اوزلرندىن، و آرتق تەدبىرلى اولماسەدە، افتدارلىرىندىن ايدى. صفا گراينىڭ خانلىق وقتلىرى قزاننىڭ ايك معمر، باى وسوداسى فونلى وقتلىرى ايدى.

سېونىيىكە - اوتامىش گراى - قارت خانلرنى دە اعتبار ايتى تۇرغان قزان خانلىرى، اوتامىش گراينى، خان بولماغاندىن غنە خان ايتوب طانودىلر. قزاننىڭ ادارە اشلىرى اوتامىش گراينىڭ آناسى اولغان سېونىيىكە فولندە ايدى. قزانلىر، همان اوز آرالىرىدە كىمگە تابع اولورغە، كىمى خان ايدىرگە دىگان كىبى اوزلرىنىڭ كىلە چىكلىرى اوچون خطرلى اولغان نزاغلىردە دوام ايتدى.

بۇندىن باشقىدە اوز آرالىرىدە بىر بىرسىن اوتوشوب، قوشوب طورالر ايدى. بو اوزلىكىز قىتەندىن قىچوب، اون مىڭ قدر قزاننىڭ موسكوا طرفدارلىرى موسكوا خىدمىتىنە كىردىلر. موسكوا حكومىتى قزاندىن اولغان اوشبو باشسىزلىقدىن مطلق فائىدە لانورغە، اوشبو فرصتدە قزاننى آلورغە كىرەك دىب نىت ايتوب قويدى.

قزانلار، كىناز اېواندىن صلح صوراب اېلچى يەردىلر. اېوان ھىچ چوئىلى جواب وېرمەدى ھىم روسىيەنىڭ ھەر طرفىدىن عىسكىر جىبارغە بو يوردى. كامىل عىسكىر حاضرلە نوب بىتكاچ، كىناز پورى ايله شىخ علىنى قزاندىن كوچوب كىتىكان مىسلمانلارنىڭ ھەمە سنىدە بىرگە آلوب قزانغە سفر ايتدى. بو سفردە روس عىسكىرى بىك كىوب ايدى، بو قدر عىسكىر قزانغە بارغانى يوق ايدى. ۱۴ نچى فېورال (۱۵۵۰)

ایوان جمله عسکری ایله قزان کریپوستی آستینه کیلوب توفنادی. عسکرنی کامل روتلهب طوبلرنی تیوشلی اورنلرینه قوردیلر. بتون قزانی تمام احاطه ایتوب بندیلر. کناز ایوان، اوز عسکری آراسنده قزدروب باطرلاندروب یوری ایدی. عسکرگه بر یولی کریپوستقه هجوم ایتوب قزانی آلو اوچون تدبیرلر قوروب یوردی. بو وقت قزاننک خانن مریهلری بیشکده تیربه تو ایله مشغول ایدیلر. قزاننک زورلرندت بعضلری اوشبو بختسز کونلرده ایوان حضورینه کیلوب قزان خلافینه خدمتکه کرلر ایدی.

قزان اچینه، ایمن آغاچندن بنا ایتلگان کریپوستینه روسلر هر طرفدن طوبلر ایله آتالر ایدی. کناز قلعهنی واندر و اوچون هر تورلی چاره لرنی قارادی، نیچه کونلر بوینیچه طوبلرنی آطردی، لکن فائده چقمادی. آخر کنازنک فرمانی ایله آلتش مک روس عسکری بر یولی کریپوستقه هجوم ایتدیلر. قزانلیر روسلرنی شهر قاپقاسینه یهرمه دیلر. اوشبو قورقنچلی وقتلرده قزاننک غیرتلی عقللی ملکه سی سیونییکه، کریپوست اوستینه منوب اوزی قوماندالر بیرب یوری ایدی. بیوک کناز اون کون بویى صوغشدی، هیچ فائده کورمه دی. فیورال آخرلری ایدی؛ کونلرده جنلوب، قارلراری باشلاغان ایدی. احتمال بوللرده اوزلوب کیتەر دیب (۹) یاش هم غیرتلی کناز ایوان قایغولی حالده ۲۱ فیورال بتون عسکری ایله قزانندان ایله نوب قایتوب کیتدی. کناز اوزینک نورققانلنن قزانلرغه بلگرتمه س ایچون هم قزانلر قوا چقماسونلر دیب اوزی خاص عسکری ایله جمله عسکرنک آرتندن باردی. قایتیشلی زویه صووینک بوینده توفنادی. شیخ علی نى بته کلهب زویه

صووينىڭ سول ياغىدا غى طاوغە مندى، شول طاونىڭ صوغىش ايچون اوڭاى اولوون ملاحظە ايتوب، شوندا بر شهر بنا ايتونى معقول كوردى، قزان ميرزالرىدە اوشبو اشنى معقوللە دىلر.

ايۋان قايتوب كىشكاج قزان معتبرلىرى صفا گراينىڭ آغاسى صاحب گرايگە اوشبو مضموندا مکتوب كوندردىلر: «قرداشىڭز صفا گراى وفات اولوب بيشكده بر اوغلى قالدى، قولمىزغە آلوب طوردى. كافرلر خانمىڭ وفاتىنى بلوب، اوستمىزگە بى حد عسكەر كوندردىلر. الله تعالى نىڭ عنايتىدە سىزنىڭ دولتىڭىزدە كافرلرنى قروب قاجردى. اما كافر كبرى كىلور دىلر. ايمدى باش كىدە چك آياق پايدا ولهدا التماس ايدەمىز: بىزگە خانمىڭ اوغلى بولك گراىنى بىزگە خان قىلوب يەرسە كىز ايدى». صاحب گراى خان، بولك گراىنىڭ بىك ياش اولوى سېيىدىن، دولت گراى اسمىدە قرداشنى قزان خانلىغىدە يەرون اوتنوب سلطان سليمان قانونىغە عريضە وىردى. سلطان قزان ابلە قىرىم برلەشسە، قرىمنىڭ استقلال اعلان ايتون اويلى ايدى. رخصت ايتەدى. سلطان طرفىدىن قرىمغە تەيىن ايتلىگان پاشالار ايۋاننىڭ دوستلىرى ايدى. آلاىر بو عريضەسى سېيلى صاحب گراىنىڭ اوزىنى عيىلى ايتوب كوزسە تدىلر. اوشبو فوتقى سېيىدىن صاحب گراى خان تلف اولدى. شولاي ايتوب قزانلر بو طرفىدىنە فائىدە ايتە آلمادىلر.

روسلر قايتوب كىشكاج قزان خىلقلىرى نوغاي ميرزاسى وسېونىيىكە نىڭ آتاسى اولقان يوسف ميرزانى مەسكە وگە صلح سوراو ايچون يەردىلر. يوسف ميرزا بىك عقللى وتىدىرلى كىمە ايدى. مەسكە و ابلە قزان آراسىن كىلىشىدرو ايچون بىك طرشدى.

اول قدر آدم قانى توكمىنىڭ قرآندەدە انجىل دەدە حرام بولغانىن سويلەدى. ايوان صلحنى قبول ايتمەدى، بلكە اگر قراننىڭ زور امىرلردىن بيش آلتى كىشىلىرى كىلسە بن صلح شرطلارنى آلارغە سويلەرمەن دىدى.

بونىڭ سوڭىدە شىخ على ھم ئوقۇلاب يىوڭ كىنازلر قومانداسىدە قران طرفىنە يىك كوب عىسكەر حاضرلەب يىەردى. زوىە شىھرىنى بنا ھم آندە چىركاۋ سالو، ھر وقت قرانغە ھجوم ايتوب طورو ايلە يىوردى. اوشىبو عىسكەر ايلە بىرگە ۵ يوز قدر قراندىن قانچوب بارغان خىلقلر، كوب عىسكەر ايلە ۋىياتقە ولايتىدىن بىختىيار روزىن اسمىدە مىسلمان كىنازى حاضر اولدىلر.

كىنازلر، شىخ على ايلە قران يانىنە نىكاج ايدىل اوستىدە نى قدر بورام (بىراۋاز) اولسە جىملەسىنى قولغە آلدىلر. قران خىلقىنىڭ چىتلر ايلە خىبرلەشو و بورشولرىنە يول قالدىرى، رسىي صورتدە قران بىرن صور بىلغەسىدىن كاما ۋىياتقە بىلغەلىرىنە قدر اورنلردىن مىحصارە ايتدىلر. زوىە طاۋى باشىنە روس طوون قىداداب زوىە بىلغەسى تىرەسىندەگى قارانغى كوب آغاچلى اورماننى كىسوب، زوىە شىھرىنى بنا ايتەرگە كىرشىدىلر (۱۵۵۱، ماى ۲۴ نىچى كون)

زوىەنىڭ بناسى ۷ آطنەدە تمام بولدى. چىركاۋ سالندى، روسلر كامىل نغوب ايتدىلر. تىرە ياقىدەغى چىرمىش ھم چواشلر روسلرنىڭ بواشلرن كورب طوردىلر؛ قران خىلقى روسلرنىڭ اوشىبو اشلىرىنە بىرسوزدە ايتە آلمادىلر. آلا راطاعت ايتىمەگان صورتدە، روسلرنىڭ كوب زىيان كىترەچىگن بلدىلر. آنىڭ اوستىنە دىخى قراندىغى تىرتىسىزلىكىدىن فائىدالانوب، ولايتدەگى تورەرلر خىلقلر اوستىنە كوب و بىرگولر كوتەرتىكانلر

ايدى. اوشبو سبيلردن طاو ياغى چيرمىشلىرى شىخ على حضورينه، زويه فالاسينه كيلوب اطاعت ايندىلر، اوزلرينك بيوكلرن موسقواغه ايوان حضورينه يبهرديلر. ايوان اوشبو چيرمىشلىرى اوزينك سراينده زورلاب قوناق ايندى؛ آلارنك كوكلنن طابو ايچون آلتون كمىشنى قزغانمادى، اوج يلغه قدر آلاردن توله و فلان آلماسقه وعده ايندى. هم شولاي ايتوب قزاننك طاوياق (جنوب) قسبده براوق آطى روس قولنه كردى .

اوشبو وقت قزان اچنده، منافلق، برسى ايكنچيسنه خيانت ايك آخري چيگينه يتكان ايدى. هيچ بره وايكنچيسينك سوزن قبول ايتى، هر كم اوز فكرينه اوزى پادشاه ايدى. سيون بيكه خلقلرنينك اوشبو حاللرينه آچنوب يغلاودن باشقه بر اش اشلى آلى، هر تورلى چاره لرغه يابشوب قاراسده، ينه اتقافىزلق سييندن چاره سز قالا ايدى .

قزان خلقى بكرى مكدن آرتق عسكردن طورغزا آلبلر ايدى. اوزلرى ايكي گه بولنگانلر ايدى: بر قسم خلق، صوغشزغنه روسباغه بيرلورگه كبرك ديلر؛ ايكنچى قسم بوگا اصلاً رضا بولبلر ايدى. بو صوكتى فرقهنك باشلى فوشاق اوغلان اسمنده بر قريم ميرزاسى ايدى. سيون بيكه نك بارلق فكرينه قولاق سالغان كهمده اوشبو ايدى. بتون قريم فرقهمى فقط فوشاق طرفنده ايدى. فوشاق قلچن طوتوب: بز كافرگه اوشبو قلچدن باشقه بر نرسده بيرمىز، بز روسقه اصلاً قل بولماز! دى ايدى (۱). قزان

خقلرى آگا قاز تىخى سېنى اوتامش گراى خان نى واوز گە مخالف اولغانلرنىڭ بارسىندە اوتروب، سيونىيىكەنى نىكاھلانىوب، اوزنىڭ خان اولورغە نىلىسك - دىب تھمت ايله جواب بىرەلر ايدى .

قوشاق اوغلان و اوشبو قريم فرقىسى اوزلرنىڭ قزان خقلرى قاشىندە اصلاً اشانچلىرى فالماغانىنى، حتى قزانلىرنىڭ بولارنىڭ بارسىندە اوتروب بىرورگە تەلەگانلرنى بىلوب، چارسىز، ۳ يوز قدىر اولوب قزاندىن چىقوب كىتىدىلر (قوشاق غنە اوزىنىڭ خاتون و بالا چاغالرنى آلدى) . قزان ھەر طرفدىن روسلر طرفدىن محاصره ايتلىگان ايدى؛ يوللارنىدە روس عىسكىرى قارشى كىلدى، اوزلرى ۳ يوز قدىرگە ايدىلر . بىك كوب بولغان روس عىسكىرىنە قارشى صوغشىدىلر . فقط فرق بىش جانغە فالغانغە قدىر صوغشوب شھىد اولدىلر . قوشاق ۴۵ ايدىشى ايله روسلرغە اسىر توشدى . موسقواغە بىرلدىلر . آندە دىنگە كويچە نوب، قبول ايتىمە ذكلردىن، بر زور ميدانە آصلدىلر .

سيونىيىكە - اوتامش نىڭ اسىر بولووى - قزان خقلرنى قوشاقلرنىڭ واقىلەلردىن صوڭ، ايواندىن شىخ على نى خان ايتوب بىرون صورادىلر . روس كىزلىرى ھم ايوان، قزاننى عقللى پادشاھى سيونىيىكە سىندىن آبرماغان صورتدە، شىخ على نى خان ايتوب بىرودە فائىدە بولماغانن آڭلىلر ايدى . ايواننىڭ اوتىكان زور غىرتلى صوغشىندە موفىقتىسىز قايتوويدە مطلقا سيونىيىكە نىڭ سىياسىتى سىبىندىن اولوى آلازغە معلوم ايدى . قزان ايلچىلر بىنە ايوان صلحنى قبول ايتىمك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى :

(۱) قزاننىڭ رىسى خانى اولغان اوتامش گراى ايله آناسى سيونىيىكەنى ھم موسكوادە اوتىرلىگان كىزلىردىن طول وىنىم قالغان خاتون و بالا چاغالرنى موسقواغە بىرورلر،

(۲) قزاننک طاو یاق قسیمی بتونلهی موسقوا قولنده فالور.

(۳) قزاندهغی جمله روسلر آزاد ایتلورلر.

روس کنازلری اوشبو شرطلرنی قزان خلقی آلدینه کیلوب اوقودیلر؛ قزان خلقی طاو باغینی بیرورگه اولده رضا اولمی طور سه لرده، ینه رضا اولدیلر.

الوغ محمددن صوگ بر خانقده نصیب بولماغان تدبیر هم عقلمه مالک بولغان خانملری سیونیکه ایله اوغلینی روسقه بیروب یهرونی ده قبول ایتدیلر. اوچ کون بوی اوشبو صلح شرطلرینه تورکم تورکم کیلوب فول فوبدیلر. روس مأمورلرینده صلح شرطلرینی یرینه کیتورگه کرشدیلر. ایکنک اول سیونیکه ایله اوتامیش گرای خان روسیه مأمورلرینه ویرله چک ایدی.

۲۵یل قدر خان خاتونی، صوگندن اوزی خانم اولغان عقللی سیونیکه صبرسزلیق ایله بغلارغه کرشدی. چونکه آنی موسقواغه بیروب یهرونی اوزینک خلقی قبول ایتدیلر. سیونیکه نی قزانندن آلوب کیتهر اوچون، کناز سیریرانی کیلدی؛ سیونیکه گه کروب، اوزینک آلورغه کبلیکان ایکانن سویله دی. شول کوندن اعتبارا روس قولنده اسیر اولوب قالاچفن عرض ایتدی. سیونیکه، الله ننگ تقدیری شولایدن - دیدیده یوز توبه ن هوش سز اولوب یرگه یغلدی. شوندهغی خلق اثرله نوب، سیریرانی نی اوتررگه تله دیلر، لکن قزاننک اولوغلری خلقنی یه رمه دیلر. سیونیکه ننگ سرایندهغی جمله قدرلی قیمتلی نرسلرن اون ایکی کیمه گه توبه ب تولتردیلر. سیونیکه کیتهر وقتنده خان مسجدینه کروب نماز اوقودی. مسجد یاننده غنه اولغان صفا گرای خان قبرینه واروب بیک قاتی

يغلا رغه كىرىدى. هم اوزىنىڭ سىوكلى ايرى صفا گىراي گە خطاب ايدوب بيتلر ايتدى. اوزىنىڭ نىچە يللر خان اولوب جاني تنى ايله خدمت ايتكان خىلقلرى بو كون عهد و پىمىنلر نى بوزوب، اوزىنىڭ دشمانينه اسير ايدوب بىر يەر ولرندن شكايىت ايتدى. صفا گىراي گە: آج فبرگنى ا مېن ده، بو قدر عذاب و خورلقلر كورمى، سىنىڭ كىبى راختلە نوب قېردە ياتايىم. آج فبرگنى، فوجاغىكا كرىم» دى ايدىدە اوزىنى قېر اوستىبە كوتەر وب طاشلى ايدى. فقط مرحمتسىز قېر آچلى بارلى ايدى.

سىونىكە نىڭ يغلاوينە، كىناز سىر بىر يانى اوزى هم توزە آلى يغلادى. بتون جبولغان خلق يغلادىلر. قرانىڭ بىوكلرى سىونىكە نى يوانوب قارىلر ايدى. سىونىكە نى آفرىلىق ايله گنە پادشاهلر رغه مخصوص آرباغە او طور توب زىنتلى كىمە گە آلوب باردىلر. اوغلى اونامش گىراي هم ياننده ايدى. بتون قران خلقى برسى قالى ايدل بويىنە اوز اتا توشدىلر.

مانور سىونىكە نىڭ فايغودن اصلا توسى قالماغان، تمام صارغايغان ايدى. كىمە گە او طور تىدىلر. كىمەلر قوزغالوب كىتىدى. سىونىكە اوشبو اورنده يغلى، يغلى غايىت اثرلى و غايىت موكللى بيتلر او قودى. «اى بختسىز شهر! سىن ايلك بال يلغەلرى آغزا ايدىڭ، ايندى تمام قان يلغەلرى آغزا چاقسلىڭ» دىب ايتە ايدى. بتون قران خلقى يغلاب قالدىلر (۱). ۱۵۵۲ سنە، ۵. آوغوست.

(۱) سىونىكە نىڭ اوشبو حاللرى و ايتكان بيتلرى، ۱۷۹۱ نچى يلدە.

پىتربورغدە نشر ايتلگان «Исторія о Казанскомъ царствѣ» بوحاللىرى كوزى ايله «неизвѣстнаго Сочинителя»

اوپچىچى مرتبه شىخ على خان. - سبونيکه اوز اتلغاچ شىخ على روس كنازلىرى هم عسكرايله زويه دن قزانغه كىلدى. بتون خلفدن بيعت آلوب، خان سرايى تازا زىروب ۱۶ نچى آوغست بولگا كف وخابارف اسمنده كنازلىر قولنده ۳ نچى مرتبه تىختكه او طور دى. تىختكه او طور غاچده قزانده غى جمله روس اسيرلرن آزاد ايتدى؛ اوشبو اسيرلرنك مجموعى نىچه مكلر مقدارنده ايدى. بمضلى ۲۰ يللار قدر اسيرلكده فالغانلر ايدى. جمله سى كىمه لر ايله موسقواغه اوز اتلدىلر. اسيرلرنك قوتلووينه روس خلقى رسى بيرام ايتدىلر.

صلح شرطلىرى كامل بيرينه كىلدى. قزانده همانده اوشبو شرطلرغه رضا اولمى قالغان بعض كشىلر بار ايدى. روس عسكرى بولارنى ؤولغا هم قاما يلقه لرينه آتدىلر هم اوتردىلر. بوندان صوك قزان يىخشى صورتده طنچلانغان كىبى بولدى. روس كنازلىرى قايتوب كىتدى؛ تىك كناز خابارف يوزلب عسكرايله شىخ على نى صاقلاو ايچون قزانده فالدى. قزان خلقلىرى اوزلر ينىك طاو ياق يرلر ينىك روس قولينه كروندن غايت كوئلسز ايدىلر؛ آلارنىك خانلىرى اولدقندن شىخ على ايوانغه: «مىن قزانلرنك خانلىرى اولدقمىن، آلارنى طنچ حالده اداره ايتو قايغوسن قارارغه مجبور مىن. حالبوكه طاو ياق قسى قزانغه رسماً بيرلوب طور ماغانده اصلا طنچلىق بولومىكن تو گل.» دىب نكرار خبر كوندردى؛ قايتاروب

«...не извѣстнаго Сочинителя» بو حاللرنى كوزى ايله

كورب بلگان بر روس طرفندن يازلغان ص ۱۴۰ - ۱۵۳ .

بز اوشبو اثرنىك مهم اورنلر ينى هم اوشبو بيتلر ينى ترجمه ايتدىك،

آبرم صورنده نشر ايتىمىز. ان شاه الله .

بيرون، هيچ اولماغاندە، يارلى مقدارن اولسون قايتار وون صورادى لىكن ايوان قبول ايتمەدى.

شېخ على قران خلقى ايله بر قدر طنچ طور و قايقوسندە ايدى، روسلر و روس مامورلىرى اوچون بو اوگا بلى نوگل ايدى. شونىڭ اوچوندە آلا ر شېخ على ايله خلق آراسن بوزارغە طرشالار، اوگا بلى اورن كېلىگان صاين، شېخ على گە بالغانلاب: «قرانلر سېنى خانلقدن توشورب اورنكا نوغاي يا كه استرخاندن خان آلورغە طرشالار؛ سېن آلارغە يخشىلىق تلبىسك» دېب ايتەلر ايدى. شېخ على بو بالغانغە تمام اشاندى؛ بر كون اوزى شېهەلەنگان قران زورلردن يتمشلەب تورە وميرزالرنى اوترتور اوچون اوزىنىڭ سراينە فوناقغە چاقردى. خلقلر جبولوب اوطورغاچ، شېخ على اوزىنىڭ بيوروب قويغان روس عسكرىنى فوناقلر اوستىنە كرتوب جملەسېنى صويدردى. بو سېيدن قران اچندە يك زور فتنە قوبدى؛ ايكى كون بو يى قران اوراملرنده آدم قانلىرى يلغە بولوب آفدى. كوب آدملر قراندىن قاچدىلر، بتون خلق شېخ علىدىن بيزدىلر. بو واقىئەنى كنان ايوان ايشىكچ آداسف (۱) اسمندە بر كنانى شېخ على يانينە يبردى. «قراندىغى فتنەنى باصو اوچون روس عسكرىن كرتى مېكن نوگل» دېب خبر ايتدى. شېخ على كنان آداسف قە: «اگر كنان حضرتى قراننىڭ طاو ياقى قىسمن قايتارسە، مېن قراندىغى فتنەنى باصونى اوستمە آلامن. اگر قايتارماسە مېن موندە طور مېمن؛ خانلقىنى طاشلاب، بيوك كنان يانينە مەسكە وگە قايتامن، اما اوز قولم ايله قراننى مەسكە وگە بيورگە قولمدن كېلى. اگر مېن موندى اشلر اشلەسەم، مېملىنلر مېكا قىامت كونيئە قدر لعنت اوقورلر. اما

مېن اوزم قزاندىن كېتكىچ، سزنىڭ قزاننى يىكل صورتىدە آلووغز
 اوچون ھەر نورلى چارەلرنى قارار مېن « دېدى. كىناز آداشف،
 اوشبو خېرنى ايوانغە سويلەدى. بو وقت مەسكە و دە قزاننىڭ كاشرف،
 على مردان اسمىندە مېرزالىرى بار ايدى. آلاز كىناز ايوانغە: « شېخ
 على خلقنى جفالى، آلازنى ھېچ تېوشىسىز اورىندە طاللى. شونىڭ اوچون دە
 قزان خلقلىرى شېخ علىنى بىردە ياراتمىلر. ا اگر كىناز حضرتى شېخ
 علىنى توشورب آنىڭ اورىنى مەسكە و دن بر روس نامېستىك قويسە،
 خلقلر بىك يىخشى اطاعت ايتەرلر ايدى. بىز شېردن چىغوب آوللرغە
 طارالوب اوطورور ايدىك» دېب سويلەدىلر. بوسوزنى ايوان مەقول
 كوردى، كىناز آداشفنى شېخ علىنى توشور و اوچون قزانغە
 يەردى. اول قزانغە بارغىچ شېخ علىگە « ا اگر سېن قزانغە روس
 عىكرىنى شول كويگە گنە قېول ايتوب آلساك، كىناز ايوان سىكا
 بىك كوب رحمت اوقور، حرمتلەر، ھم كوب وظىفەلر آلورسك»
 دېدى. شېخ على موڭا قارشى: « مېن ايندى قزان دە اوچىنى مرتبە
 خان بولدىم؛ ھېچ بىرندە اوگمادىم. مېنم بىختم آبرويم يوقدر. حاضر
 مملكت صاقلاو نوڭل، اوزمىنى صاقلاودىدە عاجز مېن. مېن تىختى
 اوزمە مناسب كورمىم ھم طاشلىم. اما سزنىڭ قزاننى يىكل آلوگىز
 اوچون ھەر نورلى چارەلرنى قارار مېن؛ سوڭىدىن تەلەسەگىز صلح
 ايلە، تەلەسەگىز صوغش ايلە آلورسىز. اما اوز قولمىدىن بىرە آلمىم،»
 دېدى. كىناز آداشف رضا بولدى. شېخ على بىر كون قزاننىڭ بارلىق
 طوبىلارنى اشدىن چىقاروب بوزدى دارى صىندوقلر يىك ھەسەن بىكلەب،
 ياشرب زوبە فالاسىنە يەردى. مونىڭ سوڭىدە اوزى، اوزىنىڭ
 خىدمەتكارلىرى ھم قزان زورلىرىدىن بەغىلىرى ايلە وياندىغى روس

عسكىرى ايله، «بالق طوتارغه» دىب يالغانلاب، قزاندىن چغوب كىتىدى. قزاندىن كىتىكچ ياندىغى قزان ميرزالىرىنى: «سىز مېنى خانلقدىن توشورورگە طرشىدگىز» دىب اوزون ايتوب اورشدى. زويه گە بارغاچ بو ميرزالىرنىڭ بارسىنى اوترتىدى.

ايۋان قزان نامىستىك لىگىنە زوپە گو بىرنا تورى كىناز مېكولىنسكىنى تەيىن ايتكان ايدى. اول قزانغە باروب خلققە: ايندى اشلىرىز تله گانچە: شىخ على عزل ايتلىدى؛ حاضر كىناز ايۋانغە اطاعتكە يىىن ايتىگىز» دىدى. خلق: سىن زويه دن چاقون وبورناش ميرزالىرنى بىز گە بىرسەك بىز قبول ايتەرمىز، آلاز كىناز ايۋاننىڭ قزان خلققە شىقتى بولون اوستلر نە آلسونلر. آلاز كىناز لر گە قانشوب، روس تەسى بولوب بورگاچ كىنازنى يىخشى صورتدە بلورلر» دىدىلر. بو ميرزالر قزانغە كىلىدىلر، فتنە باصلدى. نامىستىك مېكولىنسكى گە خان سىراىن حاضرلەر گە كىرىدىلر. شىخ علىنىڭ عائىلە سن زويه گە اوزاندىلر، كىناز مېكولىنسكىنى چاقىدىلر. كىناز كىلىدى. خلق ۋولغە بويىنە توشوب قارشى آلدىلر. كىناز مېكولىنسكى اوزىنىڭ عسكىرى ايله بىش بالتادە طوفنادى. نرسە لىرن يوكلەب يوكلەب اوزىنە حاضرلەنگان سىراىغە بىرە ايدى؛ «قزاندى فتنە چىقىدى» دىب خىر كىلىدى. فتنەنىڭ چىغويىنە كىنازنىڭ اوزى بىرگان چاقون ميرزالر سىب بولدى: آلاز روسلردن اوركوبكنە تورغان خلققە: «روسلر سىزنى بتونلەي اوتروب، بتون نىگىزگىزنى بىررگە كىلىدىلر» دىب ايتدىلر. شول سىبىدن بتون خلق فورقوب غىرتكە كىلىدىلر. بتونسى قوراللاندىلر، شەرنىڭ ۋاپاسىن بىكلەدىلر. تورلى امىر ھم تورلر

خلقىنى اوگوتلەپ قارادىلار، ھېچ فائىدە بولمادى. روس كىنازلىرى
 ومېكولىنسىكى دە خلقىنى تىنچلاندىروزغە طرشدىلار، تورلى وعدەلەردە
 ايتدىلار؛ قزانلارغە قارشى: «سزنىڭ سوزىڭىزگە اشانورغە يارامى.
 سزنىڭ بارسىدە ھىلە گنە؛ شېخ على اوزىدە شول سوزنى سويلى
 طورغان ايدى» دېيىپ جواب بېرىدىلار. كىنازلىرىنىڭ يانلىرىدە عىسكىر
 كۆپ بولسەدە ايواننىڭ رىختىدىن باشقا صوغشونى مەقۇل كۆرەلەيدىلار،
 زويەگە قايتىدىلار، آندىغى قزان مېرزا وتورەلىرىنى ھېس كە
 يابدىلار. كىناز شىرىمىنىڭنى موسكواغە يەرب ايوانغە خىر ايتدىلار
 (۱۵۵۲، مارت ۲۴).

بۇ وقتلار مەسكەو كىنازىنە، قزاننى آلفانچە صوغشۇ اوچون،
 ايك اوڭا بىلى وقت ايدى. ھېچ بىر خۇفلى اورنى يوق ايدى: اول ايدى
 غىرب طرفىدە غى پادىشاھلار ايلە اتقاق ايتكان؛ قىرىم نىڭ صاحب گىراى
 خان وفات ايتدى؛ استرخان خانى يغمورچى روسياغە دوستلىق
 كورسەتوب عىسكىر ايلە ياردم بېرە؛ استرخان نىڭ زور كىنازلىرىدىن
 قايبولا مېرزا مەسكەو دە جان على خان نىڭ قىزىنە اويلەنوب، رىسى
 قانن آتاسى اولغان كىناز ايوانغە ھەر تورلى تىدىرلەر كورسەتە ايدى.
 نوغاي كىنازلىرى روسيا ايلە تجارت ايتشوب دوستلىقىدە طورالار
 ايدى. شول وقت روسيا اوچون ايك قورقنىچ اولغان
 استانبول نىڭ سىلطانى سىلېمان قانۇنى نىڭ قىرىم (كفە) دە غى
 روسيا باشلىرى ايواننىڭ دوستلىرى ايدىلار. آلا قزاننى سىلطانغە بتونلەي
 روسيا قولنىدە وروسياغە فقط عاصى ايدىكەنە كورسەتەلەر ايدى.
 سىلطان اوزى قزان ايلە قىرىم نىڭ قوشلۇوندىن بىنى قىچاق مەلىكىنى
 كىلوب چىغۇوندىن قورقايدى. وشولاي ايتوب قزان نىڭ ايك آخىرى

ساعتده طاياندىقى وياردىم كوتوب طوردىقى سلطاندىندە ايوان امين اولغان ايدى. قزاننىڭ بىك كوب بولماغان خلقى كوندن كوت فتنەلەر ھەر روسلارغە كىتو سىبىلى آزا يوب، قزان تمام ضعيفلەنگان ايدى. ايمدى اوشبو وقت، عسكرى كوب ھەر بر كانز لرى بر اتقافدە اولوب، قوتلى، غيرتلى واوصال پادشاھغە مالك اولغان روسياغە ھىچ باشسىز، اچى فتنە ايله طولى ويكرى مكدن آرتق عسكرى اولماغان وبر يالغىزى قالغان قزان حكومتىنى آلو، اوستالق، بهادرلىق واقتدار اولغاندە، بىك قىين اش توگل ايدى.

كانز ايوان بتون روسيا شەرلرېنە: «خرستيان دېنسىدە اولغانلرنىڭ راحتى اوچون قزاننى طاپتارغە، خرىستيان دېنن يوقارى كوتەررگە وقت يىتدى» دىب اعلان ايتدى. ھەر شەردن عسكرلر جيارغە بيوردى. اوزىنىڭ قائن انىسى دانىل رامانوفنى اوزىنىڭ عسكرى ايله قزانغە بيوردى. ھەر طرفدن عسكرلر كاشىر، كالومنا، مورم شەرلرېنە جيولدىلر. كانز غورباتسكى ايله پىترشويبىسكى مەسكەو عسكرى ايله نىژنى نوۋغوردقە كىتدىلر؛ كانز ميخائىل گلېنسىكى كاما طرفلرېنە كىتدى، آندە قلەلر، كرېوستلر بنا ايتدى. كانز ايوان زويە، كاما ھم ۋيانسكا طرفلرېنە غى عسكرلرېنە قزانلرنىڭ ايدل آرقلى يورى تورغان بورام (پىراواز) لرىنى آلورغە قوشدى. مونك صوگندە كانز ايوان اوزىنىڭ كانز لرىنى جيوب وشىخ علىنى قاسم شەردن چاقروب كىتروب كىكاش مجلسى ياصادى. قزانغە اوزىنىڭ باراچاغن سويلەدى. كانز لرنىڭ بعضى ايواننىڭ مەسكەودە قالوون، كوبرەك كانز لر ابلە شىخ على كانز

بارسه ده فش بارو وینی معقول کوردیلر. شیخ علی ایتدی: قزان تیره سی غایت صازلق واورمانلق بولغانلقدن صوغش اشاری اوچون اوکایسزیر؛ اگر قش کونی بارسا کز اوکای اولور. دیدی. کناز ایوان: ایندی کامل عسکرلر حاضرله نوب وکوبسی کیتوب بتکان، آز قلمر اسبابلر حاضرله ننگان، ایندی قشنی کوتیمیز بارامز-دیدی. شیخ علی گه اوزی ایله برگه بولاچاغن سویله دی. آکا کوب هدیه لر بیر قاسمغه خان ایتدی. سکز آیدن بیرلی مهسکه وده طورا طورغان سبونبیکه نی (علی کره منها) هدیه ایتوب شیخ علی گه بیردی (۱۵۵۲ سنه مای آبی).

بو وقت قزان خلقلری سلطان دنده، باشقه سندنده یاردم کیلوندن امید اوزب، نوغای میرزالرندن اوزلرینه خان صورادیلر. نوغایلر قبول ایتوب یادکار بن قاسم نی خان ایتوب، ۵۰۰ قدر نوغای عسکری ایله فزانغه بپردیلر. قزان وزوبه طرفلرنده اولغان روس عسکری اوشبو خان ننگ کیلون ایشتوب قزانغه بتمه سدن ایلک بترو نیتی ایله، خان ننگ کیلور یولینی بیکله ب، طونارغه اجتهاد ایتوب کوتوب طوردیلر. یادکار بیش بوز قدرگه آطلی عسکری ایله روس عسکرینگ اورتاسندن اوزوب کبتدی. روسلر بر اش ایته آلی فالدیلر.

یادکار خان - . یادکار خان استرخان خانی قاسم خان ابن سید احمد خان ننگ اوغلیدر. اول فزانغه کیلگاند ۱۹ یاشنده ایدی. قزان خلقلری یادکارغه صداقت ایچون یمین ایتدیلر؛ یادکار روسبا ایله ایلک آخرغی صولووینه قدر صوغشاچاغینه آنط ایتدی.

قزانلر اوزلرينىڭ خانلىرى اولغاچ طن آلدىلر، كوكللىرى كوتەردى. البته صوغش اسبابلرن هم قارى باشلادىلر. روسياگە اطاعت و عهد ايتكان طاو ياغى چيرمش و چواشلىرى اوزلرينىڭ عدل خواجەلىرى، قرداشلىرى و دوستلىرى اولغان قزانلرنىڭ حال و قوت آلغانن كورگاچ، روسباغە اولغان عهدلرن بوزدىلرە قزانلرغە تابع اولدىلر. حقيقتادە بو چواش، چيرمش، آر كېي خلقلر ايله بلغارلر (قزانلر) آراسىندە بىك تيرەن و نىچكە معنالى علاقلار بار ايدى؛ آلار هر بر آورلقنى قزانلر ايله برگە كورب آلارغە هر جەندن ياردم ايتەرگە و روسلارغە بتونلەي دشمانلق كورسە تورگە كرشدىلر. قزان، زويه تيرەسندەگى روس آطلاي عسكرلرلرنىڭ آطلرن سوروب آلوب كېتەلر، آزقلرن آلار و بعض اورندە صوغشالار ايدى. بو وقتلر زويه طرفلرنەغى روس عسكرى آراسىنە غايت فوتلى صورتدە آوز بوزلو (سىنغا) آروى طارالدى حتى عسكرلردن ككوبسى ئولگەلەدىلرە. كئاز ايوان نيزىندەغى كئاز غورباطسكى ايله كئاز شويسكىگە بارلق عسكرلىرى ايله زويه (اسويازسكى) گە بارورغە قوشدى.

روس عسكرى قزانلرنىڭ شول قدر اوزلرن صاقلارغە طرشولرېنى و چيرمشلرنىڭ صوگنى حاللرن كورگاچ، بز قزان خلقتى اوستىنە ناحق بارامز، آلارنىڭ يرلرن حقسىزغە ھلاك ايتەمز؛ اوشبونىڭ ايچون اللەتعالى بزگە اوشبو رنجونى يەردى دىب ايتەلر ايدى. موني كئاز ايوان ايشتكاج ميتروپوليت ايله برگە عسكرنى اورثوب: «سز موندە چاقدە چن چندان خدمت ايتوگە يىمىن ايتدگز، ايندى بوكون يوقبار اويغە توشوب فورقا باشلادگز.

الله تعالى بونك ايچون سزگه موندى آورونى يبهردى» ديه خط يبهردى. موندن صوڭ عسكر آراسندن فور فو كيتدى.

كناز ايوان ننگ قزانغه سفرى وصوغشى - . كناز ايوان يقينلى ايله كورشوب و ايسه نله شوب (۱۵۵۲، ايون ۱۶) نده مهسكه و دن چقدى. ۳نچى ايول فولومنه شهرندن زور عسكرىنى آلوب ۱۹ آوغست ايلك يبهركان عسكرلرندن باشقه يوز ايللى مك عسكر ايله (بولار آراسنده، آتقه منوب آناسىنى اوتقان، تاتارلر يك كوب) قزانغه باروب يتدى، قزان خلقلارينه: «قان تو كى شهرنى بير كز» ديب خبر يبهردى قزانلر نك زورلى هم يادكار خان اوز امضالى ايله «بز سزنى كوتوب طورامز» ديب جواب يبهردىلر. شيخ على جانن فدا ايتهردى بولوب يوروب طاوباغى خلقىنى ينه روسياغه اطاعت ايتىردى.

كونلر يك يغمورلى و بلچراق ايدى؛ روسلر قوراللارن كيمه لرندن يك آورلق ايله گنه چغاردىلر. بو وقت قزان اچندن قاماى اسمنده بر ميرزا ايوان حضورينه كيلوب، قزان اچنده گى جمله اشلردن خبر بىردى: بزايكى يوز قدر كشى روسياغه شول كويگه گنه بىر لوني نله دك، آلاز بزنك همه مزنى طوتوب آلدىلر. مين يالغزم قاچوب قوطلدم. يادكار خان، علمالرنك باشلى ملاقل شريف، ايرنېش ميرزا، چاپقون، آتاليق، اسلام، علكاى، ناريقف كيك، اسمنده گى ميرزالر خلقى روسيا خلافيه چاقرالر.

قزانده اوتوز مك قزاننك اوز عسكرى، ايكى مك يدى يوز نوغاي عسكرى بار. بر مقدار عسكر ايله يسانچى ميرزانى عسكر جيو اوچون آرچا طرفينه يبهردىلر. قزانده صلح تله وچى

برهودة يوق دىب سويلدى. ايوان موگا بىك شادلانوب
ميرزاغه كوب حرمت ايتدى. موندن صوگ كىناز ايوان جمله
عسكرىنى ترتيب ايتوب اورنلر تعيين ايتەرگه كرشدى. آلداغى
فرقه (بولك)نى آرچا قريينه، ايكنچى فرقهنى بولاق بويينه، شىخ
علىنى عسكرى ايله ايسكى زيارت آرتينه قويوب اوزى ؤولغه
يارينه يقين خان بولونلغنده قالورغه بولدى.

۲۳ آوغست قوياش چققاج جمله عسكر تهريلر كوتوروب
قلمهغه تابا قوزغالديلر. ايوان آت اوستنده عسكرىنى قزروب
ناموسلانديروب، دين اسمينه دعوت ايتوب اولگانلرنىڭ بالالرى
خزىنه دن طويدرلاچاغينه وعده ايتە ايدى؛ قزاننىڭ يانينه كىلوب
عسكرىنى ايكى مرتبه ترتيب ايتدى. جمله عسكر كبرك اورنلرنده
اورناشوب نى وقت قزان عسكرى چغفون كوتوب طورديلر.
يدى مڭلەب بر فرقه عسكر بولاقغه كوپر سالوب آرچا قريينه
چقدىلر، طاش كرىوستكه توغرى باردىلر؛ كرىوستكه ايكى يوز
صاژىن قالغان ايدى؛ قابقانى آچوب تكبير ايتوب ۱۵ مڭلەب
قزان عسكرى چقدى. روسلرنى بتونلەى طاراندىلر. اول آرادە
يقتىندەغى جمله باصانوب طورغان زور عسكرلر كىلوب ايتدى.
بىك قاتى صوغشدىلر. دشمان كوبەيگانن بىگگاج قزانلر اسىرلر
بىرب قابقادان قلعه اچىنه كروب كىتدىلر. روسلر بو كون قزاننى
تمام احاطه ايتوب آلدىلر. يپانچى مىرزا عسكرى ايله كىلمەسە
قزانلرغە ايمىد اورنى قالمادى. ايرتە گوسن ۲۴ آوغست قونلى جىل
چغوب، بتون چاطرلرنى هم كىنازنىڭ اوز چاطرن طوزدردى. صودەغى
آزقىلر طوتوراغان كىمەلر باندى. روسلر آزقىلرنىڭ بتووندىن قورقا

باشلادیلر. کناز ایوان زویه برله مهسکه و گه، آزق یبه ررگه هم فش فالورغه طوغری کیلسه دیب، فش کیولری یبه ررگه قوشوب خبر یبه ردی. ۲۵ آوغست آرجاقرنده غی روس عسکرینه فزانلر هجوم ابتدیلر؛ بو صوغشده کناز شیما کین جراحیله ندی. روسلر کوبه یگاج فزانلر یه کرییوستکه کردیلر. بو ایسکی کونده کناز ایوان آت اوستندن برده توشمهدی.

۲۶ آوغستده روسلر تمام حاضرله نوب جمله سی بردن شهرگه قاپلاندىلر. فزان عسکری قارشو چقدی، صوغش یك قوتلی بولدی. ایکنچی کون طاک وقتینه قدر باردی. صوغشده فزاننگ زورلرندن اسلام، سونچالی میرزا، نار یقف کیلر شهید اولدیلر؛ ۲۸ آوغست یه صوغش دوام ایتدی. ۲۹ آوغست بیانچی میرزا اوزینگ بر آز عسکری ایله کناز خالقف (۱) قومانداسنده غی زور فرقهغه هجوم ایتدی. ایکنچی فرقه لر کیلوب یتوب روسلر کوبه یگاج بیانچی اورمان اچینه کروب کیتدی. بیانچی شول صورت ایله ایکنچی کونلرده دوام ایتدی. فزان اچنده گی خلقلر ماره باشندن آکا املا ب، هجوم اوچون هر بر اوکایلی اورنلرنی کورسه توب طورالر ایدی. شونک اوچونده بیانچی روس عسکری اوچون یك فورفنجلی بر بلا بولدی. آخر ایوان عسکرینی ایسکی گه بولوب بر فسمینی شهرگه، ایکنچی فسمینی بیانچی غه فویدی. صوگفیسینگده یارطیسن یاشروب، یارطیسنگنه بیانچی غه قارشو فویدی. بیانچی آلدنده غی عسکرگه هجوم ایتدی، روسلر یکلوب قاچدیلر. بیانچی بولارنی حتی بوکلر آراسینه قدر قووب کیلدی؛ شول وقت

یاشرنگان عسکر آرتلرنده قالغان ایدی. ییانچیلرنی اورانوب آلدیلر. ایکی آراهه بیک قاتی صوغش اولدی. ییانچی عسکرندن بیک آزی قوطلدی، بر مقدارى اسیر توشدی. کنار ایوان بولارنى باغانالرغه به یله ب شهر خلقینگ کوزى آلدینه قويدردى، «شورنى یسرگز!» ديب يالنوب قچقرورغه قوشدى. فزان خلقى اوشبو اسیرلرگه کافر قولنده شول قدر عذاب کورگانچی اوز قولزدن اولکز ديب ملتقر ایله آتدیلر. کنار ایوان فزانلرنک بو قدر ناموسلى، روسلارغه بو قدر دشمان اولولرینه حیران قالدی.

ایوان فزاننى، اوزینگ عسکرینی کوب تلف ایتمیچه اوزینه کوب ضرر کینورمیگنه آلو فایغوسنده ایدی؛ اوزینگ یاننده غی راز مبصل دیگان مهندسکه بولاق بویندن آتالق وتومن فایقالرینه قدر قازوب دارى قویارغه قوشدی. شول وقت قامای میرزا، فزانلرنک صویوللزن کيسو، آلارنى عاجز اینو اوچون دخى اوکابلی بولور دیدی هم میرعلی فایقاسی دیگان اورندن صویولینگ اورنن کورسه ندی. ایوان بونی بیک مناسب کوردی. داورووی بانى دیگان اورندن باشلاب اون کون قدر قازغاج، آط و آدم آیاقلرینگ طاوشلری ایشتلدى، صویولی توغریسینه يتولرینی بلدیلر. اون بر میچکه دارى قویوب ۵ نچی سنتابر اوط توریدیلر. شهرنگ اوری آغاجلری، طاوشلری هم کوب آدملر ایله کوك گه اوچدی. بتون تیره یاق توتون و طوپراق ایله طولدی، خلق بیک آبدردادی. اورص عسکری آچلغان اورندن طغزلانوب شهر اچینه آغا باشلادیلر. هم روسلر قلعه اچنده بیک کوبه دیدیلر، فزانلر ایسارن آلدیلر. بیک قاتی صوغشوب روسلرنی بتونلهی قووب چقاردیلر.

هر ايکى طرفدن بيک کوب جان تلف بولدى. بيک تيز آرادە کورپوست (قلعە) لرینی اۆاگيدنده يخشيراق ايتوب بنا ايتديار. قزانلرغە ايندى ايسكى، ناچار صولرغە اچارگە فالدى. لکن همتلرينه ضعيفلك كيلمەدى، همان صوغش ايتديلرده طورديلر.

۶ نچى سنتابر کناز ايۋان، غار باطسكى ايله شويسكى قوماندالرنده قزانلنڭ اوستروغ و آرچا اسمنده شهرلرینی آلو اوچون عسکر ييەردى. هر ايکى شهرده خلق يوق درجه سنده آز ايدى. خاتون بالا چاغالرن اسير ايتوب، کچکنه اولسه لرده باي شهرلردن کوب ماللر آلدیلر. آرچا ايله قزان آراسنده قزان بلغەسى بويىنچە قزان خلقلر بىنڭ صيفيه لری بولا ايدى؛ روسلر بولارنڭ بارسندنه کوچلری يتکانچە مال آلدیلر. ۱۶ نچى سنتابر ايۋان حضورينه قايتوب يتديلر. روس عسکری غايت آچقغان ايدى، طويدى؛ آرغان ايدى، حال آلدى.

قزانلنڭ ايۋان ياننده غي کوب تورەلری، عسکرلری ايله برگە قزان خلافيته قوللارندن كيلگان قدر طرشالر ايدى. عين شول وقتده ايلک قزانلر ايله بر توغان قرداش کبی ترکلك ايتکان قزان تيره سنده گي چواش وچيرمشلر روسلرغە عهدلرن تکرار بوزوب قوللارندن كيلگانچە قزانغە ياردم ايتوب طورالر ايدى. روس عسکرينه هميشه زبان ضرر کيتورب طورالر ايدى؛ بو اشکه بر چاره بولو اوچون کناز ايۋان بولارغە عسکر ييەرب ماللرن آلدردى، بالالرن اسير ايتردى. بونڭ ايله روسلرنڭ چيتدن فورقار يرلری فالماغان کبی، قزانلرنڭ ده اميد ايتەر اورنلری فالمادى. بيک روسلر اوچون شول وقت متصل بغهور يابوب طوروی بيک

او گایسز کیله ایدی. بو اشنی روسلر قزان خلیقنڭ سحرلرندن کوره لر ایدی.

روسلر قزانلرنی عاجز قالدرو اوچون، ۱۸ آرشن بیوکلگنده آستینه کوپچه کلر قویوب برزور نرسه یاصادیلر؛ مونی خان قایقاسی طورسینه کیتورب فویدیلر. باشینه آلتمش لاب طوب قویوب قزان اچینه آطوب طوردیلر.

ایوان هر وقت قزان خاقینه اوز ایرکلری ایله شهرنی بیرلرن صوراب: ماللرگز، بالا چاغالرگز ایله تله گان یرگزگه کیتکز، شهرنی بزگه طابشرگزه دیب اینه ایدی؛ قزانلر رد اپتوب جواب بیرلر ایدی.

کناز واراتینسکی قومانداسنده غی زور عسکر آرچا یاق قلعه غه همان یقینلاشوب بارا ایدی، قلعه ایله عسکر آراسنده ۹ آرشین کیکلگنده ۲۱ آرشین تیره نلگنده برچو فرغه قالدی. روس عسکری کوب بولغاچ برسی آروسه ابکنچیسی کیلوب نوبتله شوب صوغشالار ایدی. قزانلر عسکری آز ایدی، شونڭ اوچونده اوزلکسز صوغشوب طورورغه طوغری کیله ایدی. لکن هر ایکی طرف آردیلر. آز وقت طوقتاب طوردیلر. روس عسکری آشارغه او طورغانلر ایدی؛ قایقا آپلوب فاراچا میرزا قومانداسنده اون مگلهب قزان عسکری چغوب هجوم ایتدیلر. روسلرنڭ طوبلرن آلا باشلا یلر. بتون عسکر بر برسینی بلهی صوغشورغه کرشدیلر. شول کونگه قدر آندی صوغشلیری بولماغان ایدی. روسلارنڭ زور کنازلری جراحتلندیلر. قزان عسکری آغان طوبلرن قلعه غه کرتوب شغللنلر ایدی؛ روس

عسكىرىنە اول كۈنگە قدر صوغشقا قاتشماغان مۇرم عسكىرى
 ايله بايار بالالارندن جبولغان عسكىر كېلۈپ يتدى، دشمان حسابسىز
 كۈبە يتدى، قزانلار قلعه غە كروب كېنەرگە مجبور بولدىلر. بو
 صوغشده هر ايكى طرفقا بىك كۈب ضرر بولدى. بىگرە كده
 روسلارغا ضرر كۈب اولدى، چونكه آلارنك ايكى زور فرقه سى
 تمام اوترلۈپ يتدى.

روس عسكىرى قزان ياننده ايندى بش آطنه اولدى همان
 طوراً. آز دىگانده بالا چاغالرى ايله اون مك لهب قزانلرنى
 اوتردىلر، قزانلرنك غير تينه ضعيفك كېلگىنى كورنمەدى؛ حالبوكه
 جاي كۈنى كېلگان روسلارغا قش كۈنى يتۈپ كېلە ايدى.

۳۰ نچى سنتابر روسلر قلعه نى ينه دارى ايله كوگىگە اوچوردىلر.
 قزان خلقي حيران قىالوب ايك آخر ساعتىز اوشبو اولورغه
 كىرەك دىب اويلايدىلر. روسلر بو فرصتده طغزلاشوب آرچا،
 آتالق، نومن قايقالارندن كرديلر. مسلمانلر اوشبو حالنى كۈرب
 بىك قاتنى اورام آرالرنده صوغشورغا كرشدىلر. قلىچ سونگولرنك
 فورقچ طاوشلرى كوكلرگە چفوب طوردى. كناز ايۋان اوشبو
 صوغشده اوزى يوروب عسكىرنى قزدرا ايدى. قزانلرغلبه ايتدىلر
 روسلرنى شەردن قورۈپ چخاردىلر. قلعه كرپوستىنك كۈب
 اورنلرى بوزولغان ايدى. آنى بىك تىز وقتده تمام ايتۈپ توزەتدىلر
 دشمانلرى بو اشكه آبدرايدىلر.

قزاننك صوغشى كۈنى - روس قولينه توشوب
 منقرض اولوى - . برنچى اوكتابر كناز ايۋان بتون عسكىرىنە:
 «يا قزانلرنك قانلرېنى اچەرمز، يا اوزمزنك قانمزنى توگەمز» دىب

فوق العاده بر هجومگه حاضرله نورگه فوشدی. قزان قلعه لری آستینه داریلر قویدیلر. چو قزلر اوستینه کوپرلر سالوب کوب اورنلرینی آغاچ طاش سالوب تیگزلرگه کرشیدیلر. ایوان قامای میرزا کبیلرینی «قزانلر اختیارلری ایله بیرلسونلر؛ همه سینی عفو ایته چکمن» دیب قزان خلقینه یبهردی. قزانلر: صوغش سز بر فارشده یر بیر میمز. بز الله دن باشقه هیچ کمندنه عفو صورامیمز» دیب جواب ویردیلر.

ایوان قزان قلعه سینک هر بر قابقاسینه زور کنازلرینی کوب عسکر ایله قویدی. هر بر عسکر آرتینه صافچی عسکرلرده قویدی. ۲۰چی اوکتابرنک طاکی آتقاچ قلعه آستینه قویلغان داریلرغه اوت تورتدیلر، قلعه کوککه کونه رلیدی. قلعه اچنده آدملر حیوانلر بار ایدی. قیامت فوبقان کبی بولدی، ایکنچی مرتبه کونه رتدیلر مونسنده ۴۸ میچکه داری قویلغان ایدی؛ اولگبسندن ینه قاطی اولدی. بتون تیزه یاق توتون، توزان ایله طولدی. تونون باصلور باصلماس روس عسکری هر طرفدن قزان اچینه هجوم ایتوب کردیلر. قزانلر الله! الله! دیب روسلارغه قسارشو طوردیلر، روسلار اوستینه بوره نلر نه گه ره توب اسسی صولر قویا ایدیلر. روسلار اوراملر اچینه کردیلر. هر ایکی عسکر بر برینه آرا لاشوب بتدی. قزانلر روسلارغه نه یاه سز قاتی دشمانلق ایله مقابله ایتدیلر، اولم حالنده یاتقان بر قزانلی ده روسلارنی تشی ایله اولسه ده جراحته لرگه طریشا ایدی. بتون اوراملر قان ایله طولدی. قزانلرنک شوندی شدتلی مقابله لرینه فارشی روسلار بتونله ی یومشی باشلادیلر، عسکر باشلی کناز ژاراتینسکی، ایوانغه: تیز عسکر یبهر یوقسه اش ناچار»

دېب خبر ايتدى. ايوانده هېچ صوغشقه فاتشماغان ياكى عسگر ييهردى. روسلار نهايەسز كوبه يدى. فزانلر غايت آروب اچده گى قلعه غه صينورغە باشلاديلر. روسلار بوقت شهرنك يارطى مقدارن آغانلر ايدى.

شول آراده يادكار خان اوزينك يقبلرى ايله شهر اورتاسينه كېلدى. كوردى: روسلار بتونلەى صفلرېنى بوزوب، مغازينلر اسكلدلر وانوب غيتملر آلو ايله شغللەنەلر. روسلر موندى باى شهرنى كورگاچده كئاز ايوان هم باشقه كئازلرنك طيولر يندە قاراي آلتون كمش وباشقه ماللر آلورغە كرشكانلر ايدى. حتى مجروح بولوب اولام حالنده ياتقانلر يندە قوللر نېدن كېلگان قدر مال فوجا قېلر ايدى. فزانلر موني كورگاچ برجان برتن كېى روسلارغە هجوم ايتديلر. هم بتونلەى جيگوب قووب چغارا باشلاديلر. ايوان بو حالنى كورب نى ايتەرگە دە بلى آبدرادى. پوپلر ايله برگە اينك زور تەربلر ن آلوب اوزينك اينك ياقين عسگرى ايله يورى باشلادى. قاچقان عسگر نى الله اسمى ايله قورقتورغە كرشدى، پوپلر: كېرى قاچقان كشيلىر دخى صوغشقه كرشمەسلر دېندن چقديلر، دېب حكم ايتديلر. روسلار يندە جيولديلر. يندە بردن هجوم ايتديلر.

فزانلرنك بو ساعتكە قدر مقابله ايتوب طورولرى فقط بر يگتلك، فوق العاده بر بهادرلىق اشى ايدى. چونكە روسلار فزانلردن اون ييش مرتبه كوب ايديلر. روسلرنك اچلرنده، دېن ملتن طانومى بلى طورغان، نهايەسز كوب تانارلر صرغانوب خدمت ايتە ايديلر. روسلر كوب بولغانلرى اوچون صوغش اورنده بر فرقه آرسە

ایکنچی بر فرقه کیلوب هجوم ایتوب طورا ایدی. اما قزانلرده
 عسکر بیک آز بولغانی اوچون هیچ حال جینیچه، هر وقت هیچ
 حفسز نيسز و طنغه هجوم ایتوچی روس عسکرینه فوق العاده
 حریصلق ایله هجوم ایتوب طورالر ایدی. نهایت اوشبو ساعتده
 روسلار دین اسمی ایله بر نقطه غه جیولوب، تاتارلر ایله برله شوب
 فوق العاده بر فوت صورتن آلاچ، قزانلر روسلارغه قارشى طورا
 آلمادیلر. روسلار زور مسجد یانینه کیلوب یتدیلر. اوشبو اورنده غی
 مدرسه ده بیک کوب شا کردلر بار ایدی. علمالر رئیسى شیخ الاسلام
 ملاقل شریفده شونده ایدی، جمله شا کرد و علمالر بردن روسلارغه
 هجوم ایتدیلر بیک کوبسى شهید اولدی. ملاقل شریف بر مقدار
 شا کردلر ایله مدرسه اوستینه مندی؛ شوندن توروب روسلار ایله
 قاطی صوغشوب، روسلار مدرسه توبه سندن سانچوب توشروب
 جمله سنی اوتردیلر.

قزانلر آخر خان سرایی قلعه سینه کردیلر. قابقانی بیکله دیلر.
 بر ساعت مقدارنده اوشبو اورندن توروب مقابله ایتدیلر. کریوست
 اچنده گی بو قابقا محکم توگل ایدی، صوغشده واتلدى (چونکه قابقا
 صوغش اوچون باصالماغان ایدی)، روسلر شولای ایتوب بو خان
 قاهه سینک اچینه ده کردیلر. قلعه اچینک بر طرفنده خاتون قر، اوزلرینک
 عید کونلرنده کیه تورغان قیمتی کیملرن کیوب جیولوب طورالر
 ایدی. اوشبو اورنده ینه بیک قانی صوغش بولدی. بو وقت ایکی
 یوز مکدن آرتق صانالغان روس عسکرینه قارشو کوب قالس
 اون مک. مقدارنده قزانلر قالدی. (۱)

(۱) یعنی قران شهرنده گی قزانلر (بلغارلر)؛ بوغیسه قران مملکتینک
 باشقه شهرلرنده گی اوللرده غی خلفلر شول حالده قالدیلر.

مىسلمانلار روسلارنى يىگۈدۈن امىد اوزدىلەر، اولىكلار اوستىدىن قلعه اوستىنە مىندىلەر، روسلارغە صوغىشنى طوقىتاتوب طورو ايله فىقردىلەر. كىناز دىمىتىرى پالىتسكى، نى ايتورگە تله گانلرن صورادى. ايتدىلەر: «ايندى شەھر سىزنىكى اولدى. خانىزنى سلامت كوېگە آلگىز، سلامت كوېگە اېوانغە طابىشگىز؛ اوزىز مىدانغە چغامىز، الله اېچون اېڭ آخىر طامىچى قانمىز آفغانغە قىدر صوغىشامىز.»

يادكار خان نى، آناسى ھىدە، خاننىڭ يىقىلدىن قىزىلارنىڭ ايلىزورلردىن زانىت مىرزا ايله بىرگە روسلارغە بىردىلەر. مونىڭ صوگىدە اوزلرى جان آياى صوغىشورغە كىشىدىلەر. اولىڭ باقى صول باقى روس عىسكىرىنە ھىجوم ايتوب، قىزان بىلغەسى يانىنە ئوشىدىلەر. روس عىسكىرىنىڭ كوزى آلدىندە آغىر قوراللارنى طاشلاپ، اوستلرن چىشىندىلەر، صونىڭ آرخى باغىنە يوزوب چىقىدىلەر، كىناز تورپىسكى ايله كىناز رومانسكى اوز عىسكىرلىرى ايله بولارنىڭ قارشولارىنە چىقىدىلەر. بو وقت قىزان عىسكىرى بىش مىڭ قىدارىدە بولسى بولور ايدى، بىك قاننى صوغىشقا كىشىدىلەر؛ اوزلردىن نېچە اولوشلر ايله آرتقى بولغان بو اېكى قىر قىر روس عىسكىرلىرىنى اېڭ آخىرغى جانلارغە قالغانغە قىدر اوتروب بىردىلەر. سىزالقى اورن ايدى. قارشولرىنە يىنە روس عىسكىرى كىلوب يىدى. قىزانلر بوگا قارامى دىشانلرنىڭ صىقلارنى ياروب يوللارنىدە دوام ايتدىلەر، اورمان اچىنە باروب كىردىلەر.

بو عىسكىر، شەھردە قالغان خاتون وبالا چاغالرىنى اسىراگىدىن قوتلدىرو، دىشاندىن اوچ آلوا اېچون عىسكىر جىوب كىلورگە چىت آلورغە كىتوب بارالرايدى. روسلر اگىر بو كىشىلر سلامت قالسىلەر، شەھرنىڭ اوز قوللردىن كىتە چىگىن بلەر ايدى. كىناز اېوان،

میکولسکی، واسیلیف، شیریمیتوف اسمندە کنازلر قومانداسندە بولارغە کوب عسکر بېەردى. مونی کورگاچ قزانلر روسلرغە ایله نوب ینە قارشو طورديلر. نهایە سز قوئلى دشمانلق، فوق العاده بهادرلىق ایله صوغشديلر. روسلردن اوزلری قدر ایکی اوچ اولوش اوتروب، برسی قالى وفات اولديلر. مونك صوکنده روسلر شهر اچنده گى بارچه جانلى مسلماننى، قارتن یاشن خاتونن قزن قارای، فلچدن کيچردیلر. فلچدن قالغان بر مقدار خاتون قزلرنی اسپر آلدیلر. مسجد و مدرسه لرنی یمروب یورنلرغە اوط تورندیلر. اوشبو کون بر یوز اون اوچ یاشنده اولغان قزان حکومتی متعرض اولدی.

(۱۵۵۲ میلادی اوکتابر ۲؛ ۹۵۹ هجری شوال ۲۴) (۱)

قزان دورنده بلغارلر - کناز ایوا اننگ فتحی - فتحدن صوگ - بلغارلرنك قزان اسمی آستنده غی جبانلری مطلقا تاتار خانلری - چنگز بالالرنك جیلی آرفاسنده بولدی. تاتارلر دورنده ایدل - قیچاق تورکلری، تمام معناسی ایله، برگه قاتاشدیلر، بلسکه اوشبو سبیدن بلغارلرده ایدل توبه ننده گى قیچاقلر

(۱) قزان خانلرننگ روسلر ایله اولغان واقعه لرینه عائد معلوماتی کارامزیدن آلدی؛ موندن باشقه روسچه اثرلردن هم مراد افندی تارىخندن و مستفاد الاخباردن بعض سوزلرگه آلدی. قزان تارىخى حقنده روسچه ده ریچکوف، لیزلوف، فوکس، چیرنوف، زاگوسکین، ریوشکین، باجانوف کیلرننگ اثرلری بار؛ بولار شول صوغشلرنی تیک تورلی واربانلرده غنه سوبیلر. مهموك اثرلر، فیروشوف شینسناکوف، ماژاروفسکی، زارینسکی کارصا کوف، ویلیامینوف، زیرنوف، شیپلافسکی، پیئیگین، احمراف کیلرننگ اثرلریدر.

ايەلە ئىلدە نىق ياقىنلاشدىلەر. لىكىن بلغارلار طىبىعت جەھتتىن ھەمان ايلكىگى بلغارلار ايدى. آلا تاتارلار، قىچاقلار كىبى، قاتى، كىسكىن طىبىعتلى صورتقە ايلەنمەگانلار ايدى. شونىڭ اوجونىدە آلارنىڭ بو قزان اسمى ايلە ايتىكان نىق ھەم توبلى حر كىلرېن تاتارلار نفوزىدە بولغان اش دىب ايتورگە كىرەك بولا.

بلغارلارنىڭ قزانىدە غى اشلىرىنىڭ توبلى وقتى ابراھىم خان وقتىدىن اوزا آلامادى؛ آنىڭ وقتىدە قىمىن بوغالتىدى؛ آندىن سوڭ قزانىدە بر توبلى قوت ظھور ايتىمەدى. قزاننىڭ اوز استقلالان بو ۱۵۵۲ نىچى يلغە قدر صاقلاب كىلوى مطلقا خلىقنىڭ، بلىكەدە رىاستىدە گى تاتارلارنىڭ زور يىكىلىگىدىن ھەم دىن غىرتى سېىندىن اولدى.

قزانىدە سىياسى مسئلەلردە چغوب طورغان اختلافلار سېىلى قزان يىلرى آراسىدە، عاقىبتى قورقنچلى بولغان، اوزلىكسىز نزاغار دوام ايتىدى. شوندى اختلافلارغە مەلىكىلرېن، وطنلرېن قىربان ايتە آلمى يورگان كىشىلر كوب ايدىلەر. روس كىنازلرېنە باردىلردە، خصملىرىنى طوزدرىغە قزاننى بتورگە ياردەم ايتىشىدىلەر. قزانىدە استقلال، وطن ملىت حامىلرى بىك آزا ايدىلەر؛ حالبو كە عىن شول وقتدە روس عىسكرى اوزىنىڭ نىھايەسىز كوبلىگى اوستىنە حسابسىز كوب قىچاق، تاتار، بلغار عىسكرلرېنە مالك ايدى. بو خالدا بو قزان حكومتىنىڭ بو زور قوت آلدىدە بر نىھايەگە اېرىشەچكى طىبىعى ايدى. قزاننى فتح ايتونى ايۋان غروزنى اوزى اشلىمەدى؛ تىك تام اسپابلر جىولوب بىتكاننىڭ سوڭىدە، قزاننىڭ بلغارنىڭ اوز استقلالان بوغالتىرى ايۋان غروزنى وقتىنە توغرى كىلدى. يعنى بو خالنىڭ بر واقع بولاچاغى نىچكىدە طىبىعى ومعىن ايدى. ايۋان فتح ايتىمەسە آندىن سوڭى كىنازلر فتح ايتىكان بولورلر ايدى.

ئىچكىدە بو فتح ايۋان غە نصيب اولدى. بو حالنىڭ كىناز ايۋان وقتىنە توغرى كىلوى، بىزنىڭ ماضىمىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ ايڭ اوڭايسىز نەقەسىدەر. چۈنكى: ايۋان بىردىن كىنازلىرى آراسىندە عقل و درايىت ايله آيرىلغان ذات توڭل ايدى. بلكە اوزىنىڭ خىفلىگى ايله بتون روس تارىخىندە بىر يالغىز اورنى توتا. اول اوزى مونڭ اوستىنە فوق العادە بىر دىنىي تعصب ايهسى ايدى، حتى اول صوڭ وقتلىرىدە اوزىندە بىر روحانى قىدىسىتلىرى تاپقان كىي بولا ايدى. ھم اوزىنىڭ اقتدارىن شوندى خىياللىرىنە صرف ايتوب عين روس خلقىنىدە جفالايدى. اول قىزان ايله صوڭنى صوغشىنە عىسكىرى جىغاندە تامام روحانى مەنى ايله جىبا ايدى. بو مەرحىمىسىز، قانى كوڭللى پادىشاھ قۇتلى دىنىي حىسلىرى تائىرىنىدە، اوز ظىننىچە كىكافىر (ئىۋىرىنى) دىنىسىز بولغان قىزانلىرى، تاتارلىرى (۱) نىڭ اسىرى توشىكان بالا چاغالرىنى وضعىلىرىنى اوتۇرىدى، شەھرىنى ياندىردى. شەھەرگە كىرگىچ كۆب مىسجىدلىرىنى، عمارىتلىرىنى طوزدۇرغە، بەش بىرلەرنى چىركاۋلىرىگە ايله ندىرىگە قوشىدى (۲). دىنىسىز دىب ظن ايتىدىكى مىسامان خانلىرىنىڭ قىبرىنى طوزدۇرۇپ سۈيە كلىرىنى آلدۇرۇپ تاشلايدى (۳). (تېك، دىشمانىدىن ساقلاىنۇب طۇرۇرغە

(۱) اورىس خلقى اول زماندە قىزانلىرىنى قىزانلىرى *Казанцы* دىب آتاغان كىي، مىلىكىدە، خانلىق ايتۇچىلىرى تاتارلىرى اولوغە قاراپ، تاتارلىرى دىبەدە آنى ايدىلىرى. قىزاننىڭ آلتۇى صوڭدە تاتار اسمى بىلغارلىرىگە اسم بولۇپ قالدى. بو حەققە بارون گاستاۋزىن، پىنىگىن، اىلمىنىسكى، مىليورانسكى، رادلوۋف و غىرىر عالملىرىنىڭ اثرلىرى قارالسۇن.

(۲) *Краткая история Казани Рыбушкинъ* نىڭ

اثرىدە، جىز ۱۰، ص ۸۵-۸۶

(۳) شولۇق رىبوشكىن نىڭ بىرىنچى جىلد ص ۳۵ دە.

اوكئى اولوون ظن ايتوب، سبونىكه بنا ايتدرگان وپوكونىگه قدر سلامت قالغان منارهنى قالدردى). مسلمانلرنىڭ قزانلرنىڭ اوز دىنپنه خلاف دىب ظن ايتدىكى على اثرلرېنى كىتابلرېنى يازولرېنى برىسېنى ده سلامت كويىگه آلوب قالمادى. اول زمانده بلم جھتسدىن يىگوك نوبەن اورنده طورغان روس عسكرى، دىنسىز دىب اويلاقلرى قزانلرنىڭ اثرلرېنى برده قزغانمادىلر. شولاي ايتوب ايوان غوزنىنىڭ دىنى تعصبلىرى تحت تائىرنده بىرگە تارىخىمىزنى، ماضىمىزنى كورسەتورلك بر نرسەده سلامت قالمادى.

شونىڭ اوچونده، «فتح ايتلوى مقرر اولغان بو قران، نىچكىدە ايوان غوزنى قولنده فتح ايتلىپچە، يا آندن ايلك يا آندن صوك، مثلاً بارىس غادونوف كىبى علم و عمراننى تقدير ايتە آلا طورغان بر ذات طرفندن فتح ايتلسە يىخشى بولور ايدى» دىب ايتلەدر.

قزاننىڭ تارىخى - قران دورنده بلغارلرده معىشت - علم، علماء - اداره - . بلغارلرنىڭ تانارلر وقتنده هم قران دورنده گى حاللرېنىڭ هر ايكىسى بىك طومانلىدر. كىرەك بىزنىڭ خلقنىڭ باشپنه كىلگان فوق العادە كوپ تارىخى واقعهلر سېپىدىن، كىرەك خلقنىڭ محكوم اولدىنى فوق العادە جھالنى قارانغىلى سېپىدىن بىزنىڭ اول ايسكى بابالرمز ايلە بىزنىڭ آرادە مخابرە يوللىرى كىسلگان. يعنى آلاردن بىرگە تارىخى معلومات بىررلك يازمە اثرلر نىلر قالماغان. بىزگە تارىخىمىز حقتىدە بىك ياخشى خېرلر بىرۇچى عرب، فارس محررلىرى قران خانلىقلىرى وقتلرنده تمام طنغانلر ايدى. آلار ايلە

قزان آراسىندە مۇناسىبتە يوق ايدى ھىم آلاز اوزلىرىدە تقریباً
يوق ايدىلر (۱).

بىزگە تارىخىمىزنىڭ اوشبو قىرىمىنى ايرىشدر وچىلر روس
راھبلىرىدەر. آلاز روسلر ايلە قزانلر آراسىندەغى صوغىشلر نىلر
حقىدە يازغىلاب بارغانلر. بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ بو قزان خانلىقى قىسىندە
بولاردن باشقە مۇنبەى يوقىدەر. بو ماناخىر قزانلرنىڭ شونىدى صوغىش
حاللىرىدىن باشقە حاللىرىنە عاندى سوز يازا آلمىغانلر. اوشبونىڭ
اوپونىدە قزان دورىندەگى تارىخىمىز، روسلر ايلە ايكى آرادە صوغىشلر
فلانلرنى حىكايەدن عبارت اولوب قالادەر. ھىم شونىڭ اوپونىدە
مۇرخلر قزان خىللىرىنىڭ تىجارىت، عمران، مۇدىنىت، علم، معارفلىرى
حقىدە بىر سوزدە سويلەمىزگە ياكە بىك آز سويلەرگە مەجبور
اولغانلر. شولاي ايتوب قزانلرنىڭ داخلى حاللىرى تارىخىدە
بىك طومانىلى قالغان.

قزان دورىندە بلغارلر اوزلىرىنىڭ مەبىشلىرىنى اوزگەرتىمەدىلر؛
آوللىردە، شىھىرلەردە طوردىلر. شىھىردە گىلر سودا و صناعت، آولدىغىلر
زراعت، حىوان آصرا، بال قورتى تىرىيەلە و كىبى كىسبلر ايلە
شىغللەنە ايدىلر. شىرقى ياۋروپا ايلە آزيان تىجارىتىدە واسىطەلىق ايتدىلر.
جاىگى كون ايبون آينىدە، بلغارىدەغى كىك اوڭ، زور يارمىنىكەلىرى
بولاي ايدى (۲).

قزانلر اوز نىللىرىدە يازغانلر؛ آراللىرىدە عالملىر بولغان، ايلىڭ
زور عالملىرى دىن باشلىقلىرى «سەيد» دىب آتالغان. خانلر سەيدلىرىگە

(۱) چۈنكى بو وقت عرب مۇدىنىتى تامام سونوب بىتكەن ايدى.

(۲) بىزنىڭ ساھابىلر مۇزىكىگە بو يارمىنىكەلىرى بو كون ماكارچە

(نېۋغارود) بىرىنىكەسى اسمى ايلە دوام ايتە.

تعظيم ايتە، اول آت اوستىندە بولغاندە، خانلر كىلوب قولن اوبە تورغان ايدىلر.

مىكتب و مىدرسەلرى بولغان . تاجىك ايرماغى (۱) (حاضرگى شەر دوامسى ھىم بىلبوتىكە تىرەسى بولور) (۲) دىگان اورىندە، قزانلرنىڭ مىكىل كىتبخانەلرى بولغان اىكان (۳)، روسلر طرفىدىن ھلاك ايتلگان (۴). قزانلرنىڭ بىزنىڭ زمانغە قىدر سلامت قالغان بىر بىر ادبى علمى اثرلرى قالماغان . تىك شول اىلك گى مىدىت نىڭ جىبلى ايلە، قزان آلئاندىن ۳۰ يىللر صوڭ يازلغان «نوارىخ بىلغارىيە» اسمىندە بىر اثر ھىم شول زمانلرغە ياقىن تالىف ايتلوى ظن ايتلگان «داستان نىل چىنگىزخان و آقصاب تىمور» دىگان بىر اثر، ياكەنى وقت تالىف ايتلوى معلوم اولماغان، لىكن مىجوسىلىك نىڭ قوتلى وقتلرىندە يازلورلى بىلگىلى بولغان «بدوام»، «نصىحت الصالحىن» دىگان كىبى اثرلر بار.

بىلغارلرنىڭ قزاندىن اىلگىرگى دورلرىنە عائد يازولى قىر طاشلرى، آقچەلرى نىلورى بىك كوب طابلا؛ لىكن قزان دورلرىنە عائد توبلى اثرلر كوب طابلى .

قزانلرنىڭ ايسكى تىللىرىنە عائد بىض لىتاپىسلردە يازلغان كىلمەلر ھىم اسملر بار . مىندىن باشقە ىنە قزانلرنىڭ ھىم آلارنىڭ خانونلرىنىڭ، خانلرىنىڭ نىندى زور ادبى قوۋگە مالك بولورلر نىڭ كورسەتە طورغان لىكن روس تلىندە يازلوب قالغان بىر اثر بار . اولدە سىونىكە نىڭ، قزانىدە اسىر قالغان روس طرفىدىن يازلوب قالغان، زارىدىر

(۱) ، (۲) مراد افندى جلد ۲ ص ۱۵۴ .

(۳) ، (۴) مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۱۱۸ .

قزاندە اداره اشلىرى همان بلغار دورندە گى صورت ايله كىلگان . مملكت ادارهسى خلق هم بىلر (دۇورانلر) قولندە بولغان . بىلرنىڭ زورلىرى « قاراچى » دىب ، هم خان تىرەسندە آنى صافلاب يورى طورغانلىرى « اولان » دىب آتالغانلر . مملكتنىڭ تورلى طرفندە غى باشقرد ، چىرمىش ، چواش ، آر كىبى طائفەلر ، همىشە اوزلرندىن تەبىئى ايتلگان بىلر طرفندىن اداره ايتلگانلر . آلاز خانغە ياساق تولەب طورغانلر . مملكتندە دىن حرىتى همان ايلكىگى بلغار وقتندە غى كىبى ايدى . تورلى فېن هم توركى قوملىرى اوزلر بىڭ تله گان عقىدەلر ينى تمام اختیار ايله اعتقاد ايتوب تله گانچە دىن عمللر ينى اجرا ايتلر ايدى .

برنجى جزۇنىڭ صوتى

فهرست

مقدمه ص ۲، ماخذلار ۴، مدخل-تورک خلقلىرى ۷.

I

بورونقى زمانده تورک خلقلىرى.

بورونقى توركلرنىڭ مەيشت ايتكان اورنلىرى-۱۰، ايسكى
زمانده تورك جەمىتلىرى-۱۱، مەيشتلىرى-۱۳، طبعىت و اخلاقلىرى-۱۷،
دىن، حرف و قانونلىرى-۱۹، كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى-۲۲،
بورونقى توركلرنىڭ ادبىياتى و يازوللىرى-۲۳، تورك قاآنلىرى-۲۵،
غرب طرفىندە غى توركلەر-۲۷، توركلرنىڭ غرب طرفىدە حركتلىرى-۲۹،
توكبولر-۳۴، توركلەر ھم غزبلر-۳۶.

II

اسلامىت ھم توركلەر.

(توكبولردن چىنگرگە قىدر)

اسلام مەملىكتلار زىندە توركلەر-۴۰، غز نوپلر-۴۴، سلجوقلر-۴۵،
اسلام مەملىكتىدە توركلەر - مەدىت - ملىت-۴۹، اصل تورك پىرىندە
قالغان توركلەر-۵۴، اويغورلر-۵۷، اصلاؤيانلر-۶۴، خزرلر-
قىچاقلر-۶۹، بلغار توركلرى-۷۶، قاراخطايلر-۹۰، چىنگىز ظھورى
آلدندىن مەركىزدە گى توركلەر، ماغوللر-۹۴، چىنگىز آلدندىن غومما
توركلەر-۹۷.

III

چنگز خان بيوك تورك حكومتى .

(ابلى فآنلىق نختى ماغوللر قولند.)

تيموچين نك ياش وقتى - ۹۸، تيموچين قاغان بولدى - غلبه لر - ۱۰۲،
 تيموچين ايله طوغرول خان هم نيوچيلر - ۱۰۳، تيموچين ايله طوغرول
 خان آراسنداغى واقعه - ۱۰۵، مركزده گى توركلر تيموچين قولينه
 كرلر - جاموقا - ۱۰۸، تيموچين فآن چنگز بولدى - ۱۱۰، چنگز نك
 عسكر ترتيبى - ۱۱۱، شمالى قىتابى يعنى نيوچيلرنى آلو - ۱۱۲،
 چنگز نك اسلام مملكتلرندە، غربده گى واقعه لرى - ۱۱۵، چنگز خان نك
 شخصى، اشلەگان اشلرى - ۱۲۰، چنگز نك بالالرى وقتندە ماغول
 مملكتى - ۱۲۴، بيوك ماغول مملكتينك بولنوى - ۱۲۹، ماغوللر
 تاثيرى ايله تورك نلى وادىياتى - ۱۳۰.

IV

دشت قىچاق ياكە آلتون اوردان مملكتى

جوجى خان - ۱۳۴، بانو - ۱۳۵، برکه خان - ۱۴۲، منگو تيمر
 خان - ۱۴۶، تدان منگو خان - ۱۴۷، تىلابغا خان - ۱۴۷،
 طقطاي خان - ۱۴۸، اوزبك خان - ۱۵۰، جاني بك خان - ۱۵۷،
 بيردى بك خان - اختلال - تورلى خانلر - ۱۶۱، دشت قىچاق
 فوتينك ايدل بويندن سردريا بوينه کوچوى - ۱۶۲، مامى
 ميرزا - ۱۶۳، كولىكوا صوغشى - ۱۶۴، توقامش خان - ۱۶۶،
 توقامش نك موسقواغه هجوى - ۱۶۹، تيمرلك ايله توقامش خان
 آراسى بوزولو - ۱۷۰، توقامش، ايدكو، تيمرقلق، تيمرلك - ۱۷۲

تيمرلنك نك توقتامش خانى يگوب بتون دشت قىچاقنى هلاك
 ايتوى - ۱۷۴، ايدكو، توقتامش ۱۷۵، توقتامشك صوك
 كونلرى - ۱۷۶، ايدكو ميرزا تصرفنده خانلر - ايدكو ميرزانك
 روسياغه هجومى - ۱۷۸، آلتون اوردا تختنده توقتامش خان
 بالالرى - ۱۷۹، الوغ محمدخان - ۱۸۰، سيد احمدخان - ۱۸۳،
 دشت قىچاق مملكتينك انقراضى - ۱۸۷، سراينك صوكنى كونلرندە
 هم صوكنده تاتارلر - قىچاقلر - ۱۸۸، سراينك صوكنى كونلرندە
 قىچاق مملكتى هم بتون سيبيريا - ۱۹۱.

۷

تاتار لردن صوك بلغارلر - قران خانلغى

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوك - ۱۹۴، قران
 شهرى - ۱۹۷، الوغ محمد خان - ۱۹۹، واسىلىنى اسير
 آلوى - ۲۰۰، محمود خان - ۲۰۳، ابراهيم خان - ۲۰۴، الهام -
 خان - ۲۰۷، محمد امين خان - ۲۰۸، ماموق خان - ۲۰۹،
 عبد اللطيف خان - ايكنچى مرتبه محمد امين - ۲۱۰، شيخ على
 - ۲۱۵، صاحب گرى خان - ۲۱۶، صفا گرى خان - ۲۱۹،
 جان على - ۲۲۴، ايكنچى مرتبه صفا گرى - ۲۲۵، ينه
 شاه على - ۲۲۸، ينه صفا گرى خان - ۲۲۸، سيونيكه اوتامش
 گراى - ۲۳۰، سيونيكه، اوتامش گرى نك اسير بولوى - ۲۳۵،
 اوچنچى مرتبه شاه على - ۲۳۸، يادكار خان - ۲۴۴، كزاز
 ايوان نك قرانغه سفرى و صوغشى - ۲۴۶، قرانك صوكنى كونى -
 روس قولينه توشوب منقرض اولوى - ۲۵۱، بلغارلر قران
 خانلغى وقتنده - ۲۵۷، قرانك تارىخى - علم - علماء - تل
 واديات، اداره - ۲۶۰.

بعض اورنارغە عائد بىك مهم تصحيحلار

۲۹ ص دەگى ۱ نومرلى حاشيه گە: ابرائىلر اوزلرينه بىك آز معلوم بولغان اورتا آزيا خلقينه «ساق» ديگان كىي، گريكلرده بو اورتا آزيا يافلارندهغى اوزلرينه معلوم بولماغان خلقلارنى «اسكيف» دىب آتيلر ايدى. В. В. Григорьевъ نىڭ *Оскиескомъ народъ Сакахъ* ديگان اثرنده ص ۹۴-۹۵.

۶۹ ص دە ۲ نومرلى حاشيه دە: خزر اسى مىلى اسم توگلدلر ديگان سوز اورننه: خزر اسى مىلى اسمدر. بو اسم ميلاددن بيشىنچى عصر ارمن مؤرخى موسى خاربىسكى نىڭ تارىخنده برىنچى كىتاب، ۵ نچى بابده ذكر ايتلىگان. خزرلارنى عرب وگريك مؤرخلرى خزر دىب، روس ليتايسلرى *козарь* يا *козаре* دىب، يهود مؤرخلرى *козарь* يا *козарь* دىب يوروتلر. بو حقه، А. Я. Горкави *Сказание еврейскихъ писателей о хозарахъ и* نىڭ *хозарскомъ царствъ* ديگان كىتابىدا، ص ۲۸۱ هم ۷-۳۰۴ قارالسون.

۹۲ ص دە ۹ نچى سطرده خطابلر سوزى قىطائلر دىب اوقولسون. ۱۶۶ ص دە ۱۴ سطرغە عائد اوشبو حاشيه قالغان: توقنامش خاننىڭ تولى خواجه اوغلى بولوى ثابتدر، پرافىسسور Эрдманъ توقنامش بن تولى خواجه دىب يازلغان ايسكى قيمتلى چىناياق تابقان. بو حقه، Зап. Имп. Arch. общ. ۳ نچى جلدنده (۱۸۵۰ نچى يىلقى) переч. ۱۰۸ دە *засѣд.* صحيفه قارالسون.

۱۹۷ ص.ده ۱۷ نچی سطر لرغه عائد اوشبو حاشیه توشوب قالغان:
 تاتارلردن ایلگاری قزان اسمی تقریباً بر یا که شهر یا که جلغه اسمی
 بولوب بارا ایدی. کمنکی ایکانی معلوم بولماغان برلینتاپیس ده: «۱۱۶۴ نچی
 یلده کنازیوری، بلغارلر اوستینه بارغان وقتده، قزان بلغارلرینه توغری
 کیلدی» دیگان. ایسکی قزاننک بناسی پساتو خانغه نسبت ایتوله. بوسی
 حقتده قزانده اسیر بولوب تورغان روسنک بازغان تاریخنده
 ص ۱۰-۱۴ قارالسون.

کتابده شاه علی اسمی شیخ علی دیب یازلغان کویگه قالدردلیدی.
 درستی شاه علی در. قبر طاشلرنده هم خلق نلنده شاه علیدر.

يىلكە قاغان ھىكلدىن نمونه

= عرب حروفاتى ايله =

(۱) تەڭرى تەگ تەڭرىدە بولمىش تۈرك يىلكە قاغان بولۇدكە اولورۇم. صابىمىن نوكەتى اشىدگىل اينىيگۈنيم اوغلانم، بىرىكى اوغوشۇم بودونۇم و بەرەيىە شادايت بەگلەر و بىرىيا تارقات بويورۇق بەگلەر اوتوز (۱۲ علامت).

(۲) توتوز اوغوز بەگلەرى بودونى بوسابىمىن اداكوتى اشىد قانغ دى تىكلا! ايلكەرۈ كۈن توغصه(ة)، بەرگەرۈ كۈن اوتوصكارو كۈن باتسقىشا و بىرغارو تون اوتوسكارو آندا ايجره كى بودون قو (ب) ما سكا كورورا انچا بودون.

(۳) قوب ائدىم. اولماتى آيغ يوق تۈرك قاغان اوتوكەن يىش اولورسار ائتە بوڭ يوق. ايلكەرۈ شاندىك يازقانەگى صولادىم و تالويقا كىچىگ تەگمەدىم و بەرگەرۈ توقوز ارسەنكە تەگى سولادىم توپو صاتكە كىچىگ تەگمەدىم و فوربغارو يازچو اولگور.

(۱) بوندىقى حرفلار مرحوم قىوم ناصرىنىڭ «نمۇذج» اسملى تاتارچە صرفندە صحيفە ۳-۵ دە اختيار ايتكان املاسى ايله يازلدى. «و» اكاڧىميا زاوكنىڭ «y» حرفىنە، «و» حرفى «y» گە، «و» حرفى «o» حرفىنە، «و» حرفى «ö» حرفىنە، «و» حرفىنە بولماغان حرفلردن «و» هم «ى» اكاڧىميانىڭ «bi» حرفىنە هم «و» ايله «ى» حرفلىرى اكاڧىميانىڭ «i» حرفىنە، «و» ايله «ى» حرفلىرى بولغان «e» اكاڧىميانىڭ «ä» حرفىنە مطابق بولور.

بيلکه فاآن هيکلى نمونه سينک

= ايدل بويى تور کچه سينه تر جمه سى =

- (۱) «کو کنگه اوخشاش، کو کده توغان، تور کنک مى قاغانى»
 (اسمى قبول ايتوب) مين بو کون اوتوردم (نحتکه). منم سوزمى
 آخريه قدر طيگلا گز (سز) منم ياش قيرداشلم هم او غلانلم،
 سز منم ايدداشلم هم منم ملت، اى سز او گده طورغان شادييت
 ييگيلر! اى سز صولده طورغان تارقات بو پروک ييگيلي، سز اوتوزلر!
 (۲) اى توقوز اوغوز خلقلرى هم بيلرى سز منم سوزمه
 يخشى هم اخلاص ايله قولاق سالگنر اعتبار ايتگنر! آلده، (کون
 چغشده)، او گده (کون اورتاسى طرفنده)، آرته (کون باتش
 طرفنده)، صولده (تون اورتاسى طرفنده) - شونده طورغان همه
 ملت، خلقلر منم قول آستمددر؛ شول قدر خاق (مينک).
- (۳) قطعيا توز وودوم، (نيک) شول وقتده قاچان تورک قاغانى
 اوتکون خلقدن (Черни) هيچ شهر تلى مملکتکه خواجه بولا
 آلمى او طورغان وقتده تورک جمعيتلرنده هيچ اويات قالماغان
 وقتده. آلغه (بعنى کون چغشقه) مين عسکر ايله شانسونغ يو
 صحراسينه قدر باردم. دگزگه بيک آزغنه بارب يتدم. او گده
 (بعنى جنوبکه) مين عسکر ايله توشاشدن توقوز ارسنگه قدر
 کتدم تبتکه بيک آزغنه يتدم، آرتقه (مغربکه) اينچو يلغه سيني
 اوزوب عسکر ايله توتاشدن... گه قدر باردم (۱)

(۱) بواثرلر حقدن، يخشى وتفصيللى معلومات آلور اوچون رادلوڤنيگ
 Труды орхонской Экспедиции دېگان مجموعلرن هم مليورانسكى
 Память въ честь Кюль Тебинь دېگان اثرلرن قا ارغه کيرک.

قوداتقو بيلك نمونهسى

= عرب خروفاتى ايله =

تىگب اوغرى بالغان آنى آلغای سوس.

كيشه ن اول كيشيكه بيلك هم اوغوش

كيشه نلك ياراقسز فا بارماس اوكوش.

سه و كره ك آدين اول كيشه نلك تودار

كهره كليك آدين، كور، كوداسليك تودار.

كيشه نليك كور هميش كهره كچه يورير،

توشاللق (آت) تورماس تيله كچه پارير.

اوغوش اول سگا اتكو اتلق آداس،

بيلك اول سگا كهت ياغبرزاق قازاش.

پيلكسز كه قيلنى قيلنجى ياغى

آدين بولماسا تيب پو ايگى چوغى.

موكار ما كز ادو كاندى تور كچه ماصال،

اوغىغل موني سهن! كوگل او ككه آل!

(۱) قوداتقو بيلك رادلوف طرفندن ۱۸۲۱ هم ۱۹۰۱ هم ۱۹۱۰ سنه لرده

زور قولده ۴ جلدلك بولوب يازما وباصمه صورتنده اوبغور حرفلرى هم

ا كادىميا حرفلرى، نىسخه ترجمه سى، مفصل شرحلرى مقدمه لى ايله مآلدىن

آرتق صحيفه لى ده نىشر ايتلىكان. قوداتقو بيلك دن آلدقمز بونمونه رادلوفنىڭ

۱۸۴۳ ج. ۱۴۳۹ ج. غراند، بارلغان قوداتقو بيلك نىسخه سندن آلوب نىشر

ايتلىكان ناكسىم يانوسىك ۲۱ چى صحيفه سندن آلتىدى. توبه نىگه توشىكان

سندى بار دىر ايتلىكان ناكسىم يانوسىك، ااما كوكول تىكىن يازوندى، او كىدن صولعه نابا او قولور لى.

«اوغوشلیق کیشیکه اشیدیب اوغوش،

پیلیکسز کیشیکه آدی ته ب سوگوش.

پیلیکلیککه پیلکی توگل تون آش اول،

پیلیکسز که قیلنجی یاوز قولداش اول»

اوغوشلق که زهر اوبکه، اوستون یرات!

پیلیکلیک پازار پوشما، انکو خیل آت.

پو ایگو پیله اشکه یاقما اُبه!

قالی یاقسه قیلداک تیریکلیک یابا.

او کونچلک پولور توتقی اوبکه ایژی،

یازوقلق پولور ایشته پوشتا کیژی،

آموللوق که رهک ئه رگه قیلغی اوکغای،

اوروکلوق که رهک په ککه توقسا کون آی،

آموللوق که رهک هم سیلیکلیک که رهک،

اوغوشلیق که رهک هم بیلیکلیک که رهک.

قوداتقو بیلک نمونه سینک

= ایدل بویبی تور کچه سینه تر جهه سی =

اگر آکا اوغری یا که یالغانچی تپسه آنی سوزی قوتقارر.

بلك ایله عقل، کشیگه طیناق (کیشهن) در.

(طیناقلی) کشه نلی آت یاراقسز اورنغه گرمی

سو بو کلی آتی کشه نده توتار.

کیره کلی آتی کوتو یسانده توتار.

کشه نلی آت قاراب کیره ک اورنغه غنه یورور؛

بوش آت تیک تورمی تله گان یاغینه کپته.

عقل سینک ایدکو توغری ایددش.

بیلک اول سیکا شفقتلی قار داش.

جاهلکه بار طبیعتی قیلونشی دشماندر.

اگر آنک باشقه دشمانلری بولماسه بو ایکار هر وقت دشمانی بولورلر.

موگتار تورک مقالی موافق کیله،

مونی اوفی کوکله آل!

«بیلکلی کشیگه هر ایشکانی عقل،

جاهلگه حتی اوز اسمیده سو گوش.

بیلکلی گه بیلک کیم (طون) هم آش،

بلیکسز که بار قیلونشی یامان دشمان در.»

عقللی اوپکهنی کیچهر، هم سین آنی یراق قیل

بیلکلی قزولقنی باصار. هم آکا ایدگو آت لانق.

بو ایکه و برله آشغوب بر اشکه کرشمه

آلارنی قیاساڭ اوز کنی هلاک ایته سک.

قوبلاینگ مربع یازوندن نمونه
= ماغول خانارندن برینگ برلینگی =

مغولان و تانار
تورک و تانار

تورک و تانار
تورک و تانار

تورک

تورک و تانار
تورک و تانار

تورک و تانار
تورک و تانار

تورک و تانار
تورک و تانار

تورک و تانار
تورک و تانار

(۱۲۸ گلاو)

تيمر قتلخ خان نىڭ يارلىغى (۱)

= عرب حروفاتى اياه =

تيمور قتلخ سوزم:

اوڭ قول سول قول نىڭ اوغلانلىرى غە آڭلاتو ادگوباشلىق
 ملك يوز اون بكلىرى گە ايكي ايچكى كندلىرىغە قاضى مېنى لارىغا
 مشايخ صوفى لارىغە ديوان بتكىچى لارىگە تمغاچى ترناقچى لارىغە
 يورت ايشلانچى بولار آچىچى لارىغە بو كاول توقتاو لارىغە
 يامچى شوسرنچى لار قوشچى بارسچى لارىغە كىمكىچى كوپر كىچى لارىگە
 بازاردا طورغانلارغە بويارلىغ توتاتورغان محمدنىڭ اوياب اتالرىنى
 بورونغى كچكان ساين خان چاغى دن بيرلى بير يارلق راست
 نارخانلق يوسونى جايوروب آناسى حاجى بيرام خواجەنى بزنىڭ
 خان آغالارمز سيورغان طرخان قىلغان جر كاسين اڭلاتا اوتىدى
 ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بزنىڭ سيورغان بولوب
 تورسون ديدىكمز بوكوندن ايلنگارو قيرىم برله قىرىق بىرىنىڭ
 طرخانى سادات آتلىق كىندىنىڭ جوارندا بورونغى زماندن بيرو
 طرخان بولغان اوندىنچى قلاسى بىلا مشهور بولغان قلاسى
 شرفاله يوسونى جايور سولارى بىلا محمدنىڭ اوغلانلىرى اينكىچى
 حاجى محمد ومحمودنى آزاد وترخان بولسون. (۲)

(۱) بو يارلىق بو اورىندە يارطىلاشقە آندى. تمام كويگە عبارەسى
 وترجمەسى هم شرحى ايله تيزىن غاوزىن، بيرىزىن، صابلو كف، آلاين،
 گرىگورىف، صاويلف كىبى دانلرنىڭ اثرلردن آلوب «قچاق - آلتون
 اوردا حكومىتىنىڭ داخلى توزولوشى» اسى ايله يازغان اثرمزدە. نشر ايتەرمز
 بىن شاه الله.

(۲) اسكى تۈرك، هم اوبغور، قوبلاى يازولرن شرح ايتوب عرب
 حروفات ايله آلارنىڭ تلمزگە مناسىتلىرىن بيان ايتوب يازغان كاغدلىرىنى
 انشاء الله بر كىتاب صورتندە نشر ايتەرمز.

تنبیه: خریطه دهغی «۱۳۰۰ سنه لرده» دىگان سوزنى «۱۳۱۳ نچى
عصر نىڭ آخريته تابا» دیوب او قورغه کیرهک.

صوڭ.

قوبلائی یازوی ایله یازغان یارلیقنک مانغولچه سندن ۹ یول.

= عرب حروفاتی ایله =

(۱) خانوسو - دور. (۲) خانغ نای - خوی - جی مانو.
 (۳) چه ریگود - ون نو یاددا چاریک آرنا بالاغادون دارو
 غاسدا نیا ددا ایماق ایماغودون (۴) اوتوگوچی یورچیخون
 یابوخون ایچینه ایرگه نه دولغاخوی. (۵) ای جی. (۶) خانو
 جارلیقدر. دوید ارکه ئود سینش یود آلیا آلباخو بیجیری اولو
 اوزن (۷) ته گری ایکی جالباریجو ابروگه - اوگون آتوغای
 که کسن. (۸) جارلیغون یوصا غار آلیا آلبا خویری اولو
 اوزن. (۹) ته کریگه جالباریچی ابروگه اوگون آتوغای گهن.

یارلیقنک اوشبو ۹ سطرینک

= تر کچه ترجمه سی =

(۱) خانلق عظمتی ایله. (۲۰) ایمپراطوریتسا بزنگ سوزمز.
 (۳) چرو (عسکر) باشقلرینه هم چرو کشیلرینه، شهرهم اویمافلرنی
 قار اوچی. (۴) باشقلرغه، اوتوب یورگوچی (مسافر) لرگه، ایلچی
 بولوب یورو گوچیلرگه هم خلقغه ایتلگان (۵) سوز. (۶) خان
 یارلیغیدر: دویدلر، ارکه ئودلر، سیش یودلر هیچ بر آلم
 (خراج) هم خدمت کورماینچه (۸) ته کریگه یالواروچی، یخشی
 دعا قیلوچی بولورلر. ایتلگان (۸) یارلیغنه موافق هیچ بر آلم
 (خراج) هم خدمت کورماینچه. (۹) ته کریگه یالواروچی، یخشی
 دعا قیلوچی بولورلر.

